

9(566)
954

ՅՏՈՒԿՎ.Ս.Ե. 1900

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒ
ՎԱՀԱՆ Մ. ՔԻՒՐԲՃԵԱՆ
ՆԻ. ԵՄԲ

Gift of
VAHAN M. KURKJIAN
New York

ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ

ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ

ԱՆՑԵԱԼԷՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԷՆ

ՀԱՅԵՐ

ՎԻԵՆՆԱ 1900

Մ Պ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Ց Պ Ա Ր Ա Ն

Յ Ե Թ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Աէթուն, որ մէկ դար շարունակ յանուն ազատութեան մղած բազմաթիւ դիւցազնական կռիւներու մէջ, հակառակ իւր ազգաբնակութեան անհամեմատ սակաւաթիւ ըլլալուն, միշտ յաղթական հանդիսացած է թուրք բռնակալաց վիթխարի զօրութեան դէմ; անագին տպաւորութիւն մը թողուցած է ամբողջ Հայութեան եւ նոյն իսկ օտարաց մտքին ու սրտին մէջ:

Այս ազդեցութեան ու տպաւորութեան տակ զանազան նրատարակութիւններ եղած են թէ՛ մերայնոց եւ թէ՛ եւրոպացի բանասիրաց ոմանց կողմանէ; սակայն անոնք իրենց ամեն առաւելութիւններովս հանդերձ, շատ մը պակասներ ունենալով, շնն ներկայացներ Աէթունն իւր ամբողջութեամբ:

Ուստի սոյն գրքոյկս նրատարակութեան տալով կը կարծեմ՝ ճատայութիւն մը մատուցած ըլլալ ազնիւ բանասիրաց, ուսումնասիրութեան նոր նիւթ մատակարարելով նոցա եւ լուրջ քննութեան ստպարէզ բանալով սիրելի հայրենեացս անցեալին ու ներկային, յորս պատահած անցքերու շատերուն ականատեսս վկայ ըլլալով ի գիր արձանացուցած եմ զայնս. շատ դէպքերու պատմութիւնն ալ նաւարած եմ ձեռագիր յիշատակարաններէ եւ ժողովրդական ասանդութիւններէ, զորս գուրգուրանօք կը պահէ զէթունցին իւր սրբավայրերու եւ սրտի խորերու մէջ:

Ասով թէեւ կատարեալ գործ մը ներկայացնելու յա-
ւակնութիւնը չունիմ, սակայն կը յուսամ թէ Կիլիկեան
Առիւծներու արժանաւոր մնացորդաց օրինակելի կեանքն
եւ իրենց հիանալի բաժազործութեանց փետ՝ թատրը
հանդիսացող աննման երկիրն իւր բազմապիսի երեսօթ-
ներով պատկերացնելու փոքր ի շատէ յաջողած եմ:

Ըսողքը պարտականութիւն կը համարիմ ինձ անկեղծ
չտորհակալիքս յայտնել աստ մեծապատիւ Ա. ին եւ Տ. Յ. ին,
որք մեծապէս նպաստեցին ինձ աշխատութեանս նիւթը
գրականօրէն մշակելու մէջ, եւ այն՝ Զէյթունի բարեկամ
երիտասարդներուն, որք նիւթապէս օժանդակեցին զրգիս
նրատարակութեան գործին:

ԶԵՅԹՈՒՆՅԵՒ

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Տ Ե Լ Ի Բ Ի

Գ Ի Բ Բ Ե Ի Ս Ե Լ Մ Ը Ն Ե Բ Զ Ե Թ Ո Ւ Ն Ի

Զէյթուն Միջերկրական Ծովու Հայոց (Ալեքսանդրեոսի) ծոցէն 46 ժամ հեռաւորութեամբ եւ ծովուն երեսէն 3500 ուրբ բարձրութեամբ լեռնային երկիր մ'է, Մարաշի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, եւ Արիկիոյ մայրաքաղաք Սահարեւելեան հիւսիսային կողմը, 36 ժամ հեռու, Հարեպի կուսակալութեան ասկ կ'իյնայ: Զէյթունի բարձրաւանդակի գլխաւոր լեռներն են, հիւսիսէն Չըբըք, Պերէթ, Սու-տու (աջ թեւ), Աշ-Վ-սուր եւ Եթի-թոր-տու (Եօթն եզրայրներ), արեւելքէն՝ Պերդէնյոյ, Մուլլու եւ Ա-տի, հարաւէն՝ կի-րեթն (կրասուն) լեռը համանուն բերդով մը, արեւմուտքէն՝ Աշ-տ-տեթէ լեռը:

Այս լեռանց մէջ նշանաւոր է Պերէթ իւր բարձրութեամբը, իսկ Չըբըք, որ քրիկի ազաւազութիւնն է, իւր լանջի վրայ ունեցած փոքրիկ աղբիւրի մը պատճառաւ այսպէս կոչուած է եւ չունի իւր վրայ ո եւ է բուսարեքութիւն, այլ լեռի ապաւած մ'է, ասոր համար ի հունին Այր-թ լեռ կը կոչուի եղեր: Սորա հատած տեղը, որ տեղական բարբառով Բերձէր (քար ծայր) կը կոչուի, կը բնակին 30 տուն Հայեր:

Այս լեռներ, որք բնական պարիսպ մը ձեւացուցած են Զէյթունի շուրջը, սնտակի երկրի մը հանդամանքը տուած են անոր, ժողովուրդն այլ օգուտ քաղած է միշտ իւր գիւղի այս առաւելութենէն, բայց եւ այնպէս՝ բաղդատմամբ Հ-Տնէ՛: Զէյթունի գիւղքն այնքան անտակ չէ:

Զէյթուն առանձինն 1500 տուն կը պարունակէ՝ ամբողջովին հայ (24 տուն միայն թուրքեր կային, որոնք 1890ին գաղթեցին), իսկ ամբողջ Զէյթունի գաւառակը, որ ընդ ամենը 32 հայ եւ թուրք գիւղերէ կը բաղկանայ, ունի 21.500 բնակիչ, յորոց 18.500-ը հայ, մնացեալը թուրք: Գլխաւոր գիւղերն են Արեթն, Ա-տի-տու, Փրն-տու (տե՛ս Պաւելուածներ^ա):

Սոյն գաւառակին սահմանը հիւսիսէն կը հասնի մինչեւ Երէճէ՛ գիւղը կամ Է-էն-տեթէ-դ-ղուլը (Զէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութեամբ), արեւելքէն՝ Մուլլու-տաճկարնակ գիւղը՝ 9 ժամ հեռու,

Հարաւեն՝ Արեգիւնի Իշխանն, Հայաստանի գիւղը՝ նոյնպէս 9 ժամ
 Հեռու, արեւմուտքէն՝ Չարսիս (Հայերէն Աանջի) տաճկարեանկ
 գիւղը՝ 10 ժամ հեռու:

Արեւիկ

Չէյթուսի կիսման բարեխառն է եւ անողջարար (ձմեռը քիչ
 ցուրտ, ամառը՝ մեղմ) եւ թէեւ տեղ տեղ բարձր ու ցած գիւղերուն
 համեմատ կը տարբերի, սակայն բնօրհասն ու օդատար եւ կազդու-
 բիչ է, այնպէս որ ժողովուրդը ամառ ատեն առ հասարակ տանիքներու
 վրայ եւ այլ բացօթեայ տեղեր կը գիշերէ:

Իշխան

Բայ ի վերոյիշեալ լեռներէն՝ Չէյթուսի շուրջը կան բազմա-
 թիւ մանր մունր լեռներ այլ՝ մեծ մասամբ միսներէն ձեւացած. յի-
 շներ հեռեւեալները:

Աւար-Արեւիկ, որ Արեւիկայի ետեւը կիրճ մը կը ձեւացնէ:

Չարսիս (չաթալ քար, երկձեղ) Սոխա-տեաւի վերջացած
 ծայրը:

Սարսիս (Չարսի սյգի):

Արեւիկ, Բեւ-Պաշ, Աւար, Չարսի, Արեւիկ, Երեւիկ եւ Բարսի-
 սիս, սրածայր լեռ մը, որոյ գագաթէն ճանապարհ մը կայ դէպ ի
 Մարաշ:

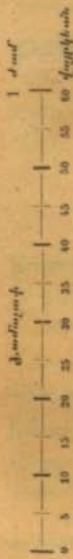
Գրեւիկ, որ Գրեւիկ Ս. Արապեաի վանքին հիւսիսային արեւ-
 մտեան կողմը կը գտնուի՝ 2 ժամ հեռու որով թեամբ Արարեւ ճշմա-
 րիտ գրախոս մը՝ իւր դալարագեղ բոյսերով եւ քաղցրաբոյր ճագիկ-
 ներով, զորս կը վայելեն տեղացիք ամառն այն լեռան դուխր բարձրա-
 նալով իրենց հասերով եւ արջառներով:

Արեւիկ, Արեւիկ, սրագագաթ լեռ մը, որիկեց ճանապարհ
 կանցնի դէպ ի Մարաշ:

Սարսի, փոքր լեռ մը արեւելեան կողմէն, որիկեց կու գայ միշտ
 թշնամեղին բանակը Չէյթուսի վրայ:

Սոյն լեռանց մէջ կան բազմաթիւ ու կարեւոր քարայրներ,
 իսկ իրենց ստորտաները գեղեցիկ արօտատեղիներ, ինչպէս Գրեւիկ,
 Խեւիկ, Երեւիկ, Գրեւիկ, Արեւիկ, Արեւիկ, Արեւիկ, Չարսի,
 մեծ ու փոքր:

Ըստնց մաս կը գտնուի նշանաւոր Սարսի-Արեւիկ (ազրուկի լեռ):

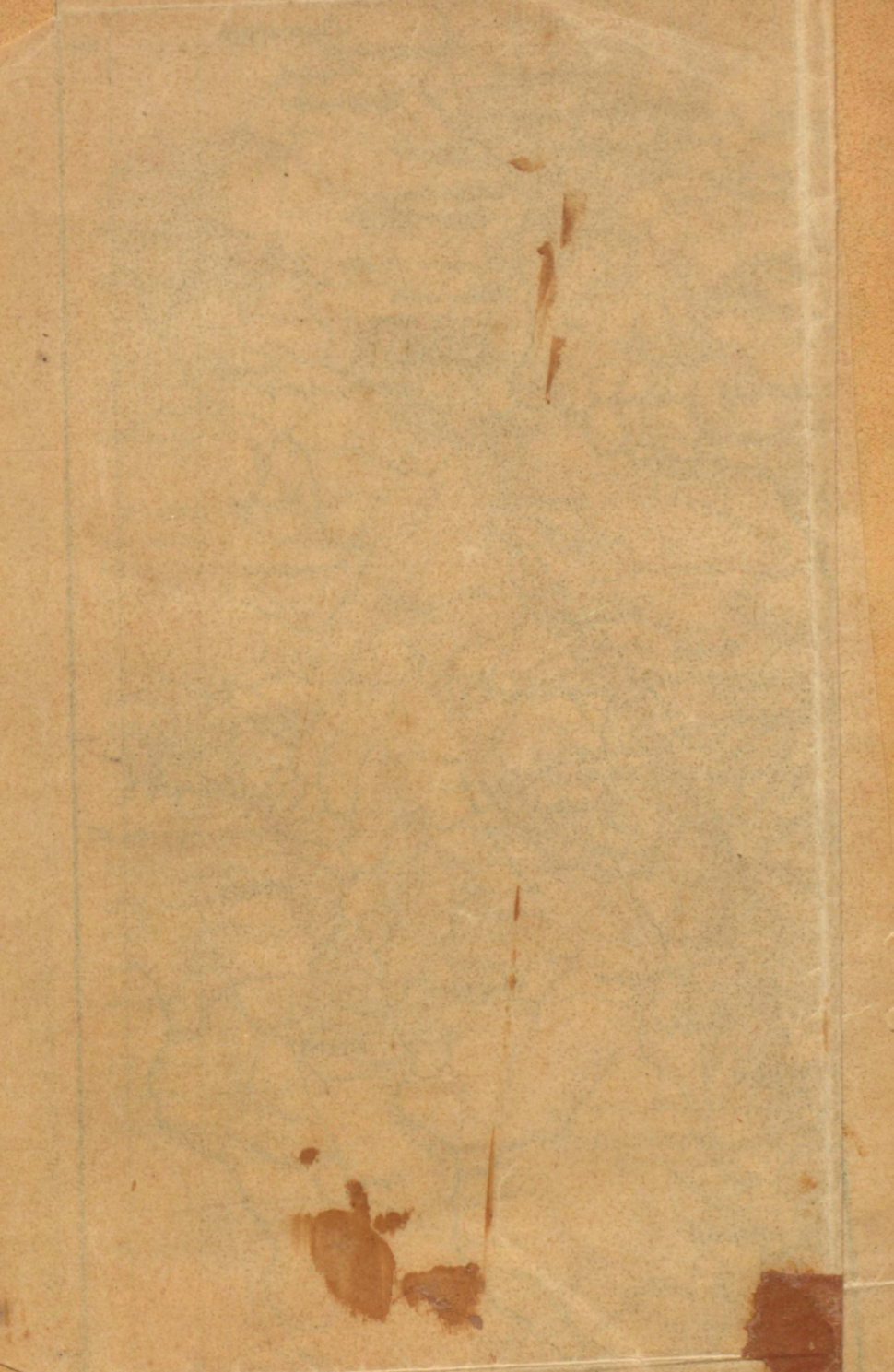

Ա. Եղեբե — տեղե լեռ.
 Բ. Քարծուր կամ Չրեղե
 լեռ.
 Գ. Գեղարկունի լեռ.

Չ Է Յ Թ Ո Ռ Ն Ն:

1. Քրեթեր (Քարծուր),	8. Գյուլ-Էջերի, ք.	12. Ս. Սարգիս Եփեղեցի,
2. Ս. Կար. Ս. Եսայանանայ,	9. Ս. Եգիպտոսի, Եփեղեցի,	13. Կառմարտան պալատ,
3. Գյուլիկ փուշի քարայրը,	10. Կաթնիկայ ձիարանահ.,	14. Ս. Կար. Քարծուր Զարդ,
4. Զարանայ,	11. Ս. Եսայանանայ Եփեղեցի,	15. Բարձր կամարը,
5. Եփեղեցի քարայր		
Սրբանի [անդրան] քարայրով,		
6. Ս. Կառմարտի, Եփեղեցի,		
7. Ինքն Սրբանան իջանանայ,		

ԿԵՐԷՐ

Շուշուբ, որ՝ Պէրիտ լեռան ստորաւէն հասող ջրերէն կազմուելով՝
 Զէյթունի արեւմտեան կողմէն կ'անցնի եւ կը հասի գէպի հարաւ
 սեւ աղբիւրն ալ մէջը ունենալով. ասոր վրայ, բոց ի միւս կամուրջնե-
 րէն, Զէյթունի սահմանին մէջ կայ երկու կամուրջ, մին կոչուի համարջ՝
 անուամբ, որ կը տանի Սուրենեան թաղը, իսկ միւսը՝ Շուշուբի համարջ
 (35 մէթր բարձրութեամբ), զոր Պալճեանք շինել տուած են, կը տանի
 Եաղուպեան թաղը: Շուշուբին տարածութիւնը թէեւ խիստ քիչ է,
 սակայն գարնան եղանակին անկարելի է անցնիլ այս գետակէն առանց
 կամուրջի, զոր տեղացիք կոչուի կ'անուանեն:

Չոր շիւրի, որ Սուշուբ լեռան աղբիւրներէն ձեւացած է,
 Պերզնկայ լեռան ստորաի ձորէն հոսելով, հիւսիսէն գէպի հարաւ
 կ'երթայ եւ ապա, գէպ յարեւմուտ խոտորելով, կը միանայ Շուշուբ
 գետին հետ, որով Զէյթունը թերակղզիի մը ձեւ կը ստանայ: Չոր
 գետակին վրան ալ շինուած է երեք կամուրջ՝ Պալճեանքի կամուրջ,
 Ս. Պաշու-Պիտրոսի կամուրջ, կոչուի յորէ կամուրջ:

Չաւան՝ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմը կը գտնուի,
 անկէ 5 ժամ հեռուարութեամբ. այս գետը սկիզբ կ'առնու Էլպիս-
 թանէն (Էլպիսթէն), որ Զէյթունի հիւսիսային արեւելեան կողմն է:

Արտու՝ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը 2 ժամ
 հեռուարութեամբ:

Տալիս-Չոր, արեւմտեան կողմը 8 վայրկ. հեռու:

Թեւիթ, 8 ժամ հեռու:

Սուշուբ, 6 ժամ հեռու:

Անի յոր, 3 ժամ հեռու:

Սոքա՝ Շուշուբի եւ Կրնուզի գետակին հետ միասին գէպի
 հարաւ հոսելով՝ կը միանան Չաւան գետին հետ:

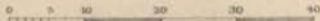
Աղբիւրներ

Նշանաւոր է Պաշու-Պիտրոս (պաղ աղբիւր) կոչուածը, որ իւր
 անուանը համեմատ խիստ պաղ է, այնպէս որ ամբան եղանակին իսկ չի
 կրնար մէկը երկար ժամանակ թողուլ ձեռքը անոր մէջ: Այս աղբիւրին
 շէնքը Գորո-Պոյ-Տի անուն մարաշցի գաղթական մը շինել տուած է

՝ Զէյթունի նախկին գաղթականներուն մէջ կային նաեւ կարսիցիներ՝
 որոնցմէ մնացած է այս անունը:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԻԼԻԿԻԱ

1 : 1,000,000.

Հազարամետր.

Մ Ի Զ Ե Բ Կ Ը Ա Կ Ա Ս Ծ Ո Վ

Արուսու (Հոսոսու)

մարմարիսնէ: Շքեղ եւ գեղեցիկ քանդակներով զարդարուն հսկայ կամարի մը երեք կամարակներուն մէջէն երեք բերանով կը հասի ջուրը առատութեամբ:

Փռլէնց - զքէլ-ը, որ կը գտնուի Ս. Աստուածածնայ վանքին մօտ. ջուրը խիստ պաղ ու առատ է եւ մարտեցուցիչ յատկութիւն մ'ունի՝ ինչպէս վանքի մէջի եւ դրօշ ուրիշ աղբիւրներու ջուրը:

Կռնդ - զքէլ-ը. սորա մօտ ժամանակաւ Զակար անուն մարտիկ հօշկակար մը սպաննուած է Իռլլ անուն միւսի յմանի մը ձեռամբ, որը վանքայով զէյթունցուց վրէժխնդրութենէն՝ խոյս տուած է Քարաշ. այս պատճառով նահատակ աղբիւր կոչած են այս աղբիւրը, որ կարսի կամուրջին եւ Չէյթունի մէջ տեղն է:

Ալ - զքէլ-ը՝ կէս ժամ հեռու քաղաքէն դէպի արեւմուտք. այստեղ կու գան զէյթունցիք զբօսանքի համար, եւ աշուղները նուազարաններով կ'երգեն իրենց հերոսներու քաջագործութիւնները: Սոսիի աղբիւր՝ արեւմտեան հիւսիս մէկ ժամ հեռու. սնի առատ ջուր, այնչափ ցուրտ՝ որ մէջը դրուած խաղաղը կէս ժամէն կը ճաթուտի ամբօն մէջ խել Աշրան-բանարը (8 ժամ հեռու, Պէրիս լեռան ստորոտը, գէպ հիւսիս), որոյ ջուրը կաթի նման սպիտակ է ու փրփրուն: Ատնցմէ զատ նշանաւոր է եւ Խէտր - զքէլը՝:

Երէն - զքէլը (եօթն եղբայր)՝ համանուն լեռան ստորոտէն եօթն ակէ կը բղիթի եւ ասկէ առած է իւր անունը: Ատնք կը միանան եւ Շուղուր գետակը կազմելով՝ Չէյթունի քովէն կ'անցնին. սոցա տեսարանի գեղեցկութիւնը հրապուրելով աշուղները՝ հեռուեալ ատղերը ներշնչած է աննոց. զաւախ է, որ թուրք լեզուաւ երգած են:

1.

1.

Հէր գոյազտան սուլուն ազար.
Իմա կէյերլերին պազար.

Ակներեղ ջրեր կը հօսեն.
Եղնիկներդ մեծ մեծ՝ չորս կողմ կը դիտեն.

Պայթարան, զիւմպի լիւն գօզար.
Խօշ սէֆարը պաշն: Պէրէտ:

Պայթարան, սմբուլ կը բուրեն.
Հեշտախ է դուխդ, Պէրիտ:

1 Խէտա Ու ընդ քարրաով կը նշանակէ խառուտի, սիտակաւոր. աղբիւրը սոյսպէս կոչուած է իւր մէջ գտնուած խառուտի խիճերուն պատճառով: Թնրքերէն եւս կ'ըսուի Այա-բուճար, որ նոյն նշանակութիւնն ունի:

2 Այս եւ հեռուեալ բոլոր թուրքերէն օտանաւորները հայերէն թարգմանք է մեր բարեկամներէն մին՝ Հ. Ա., որու անունը անյարմար կը գտնենք սաս զնէլ եւ որուն կը յայտնենք մեր սրտազին շնորհակալիքը:

Առ. քերթիկ էսթէր պաշընտան.
Քիմնէ պիլէմկ էաշընտան.
Տէմիր քէսէրլէր թաշընտան.

Քիտղի քեարտըր իշին, Պէրէր:

3.

Սաղ տալընտա Կէտի գարտաշ.
Ճիւհէլտէն օլուր տէմիր թաշ
Գար սուգաղը կէտսթէրին պաշ.
Լըճիաստըր էշին, Պէրէր:

4.

Մատենլէրէ կիրէնլէրին,
Մ/ւրատարաա Էրէնլէրին,
Թիփի, Կաղուս, պօրանլարին,
Նէ պէլայը գըշին, Պէրէր:

5.

Աշըգ օլմուշըմ՝ Խնիւնտէն.
Քիմնէ պիլմլօր սինիկտէն.
Հաղըթի Ըտէմ, Կուհ Կիւնիւտէն.
Հիշ պիլինմկ էաշըն, Պէրէր:

Առ. կարաւր կերպէ սարերկ.
Ընձանօթ ենրտարիներկ, գարերկ.
Ընտա երկաթ կը հաննէ քու քա-
րերկ.

Ամրողջ շահ է գործը. Պէրիտ:

3.

Քու աջ թեւդ է Եօթն-եղրայր-
Հանքերկդ կ'եմէ երկաթ. քար.
Չիւնոզ պատած է միշտ քու սար-
Էրճիսան է նմանդ, Պէրիտ:

4.

Հանքերուդ մջ մտնողներուն,
Նպատակի հասնողներուն,
Մըրիկդ ու բուքդ, անձրեւդ ու ձիւն,
Ինչ փորձանք է մտնող, Պէրիտ:

5.

Աշուգ բրերէ զիս քու մեծ անուն.
Քու տարիք ծանօթ չէ մկուն.
Ապիր Աղամի, Նշի օրերուն.
Չհասկցուիր բնաւ տարիքդ: Պէրիտ:

Այս բանաստեղծութեամբ անմահացած Պէրիտ լեւրան վրայ
պայնքան, սարը-սիւմալ, ներկէշ եւ այլ ազգի ազգի քաղցրաբոյր
ծաղիկներէ զատ կը գտնուի նաեւ Իէյլէ Իէօշէլէ (միւշկ) կոչուած ծա-
ղիկը, որոյ հտար խիստ ախորժելի է, եւ փորձով տեսնուած է, որ շար-
նայէն քսան տարի վերջն ալ իւր հտար կը պահէ: Ասոր ծաղիկն շոր-
ցածը մերթ ընդ մերթ ընձայ կը զրկուի Երուսաղէմի պատրիարքին եւ
Հալէպի կուսակալին:

Թե՛ այս եւ թե՛ Ֆրնուղի լեւրանց վրայ մայիս ամսուն կ'ածի նաեւ
չօք (գար, խաւրժիլ) ըսուած բոյսը, որ իւր մէջտեղէն կու տայ ծիլ
մը թթուաւշ եւ ախորժահամ, որ մինչեւ մէկ կանգուն երկայնութիւն
կ'ունենայ:

կէնդ-նէ՛ է- ըւշ-ուն:

Ընտանի եւ վայրենի կենդանիներէն կը գտնուին կով, եզ, այծ,
ձի, ջորի, էշ: Արեւգինի մէջ ալ՝ ահագին մեծութեամբ շուներ: Լեւրանց

ձեջ՝ գայլ, արջ, վարազ, կուզ, աղուէս, նապաստակ, վերե (եզջերու), էօշեկ (վարշակ = քաւթար), որուն մորթը մինչեւ 2—3 հարիւր դասեկան կ'արժէ:

Գետերուն ձեջ կան պատուական կորձեխ (կարմրախայտ), քեղջն գորտ եւ շնչնի, նաեւ շնջրակ (ջրչուն): Թռչնոց ձեջ կայ — էռլի, գեղեցիկ տեսակ կարաւ մը, որ միայն Պէրիա լեռանը՝ կը դանուի եւ որմէ Պօլիս բնձայ զբիւրեցաւ Սուլթան Զամխին Տէտե փաշայի ձեռքով: Այն նաեւ հասարակ կարաւ, տատրակ, աղունի, սագ, սոխակ, կուկիւ (կիւ), արծիւ, բազէ, հուբոլ (հաւբոլ), բաղ, սարեակ, աղուաւ, մեղուաթռչուն, ճագուով (ճայ աղուաւ), խրվ, որ խայտ թռչուն մ'է, մածնապուր, որ սպիտակ մեծ թռչուն մ'է (տճկ. քէրքէզ), ճուրք եւն:

Բերքեւ Արդարութիւն

Ձէյթուն թէեւ լեռնային եւ քարուտ՝ սակայն իւր փոքրատարած գաշտօրեկց ձեջ կ'արտադրէ շերամ, ցորեն, գարի, սոսկ, սիսեւ, լուբիա, որտ, եղիպտացորեն, քիւշնէ, շողգամ, գետնախնձոր, փաթաթէս, բողի, ձակնդեղ, գոսողտտեր (ազապքեղ), ստեպղին, պանջան, խաղող, որ մինչեւ 2½ տեսակ կը համբուի (ասոնց ձեջ խիստ նշանաւոր է Բագրատի կողմ կոչուածը, որ բնկուցի մեծութիւն ունի), այլ եւ այլ տեսակ խնձորներ, որոց ձեջ մինչեւ 100 արամ կշռողներ կան, սալոր՝ հաւկթի մեծութեամբ, թուզ՝ մի քանի տեսակ, դեղձ ու սանձ՝ շատ պատուական, նուա, սերկեւիլ, կեճաս, թութ, բնկոյզ, ալտոր (սուճախ), սամբլ, ունկուճըլ, ալոճ, ձիթալարտուզ՝ անորժահամ, նուշ, պիտակ, մարենի, շինկիբօր, վարունկ, ձմերուկ. սսոնցմէ զատ կ'արտադրէ բնախր ու պանուական մեղր, որ շատ անգամ հեռաւոր տեղեր կը զրկուի իբրեւ նուէր:

Ունի նաեւ վոյրի ծառեր, ինչպէս խնկենի, լուսունգբօւինէ, ճապիի, բաղիկնոց, մայրի, փիճի, գէ (գիհի), բեւեկնի, կաղնի, թեղի, թրոխի, աօսախ, մաթուզը, բարգի, ուսենի, սօսի, թմրի, մագապի, ձրդը (ցրդի), փշափ եւն: Քանջարանոցի ծաղկանց ձեջ նշանաւոր է ուհանը՝ կանաչագոյն ու մանիշակագոյն խոշոր տերեւներով:

1 Պէրիա լեռը ուրիշ արտաբլուրիւն մ'ալ ունի, — անոր վրայ արածող կենդանեաց ախաները կ'սովեցօծուին գարնան եղանակին:

2 Ալպիսթանցի կը կոչեն անուա մարտիկի խրթաւ:

Դձեն լեռքերուն մէջ խաղողը միայն ստանա կ'ըլլայ: որակ կը պատճառանուի ընտիր գիւնի: շամիչ, պատակղ, սուսի, շարոց (սուջախ), օցի եւն: Իսկ միւսները նուազ քանակութեամբ արտադրուելուն Զէյթուն պարտաւորուած է իւր անհրաժեշտ պէտքերը հօգու ուրիշ տեղերէ: ցորենն ու գարին կը ստանան Ալպարթանէն, Կարփուզէն ու Կօհիսունէն:

Հանրերուն մէջ ունի միայն երկաթ՝ աննարնախր անտակէն: զոր Յլերիս լեռնէ կը հանեն նահապետական ձեւով եւ որով անզայիք կը շինեն հրացան, ատրճանակ, սուր եւ այլեւայլ գործիքներ: Ար պատրաստեն նաեւ ընտիր վաւօղ՝ դրեթէ անգլիականի հտանաբար: Իւրօրտանակ ներմուծութեանց փոխարէն՝ Կ'արտահանեն միայն շամիչ, մկղը, սուսի, ժորթ, երկաթ եւ տախտակ:

Արհիւր

Գլխաւոր արհեստներն են այլեւգործութիւն, խաղախորդութիւն, վաւօղաշինութիւն, կօշկակարութիւն, համետագործութիւն, ատաղձագործութիւն, որմնաշինութիւն, մագործութիւն, ջորեպանութիւն եւ դարբնութիւն:

Նախնիքն Բն-Յիւս Զէյթուն-Յի

Բւանդութեամբ կ'ըսուի, թէ Զէյթունն ի սկզբան կօթն տուն հայ բնակիչ ունի եղեր՝ (բնիկ անզայիները՝ յոյն): Այդ հայեր կառուցներ են Ս. Լուսաւորիչ անուն մի մատուռ յանուն նախկին Լուսաւորչին Բարդողիմէի: յետ ժամանակաց՝ արտ վրայ կառուցուեցաւ արգի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անուամբ եկեղեցին: Այս փոքր հատուածին վրայ տակաւ կ'աւելնան մեծաւ մասամբ ուլնեցիներ եւ նոյնպէս Անիէն գաղթող շէհրճօկիցիներ, որոց նախկին բնակավայրն Շէհրճօկ՝ ամացի է այսօր եւ որոնք բնակալներու ճնշումէն նեղուած կը թողուն իրենց ծննդավայրն եւ կը հաստատուին Զէյթունի մէջ: Ուլնեցի գաղթականներուն պատճառաւ Ուլնիս անունն ալ կը արուի Զէյթունի, մինչդեռ Ուլնիս կը գանուի Գրնուզի կողմը, Հին-գեղ կ'ը-

1 Այս կօթն տուն հայերը կը կարծուի թէ Եգեփոյէն գաղթած են Զէյթուն:

2 Ըսոր նախկին անունը մեզի յայտնի չէ. երբոր գաղթականներ Մնիէն եկան, Շէհրճօկ անունը ստացաւ: Շէհրճօկի անուն կը գանուի Նոր մը, որ կը կուուի Ան-Յիւս, որով կ'աղագուցուի այն տեղի հայոց Անիէն գաղթած ըլլալու աստիճանութիւնը:

առի եւ Զէյթունենի) ժամ հեռու եւ Հուն կր միանումայն Եպիսկոպոս-
 ենն բերդաւերք, սոր այժմ կր կոչուին, Եղիպարենք եւ հիմա դադ-
 թեամ են թեյի-էյի: Բազրատունեաց անկումեն յետոյ (1045)՝ Ենիի գաղթական-
 ներէն մաս մ'այ: Առաքէն իշխանին առաջնորդութեամբ կու գայ կ'ա-
 պաստանի Հարդան (Հաճրն), որ Տաւրոս լեռանց մէջ խիտտանաւր եւ
 անասիկ գիրք մ'աւեր: Ասանցմէ կարեւոր հաստատմ մը եւս Զէյթուն
 կու գայ, եւ սյուսիտով բուական կր ստուարանոյ սոցա թիւ ու գրեթէ
 700 տան կր հասնի: այս թուական առաւելութիւնն համարձակու-
 թիւն կու տայ անց անց փոփոխութեանց մէջն բնակակից յոյները, սոր ու-
 մեն հայու ստեղծ գարծած էին արդէն: Զէյթունի ազատութեան
 ձգտումը կր սիսի այս թուականէն:

ԹԷ ԻՆՆ՝ ԶԵՅՊՈՒՆԻ ԻՆ ԻՆՆ՝ յՆ ԵՐԻՐ

Զէյթունի Մ. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ գտնուած Գանձ անուն
 մի ձեռագիր պատմութիւն, որ Քրիստոսի 1624 թուականին գրուած
 է, հետեւեալ կերպով կր բացատրէ այս հարցը:

Երբ գաղթականաց յաջորդաբար աւելնալովը Զէյթունի ժո-
 զովորեան թիւն անցաւ, գտաւ որ-կառավարչի մը պէտքը զգալի
 եղաւ: ուստի մը արժանաւոր անձնաւորութիւն բնարեւու համար ժո-
 զով կազմեցին եւ միտնայն հաւանութեամբ իրենց պետ նշանակեցին
 Սեթ անուն բարձրահասակ ու հսկայ մի անձ, որ Զէյթունի հին եօթն
 տան տերունդներէն միոյն կր պատկանէր: Սա արդարութեամբ ու ա-
 նաչառութեամբ կառավարելով ժողովուրդը՝ մեծ անուն եւ համբա-
 ստացաւ, այնպէս որ չըմակոյ գիւղորեից ժողովուրդը, նոյն իսկ օտար-
 ազգիք, փոխանակ Վարաչի պէյին գիմելու՝ ասոր կր գիմէին, իրարու
 յորդ որ կարգալով, թէ Սեթն զնայէք: այս յորձորումը այնչափ կըրկ-
 նուած է, որ հուսի արա երկրին անունն օլ Սեթն՝ յետոյ Զէթին կամ
 Զէյթինի փոխուած է 1545 ին:

Սոյն ձեռագրի վերջ կայ մի սյուսիսի յիշատակարան. «1624
 յուլիս 4. գրեցաւ Գանձ զըբղիս ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի
 զօրավարին եւ որդւոյ նորա Վարաիրոսին եւ չորեքտասան զինու-
 բայն»:

«Յիշեցէք միով հայր մեզայիւ արուպ բահանայս Ծիծաղանեան
 Աւսիան երեց. յառաջնորդութեան Տէր Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի»:

Արքայիչեալ բացատրու թե՛նէն ասորերը՝ կայ մի սերիչ կարծիք եւս, որ աւելի պարզ եւ բնական կը թուի, այսինքն՝ Չէյթուցիք իրենց անկամ այդիներան հետ մեծ քանակու թեամբ ձեռնարկեր ալ անկերով, որոց հետքեր դեռ եւս կը տեսնուին աստ անդ, ասկէ Չէյթուսն յորջորջուած է երկիրն ալ:

Մաս 4. Գրեթե անթեման 1. Չէյթուսն

Եւ արեւմտեան սրբավայր:

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քահանաներէն Էնովք քահանայ Գաւթթ-Երեցեանի յունական գրով ու հին հայերէնով գրած մազապատեայ ձեռագիր աւետարանին ետեւը կար մի ծածօթ ու թիւն Չէյթուցւոց քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին:

Սոյն աւետարան, որ Մանկութեան աւետարան կը կոչուէր, գրուած է քրիստոսի 250 թուականին: Աւաղ որ այս անգին հնութիւնը Գող Աւաղի հռչակաւոր աւետարանին եւ սերիչ կարեւոր ձեռագիրներու հետ այրեցաւ 1884 ի մեծ հրդեհին: Այս իրողութիւն հետեւեալ կերպով կը պատմուէր յիշեալ ձեռագրին մէջ:

«Յամի տեառն 75 Ս. Բարդղղիմէոս առաքեալ, երբ Հայաստան կ'երթար գ-քրիստոս քարոզելու, կը հասնի Գերմանիկ (Մարաշ) ու քաղաքէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ Գ-----ն 4 (Գրոզ կեօզ) կոչուած տեղը, որ Ալքէ-րի քիւ-ն (Փունար-բաշի) ալ կ'ըսուի, հրախրելով գ-քաղաքացիս կը քարոզէ նոցա եւ հաւատացեալները կը մկրտէ նոյն ջրով յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հօգւոյն Սրբոյ: Այժմ այս տեղ կը կոչուի Թաքս-առաքէօլ » (Թաղէոս առաքեալ):

Յետոյ Բարդղղիմէոս առաքեալ այս քաղաքէն հեռանալով կու գայ Չէյթուսի հարաւային արեւելեան կողմը Շէհիրձօի (քաղաքիկ) կոչուած տեղը, որ Չէյթուսէն 2 ժամ հեռաւորութիւն ունի, ու այնտեղ բնակող կապալաշա ժողովրդեան ալ կը քարոզէ իւր վարդապետութիւնը, բայց նոքա մերժելով զայն՝ սաստիկ կը բարկանան անոր դէմ եւ վրան յարձակելով կ'ուզեն սպաննել, իսկ նա ժողովոյ անասա մը փախչելով կ'ազատի. այն գիշեր բոլոր քաղաքացիք բոր-

1 1780 թուականին Էնովք փոքր Չէյթուսի վոյզ գաղով բոլոր սոս ձեռե-նիները կարել տուա իւր զօրաց:

2 Սոյն անուանակոչութիւնը եւ վերջիչեալ ձեռագրի նշանակած Բարդղղիմէոս առաքելոյ վերագրուած քարոզութիւնը կը հակասեն իրար:

առ թեան ախտով վարակուելով՝ այս գ ժբայդութիւնը կը վերագրեն
առաքելոյն եւ ի խոյզ կը լինին նմա սրտի զջմամբ, որպէս զի գալ եւ
բժշկէ զերենք. երեք օր յետոյ Աստուծոյ Տրեշտակը երազէն մէջ
երեւնալով տեղւոյն քաղաքապետին՝ կը յանդիմանէ նոցա շարու-
թիւնը եւ կը հրամայէ անպատճառ գտնել առաքելաբը եւ հե-
տեւիլ անոր քարոզութեանց, եթէ կ'ուզեն բժշկուիլ իրենց հիւան-
դութենէն. երբ քաղաքապետը երկիւղածութեամբ անոր տեղը կը
հարցնէ, «քաղաքին արեւելեան կողմը անտառին մէջն է»՝ պատաս-
խանելով, անյայտ կ'ըլլայ Տրեշտակը:

Հետեւեալ առաւօտ քաղաքապետին հրամանաւ բոլոր ժողո-
վորդը կ'առատն հաւարուելով կ'ունկնդրեն քաղաքապետին տեսած
երազին, եւ անոր հետ զիմելով նշանակեալ վայրը՝ կը գտնեն Ա-
ստուծոյ մարդը, որ կ'ազօթէր. արտասուալից աչօր կը պաղատեն զոյն,
որ բժշկէ զերենք, նա ալ ի գութ շարժելով կ'առաջնորդէ զանոնք
քաղաքին հիւսիսային կողմը, քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ, ուր
կայ ծծմբահամ ջերմուկ մը, եւ կը հրամայէ անոնց լուացուիլ այդ
ջուրին մէջ. ապա Ա-ի լերան լանջակողմը հասնելով ծնրագիր կ'ա-
զօթէ Ս. Առաքելաբը, պատուիրելով միանգամայն բոլոր ժողովրդեան
ազօթակից ըլլալ իրեն. նոյն պահուն երկնային պայծառ լոյս մը ցլու-
նալով կ'սլոզէ ամբողջ վայրը, եւ Ս. Առաքելոյն ազօթած տեղէն ալ
ջուր մը բլիւնելով կ'արբուցանէ բոլոր ժողովուրդը. այդ ջուրէն ներ-
կայք աւազան կազմելով Առաքելոյն հրամանաւ կը մկրտուին եւ
իսկոյն բժշկութիւն կը գտնեն իրենց ախտէն, այս պատճառաւ տեղ-
ւոյն անունը փոխել կը կոչեն. յետոյ նոյն անուամբ մատուռ մը եւս կը
կանգնեն, ուր ջերմեռանդ քրիստոնեայք ուխտի կ'երթան, 2 ժամ
տեղ բսկտան քալելով:

1829 ին հոգեւոյս Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Այնթապի առաջ-
նորդ շարանջախցի եւ Տ. Յակոբոս Եպիսկոպոս զէյթունցի տեղւոյն
ժողովրդեան աջակցութեամբ՝ այն մատրան տեղը գմբէթաւոր շքեղ
եկեղեցի մը կ'առուցին ձեռամբ եւ գոսկիացի ճարտարապետաց, յոյժ
գեղեցիկ նկարներով ու պատկերներով. սակայն 1895 զեկտեմ. 2 ի
թիւրքական կռւոյն ժամանակ գմբէթը քանդուեցաւ:

Այն եկեղեցւոյ շքակայքը այնպիսի գեղեցիկ ու դմայելի տե-
սարան մ'ունին, որ բոլոր տեսողաց հիացում կը պատճառեն: Սորա
հիւսիսային արեւելեան կողմը քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կը

գանձուի և շնորհքը կոչուած գիւղը, որ Պալմա-ճուր ալ կ'ըսուի (Պալմա-ճուր)։
 Սորա բնակիչք ի սկզբան անկրօն քիւրաքեր են եղեր ու յետոյ
 քրիստոնէութեան գարձեր, այժմ ջերմեանդ հաւատացեալներ ու
 քաջ պատերազմիչներ են։

Մարաշու իշխանութեան տակ Փաշարճը կոչուած ասանին մէջ
 դարդիս գանուած զըլմա-ճուր մականուանեալ քիւրաքերու գոյութիւնը
 կենդանի պայտոյց մ'է սոյն ասանդատին պատմութեան ճշմարտու-
 թեան։ Միեւնոյն բանը կ'ըսուի նաև Ա-ժուր (Աւադ լեւ) կոչուած
 գիւղի հայ բնակչաց համար ալ։ Այս երկու գիւղերն ալ Արեգիին
 կը պատկանին։

Բայ ի Ս. Փրկչէն՝ Բարդոյիմէոս առաքեալը Ս. Վարապետ ա-
 նուամբ մենաստան մ'ալ շինեց ջերմուկի հիւսիսային արեւմտեան
 կողմը, այժմ աւերակ, բայց ջերմեանդ հայը շի մոռնար երբէք իւր
 ուխտատեղին, թէ եւ քարուքանդ եղած քլայ այն, անոր փլատակն
 ալ կը յարդէ, անոր հողն ալ կը պաշտէ, եւ այս է թերեւս իւր
 բարդական զօրութեան գլխաւոր կուսանք։ Քրիստոս ալ իւր խաչը,
 կրօնքն ու եկեղեցին հայուն համար եղած են միշտ անձեռնմխելի
 սրբութիւններ, նեղութեանց մէջ իւր միսթարութիւնը եւ կուս-
 ներու մէջ իւր զօրավիգը։ Աւստի յէյթուցին տարին միանգամ
 կ'այցելէ Ս. Վարապետի աւերակ մենաստանը (Աւարդավառի մեռելոցին
 օրը), ուր Պոզույիթ թաղի քահանայք կը պատարագեն։

Աւանդութեամբ կը պատմուի, թէ թե՛ թե՛ իրլիցի վրանաբնակ
 թուրքմէնները ամարանոցէն վերադարձած ատեննին այս կողմէն անց-
 նելով՝ սոյն վանքի մէջ գանուող մէկ վարդապետը կը սկսին շարշարել,
 որպէս զի պահուած դրամներուն տեղը ցոյց տայ, այլ նա միշտ լուռ կը
 մնայ, այն ատեն կը մերկացնեն զինքը, ու բլուրին գագաթէն մինչեւ
 ձորը քաշկրտելով ամբողջ մարմինը կը խոշանդեն. վարդապետը
 գարձեալ շի խօսիր, շարագործները յուսակտուր եղած կը թողուն

1 Մինչեւ այժմ ալ այդ տեղեր կան քիւրաքեր, որոնք անկրօն են կամ,
 աւելի ճիշտն ասանք, տարօրինակ կրօն կը պատանին. կը հաւատան հոգեգիտութեան
 թեան եւ այլն։ Այդ քիւրաքեր թուրքերուն եզիս կ'ըսեն, թուրքերն ալ անոնց
 եզիս-գրգուրաշ կ'ըսեն։

2 Արեգին կամ Աւադաշ, որ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմն է,
 նշանաւոր եղած է Ռուբինեանց ժամանակ։ Մեծն Վեան երբ փառաւոր հանգիստով
 թաղաւոր օժուեցաւ Սոյ մէջ՝ հանդիսադիր 14 եպիսկոպոսներէն մին ալ Արե-
 գինի արեւոյսկոպոսն էր։

արիասիրտ եկեղեցականը ու կը մեկնին, բայց շուտ կը պատժուի իրենց անդդամութիւնը: Հեղեղանման անձրեւ մը տեղաբով ձորերն ու հովիտները՝ մանաւանդ Անիի ձորը ահագին զեռերու կը փոխարկեն, եւ թուրքմէները իրենց կիներով ու որդիներով, արջաւններով ու հօտերով, բեռնակիր անասուններով եւ ամեն կահարամիներով գետածոյն կը լինին ամենամեծ մասամբ, նման փարառնեան բանակին, որ ընկղմեցաւ կարմիր ծովի մէջ. փոքր ժառ մը միայն կը յաջողի ազատիլ սաստիկ ճիգերով եւ այս դժբաղդ պատուհասը վերադրելով վարդապետին գէժ գործած իրենց անդթութեան՝ կ'ըսեն ՚այս մեր զլիւռն եկածը անխօս գորապաշէն (վարդապետէն) եղաւ ՚: Այս պատճառաւ թուրքերը այն ձորը Սէշլէ-Քէշ-Կէրէ-Է (Անխօսի ձոր) կը կոչեն մինչեւ յայսօր:

Զէյթունի արեւելեան կողմը մէկ ժամ հեռաւորութեամբ Պերդինկայ լեռան կողմն վրայ շինուած է Ս. Աստուածածին անուն վանք մը, ուր կը գտնուի Անանիա առարելոյն Ս. Աջը: Կոյնպէս Զէյթունի արեւմտեան կողմը անկէ Ս ճամ հեռաւորութեամբ Իրախաթէ լեռան ստորոտը Ս. Փրկիչ վանից գէժ առ գէժ կայ Ս. Կարապետ անուն երկրորդ վանք մ'ալ, որ Ֆրնրդցոց կը պատկանի. ստանք եւս Ս. Առարելոյն գործունէութեան պատգմներն են:

Ս. Փրկիչ վանքի առարելական հաստատութիւն մ'ըլլալը հետեւեալ ժողովրդական հին երգն ալ կ'ապացուցանէ.

Բարգուցիմ յայս աղօթեաց,
Լցո ի վերայ կամար կապեաց,
Ծնգատեղաց սուրբ ջուր բղխեաց,
Ով սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ,
Ազատեալ զմեզ, Յիսուս փրկիչ,
Յոյս, ապաւէն քրիստոնէից:

Աւագ լերին կոչի տեղի,
Ծաղկունք բուսեալ ի չորս կողմի,
Փառք եւ պարծանք Ուրծիա քաղքի,
Ով սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ, եւն:

Յիսուս Քրիստոս յերկնից իջաւ,
Առարելոյն երեւեցաւ,
Մարդկան ազգի մեզքն բարձաւ,
Ով սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ, եւն:

Եօթանասուն եւ Հինգ Թուոյն,
 Ի դալ որոյ առաքելոյն,
 Յատեն բուժեաց փրկչին յանուն.
 Ով սուրբ փրկիչ եւ աղատիչ, եւն:

Իբրեւ նուիրական որբութիւններ՝ զէյթունցին յարգական խորին զգացում մը կը տածէ նաեւ Հետեւեալ առարկաներու նկատմամբ:

Աբըն-+բոբէ (անբանի քարաակ) մեծ քար մ'է, որոյ դադաթը անկուած կայ երկաթեայ մի օժեալ խաչ, յոյժ վաղեմի ժամանակներէ հետէ: Ամառ ատեն ասոր տակը անգործ մարդիկ կու գան զովանայու համար: Ար գանուի քաղաքին արեւելեան կողմը 5—6 վայրկեան հեռու որբութեամբ:

Ա-լ-բ-բ-բ (կլոր քար), արեւմտեան կողմը՝ միեւնոյն հեռու որբութեամբ, նոյնպէս ունի վրան երկաթեայ մեծ խաչ մը:

Տ-բ-բ-բ (տափակ քար) հարաւային կողմը:

Թ-ո-լ-ն-ո-բ (թօղեանց քար) հարաւային արեւելք:

Պ-ու-լ-ն-ո-բ (Պուշտիցեանց բլուր) արեւելք:

Ղ-ու-լ (մարտկոց) հարաւային արեւմուտք:

Այս նշանակեալ քարերը Չէյթունի իբրեւ անանցանելի պատնէչներ նկատուած են, շնորհիւ իրենց նուիրագործեալ հանգամանքի, զոր կը վայելեն սոքա անյիշատակ ժամանակներէ հետէ, եւ արդարեւ այնքան բազմաթիւ կռիւներու եւ պատերազմներու մէջ չէ պատահած գէթ մի անգամ, որ թշնամւոյն ոտքն այս սահմաններէն ներս անցնելու յանդգնած ըլլայ:

Չէյթունի Բ-ո-լ-բ

Բնական ամբութիւններով ու որբագործեալ պատնէչներով պահպանուած այն քաղաք, որ գրեթէ քառակուսի ձեւ մը ունի, բաժանուած է շորս գլխաւոր թաղերու.

ա. Շօփ-բ-բ-բ (Պօղ-պայիր), արեւելեան կողմը, որուն հարան ու արեւելքը կտրելով կ'անցնի Չոր գետակը:

բ. Ե-ա-ղ-պ-բ-բ (Կարկըլար)՝ հարաւային կողմը, նոյն գետն ասոր ալ հարաւէն կ'անցնի:

գ. Ե-լ-բ-բ-բ-բ (Աերի թաղ), հիստային կողմը՝ Բէրձէրէ ստորտը, որուն արեւմտեան կողմէն կը հոսի Շուղուր գետն եւ արեւելքէն Չոր գետակը:

Դ. Սուրբէնի թու (Միջին թաղ) Ենի-տիւնեա ու Եաղուպեան թաղերու մէջտեղն եւ Շօվրօեան թաղի հիւսիսային կողմը կ'իջնի: Սորա եւ Եաղուպեանի արեւմտեան կողմէն կը հասի նոյնպէս Շօլոր գետը:

Այն թաղերէն իւրաքանչիւրն իւր յորջորջումն ստացած է իւր վրայ իշխող հոյ ցեղերու մականունէն, որոնք նշանաւոր հանդիսացած են իրենց խելքով, քաջութեամբ ու հայրենասիրութեամբ:

Հիմնադրութիւնը և իշխանութեանը

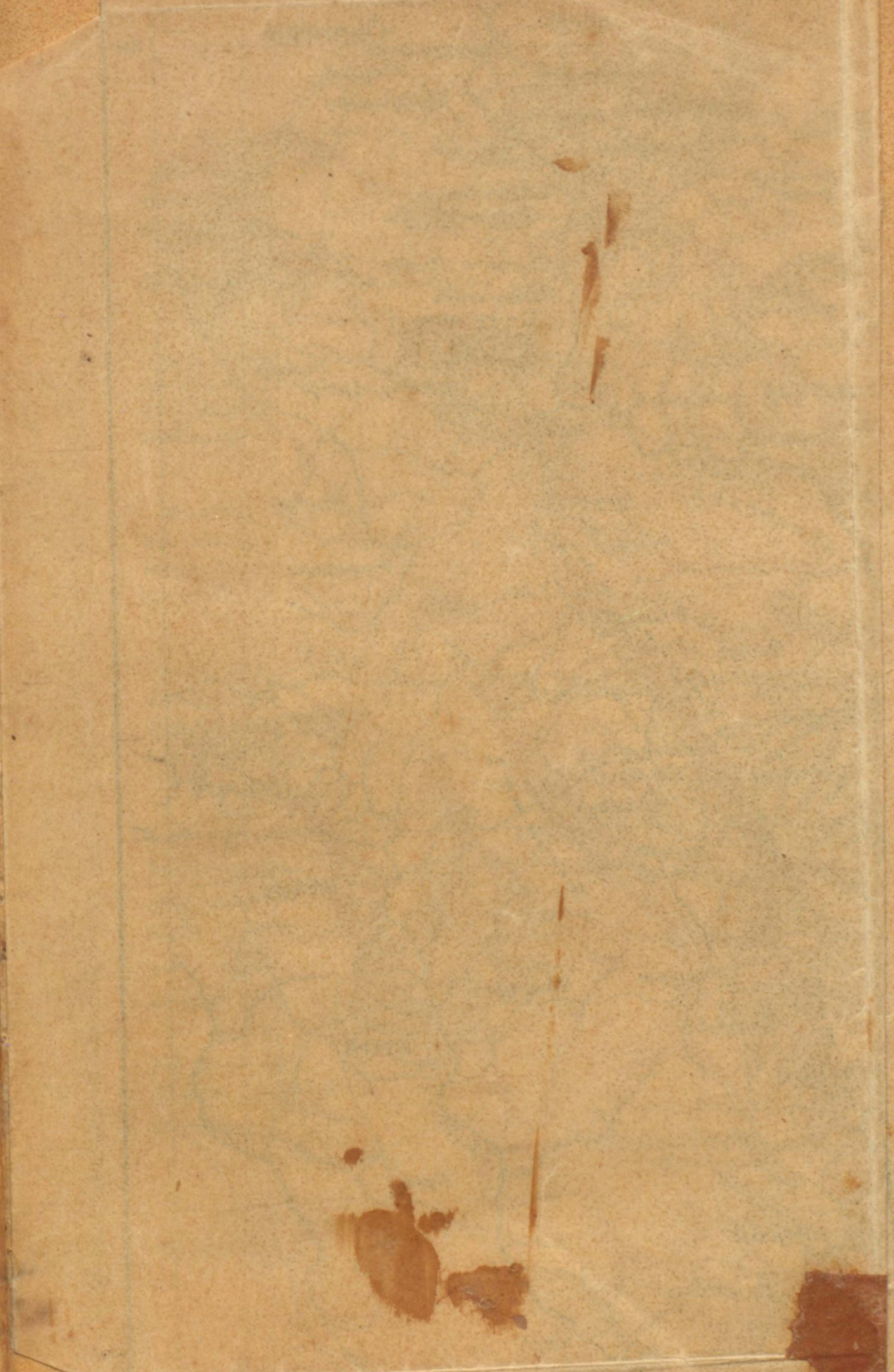
Սուրենեան թաղի իշխանութիւնը կը սկսի 1545 թ. վերոյիշեալ Սեթէն եւ իւր յորջորջումն ստացած է սորա եզրօրք Սուրէն իշխանի անունէն: Ամենահինն է սա այս իշխանութեանց մէջ: Զէյթունի բերդին՝ աւերն ըլլալով սորա՝ մինչեւ հիմա այնտեղ կը բնակին, 30 տունէ կը բաղկանան եւ եօթ ծիղ ունին, Սուրենեան, Սեթէան (Սեթենք), Բասիլոսեան, Աէլիկեան, Մահտեաի Վարդիվարեան, Ախպուշեան եւ Թումիկեան:

Եաղուպեանց հիմնադիրն է Յակօբ անուն մի անձ, որ 1780 թ.ուականին Զէյթունի վրայ արշաւող Էօմեր փաշան սպաննեց տարօրինակ միջոցաւ մը ու զարմանալի ճարտարութեամբ: Այս ամենը պիտի պատմենք իրենց կարգին:

Ենի-տիւնեա թաղի իշխանութիւնն ի սկզբան Աբարտեան ցեղին կը պատկանէր, սակայն յետոյ Ենի-տիւնեա Հաճի Ղազար աղայի հօր (որուն անունը դժբաղդարար դեռ անձանօթ մնացած է) յանձնուեցաւ համահաճութեամբ Զէյթունի կրօնական եւ աշխարհական երեւելիներու, վասն զի սա Ապպանի մէջ տիրապետող նշանաւոր թուրք հարստահարիչ մը սպաննելով անոր ձեռքէն ազատեց հոյ հարս մը, 1790 թ.ուականին, ու ինքն եկաւ Արեգին. հօրեղբորորդին ալ Հաճրն փախաւ: Սպանութեան դէպքը յաջողորնէլէն վերջն բերեւն «Ենի տիւնեայա կէլտիք» (նոր աշխարհ եկանք):

Շօվրօեան թաղի իշխանութիւնը կը սկսի 1800ին հաճի Մահակ աղա Շօվրօեանէն, որ իւր քաջութեամբ նշանաւոր հանդիսացած է Ղալէնտէր փաշայի դէմ՝ մղուած պատերազմին մէջ եւ ամիսի մը շտի

1 Այս բերդի բարձրութիւնը 70 մէթր կը հաշուուի գետի կողմը միւս կողմն այնքան բարձր չէ. միջնաբերդ մըն է սա:

Մեծ-Բարսյի
Սոթիս տեղեկ

1, 1, 1
(1, 1, 1)

Կեղեցի գետ

Կարի կամուրջ
ԵՆՐ-Տ
(Կ)

Երր

Ս. Աստուածաձին

Շուկայ - Մեծ

ՍՈՐԵՆԵ
(Մարտի)

Ս. Սարգիս

Երր կամուրջ
ԵԱԳՈՐՓԵԱՆ ԹԱՆ
(Գարնաշուկ)

ՋԵԼԴԻԿԻ ԴԱՆՏ

շոգրէ (շորպա, ապուր) կերցուցած է ազբատ ժողովողեան, եւ ասկէ ծագում առած է այս ցեղին Շօփոսեան մականունը:

Այս շորս՝ իշխաններն իւրաքանչիւրն իւր թաղն վրայ միայն կ'իշխէր², այդ սահմանէն զուրս չունենալով՝ ո եւ է արդեցու թիւն, իսկ իրենց սահմանին մէջ ամենազօր էին դրեթէ, իրենց հպատակաց կեանքին վրայ ալ իրաւունք ունենալով, այնպէս որ շնացող այր մը կամ կին մը երկու-երեք անգամ խրատուելէ յետոյ երբ անատուէր՝ իշխանին հրամանաւ կը սպաննուէր, իսկ մտրդատպան մը կրնար ազատուիլ միայն իւր թաղէն ուրիշ թաղ մը խցոյ տալով եւ տեղւոյն իշխանին պաշտպանութեան ասկ մանելով: Այս պարագային 12 շոգրո-րոյնէրը, որոնք՝ իրրեւ խորհրդական ու գինակիր՝ իւրաքանչիւր իշխանի կ'ընկերանային ամեն կարեւոր խնդրաց մէջ, մտրդատպանին սու-նըն երթալով հիմնայատակ կը քանդէին զայն իշխանին հրամանաւ, եւ այսպէս զոհացում առած կ'ըլլային սպանելոյն բնտանեաց, ժա-մանակ անցնելէ յետոյ, երբ այդ բնտանիք ներքէ՝ մտրդատպանին ու հաշտուէր անոր հետ՝ կարող էր նա այլ եւս ազատօրէն շրջիլ ամեն տեղ, ոչ զք իրաւունք ունէր անոր մի ո եւ է մնաւ հասցնելու, որով-հետեւ հակառակորդք երբ կը հաշտուին, արդէն կ'եղբայրանան իրարու:

Իշխանական այս առանձնաշնորհում վերջաւ 1865ին, երբ թուրք կառավարութիւնը մուտ գտաւ ի Զէյթուն: Չորս թաղերու պետերը, որոնք շեխէզը (ծեր) կը կոչուին, ժառանգական իշխանու-

1 Այս շորս իշխանաց սերունդէն մնացած յիշատակք, 1 Կազու պեան Կկրաիշ աղայի թաղը 1 Էւան էֆենտի, 2 Շօփոսեան Հազօր աղայի եղբորորդի Կարապետ էֆենտի, 3 Սուրենեան Կազարէթ աղայի զուակ Կարապետ էֆենտի, 4 Ենի-տիւնեպեան Աստուածատուր աղայի զուակ Զալիք էֆենտի: Սբաւ ներկայիս ողջ եւ առողջ են եւ պատուաւորը Զէյթունի հասարակութեան:

2 Բաց ի Զէյթունէն իշխանը 1865-էն առաջ կը տրեին նաեւ. բանի մը գիւղօրէից: 1. Սուրենեան՝ Ղօզնուզաղ, Հաճի-տերէ, Թամուր (տամկարձակ) եւ Տէօնէէ, (աճ.): 2. Կազուպեան՝ Աւաղ-կալ, Խէրէղէճ, Ղուօր, Գարու-գայա: 3. Ենի-տիւնեան՝ Երեզնի, Եյլենճէ, Քէթման (տամկարձակ), Սարը-կեօզէ կամ Քիւրեճիք (տամկ.) եւ 4. Շօփոսեան Ֆեկէ կամ Խեյիք (Քէլլըր) եւ Տէօնի բլէր (տամկ.): Իշխանները կամ անոնց զբոյժած մարդիկ ամեն ասորի այդ իւր գերուն կալերը կը շափէին եւ Յօ շափին մէկը կը վերցնէին իրրեւ իշխաններու միերուն արփալլի (գարբնոց):

3 Երբու մը սա պէն կ'ըլլար՝ թաղին իշխանն եւ միւս պատուական եղեալ իշխանը՝ 12 զտպատպանով միտանդ, մտրդատպանը օսան վրայ 1 կանգուն ճերմակ կաւ իր պատանը կրելով՝ կու դան սպաննուածին տունը, սցաւտան կը ներուի:

Թիւն ունէին, այնպէս որ՝ երբ անոնցմէ մին մեռնէր, բոլոր եկեղեցական դասը, միւս իշխանները եւ իրենց զօրաւորները հանդուցելոյն տունն երթալով՝ նորա որդին կամ եղբայրը (եթէ չ'ունէր որդի) մէջտեղ կը բերէին եւ եկեղեցականք անոր վրայ պահպանիչ եւ օրհնութիւն կարգալով կը նստեցնէին զայն բարձր բաղնոցի մը վրայ եւ այնպէս կը հրատարակէին զայն իշխան նոյն թաղի, այնուհետեւ բոլոր թաղեցիք պարտաւոր էին պատկառանքը հնազանդիլ անոր, թէեւ բլլար տիպը անշափահաւ. անհնազանդ անձինք նոյն իսկ մահուամբ կը պատժուէին: Այժմ՝ եւս թէեւ այդ պաշտօնական ձեւակերպութիւնք վերցած են, սակայն ժողովուրդը միշտ յարգանքը կը վերաբերուի գէպի իշխանական ցեղերը, մանաւանդ պատերազմներու ժամանակ, յորս ի վաղուց անտի մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած են նոքա իրենց միաբան գործակցութեամբ:

Արժ+ , Գորոց+ , Ելիւղեցուհի+ եւ Կառնուհի+

1500 տունէ կը բաղկանայ Զէյթուն քաղաքը, զուտ հայ եւ կրօնքով յուսաւորչական: Աւելի այժմ չորս եկեղեցի, — Ս. Աստուածածին՝ Սուրբենան թաղի մէջ, Ս. Սարգիս՝ Եազուպեան թաղի մէջ, Ս. Յովհաննէս՝ Շօփոսեան թաղի մէջ եւ Ս. Ղուսաւորիչ՝ Ենի-տիւնեա թաղի մէջ: (Թէեւ փոքր մատուռներ եւս կային, բայց մեծ հրդեհին այրեցան, այն է՝ Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Բարսամ, Ս. Թորոս, Ս. Պօղոս-Պետրոս ինչպէս եւ Ս. Յակոբ մեծ եկեղեցին):

Ասոնց իւրաքանչիւրն ունի մէյմէկ նախակրթարան դպրոց իւր մտ, հասում՝ ալ աղջկանց վարժարան: Աերոյիշեալ Ս. Յակոբ անուամբ մեծ եկեղեցին մեծ հրդեհի ժամանակ այրելով՝ նորա տեղ հրկիզելոց օգնող մասնաժողովին կողմէն զրկուած զբամական նպաստի շնորհիւ գեղեցիկ վարժարան մը կառուցուեցաւ՝ կեսարացի Գույումճեան Քերովել էֆէնաիի հսկողութեամբ: 1866—67 թւին թէեւ կրօնական բաժանում մը մտաւ Զէյթունի մէջ, մի քանի տուններ կաթովկուսութեան, մի քանիներ ալ բողոքականութեան յարելով, սակայն ասոնք մինչեւ հիմա չունին իրենց յատուկ կրօնական՝ եւ է հաստատութիւն՝, վասն զի շատ սակաւաթիւ են, զրեթէ 20 ական տուն:

1 Բողոքականներն ունին մի փոքր ժողովարան, իսկ կաթովկները կը պատարագեն սոսկ սեռեակի մը մէջ:

Այս բաժանում քաղաքական տաղնապի մը հետեւանքն էր, ապա թէ ոչ գեյթունցի հայր սաստիկ ջերմ սիրով յարած է իւր մայրենի Ս. եկեղեցւոյն, եւ այս սէրը միշտ վաստակելու ջանադիր եղած են եկեղեցական ս. հարբ, որք ի սկզբանէ անտի կարեւոր դիրք մը ունեցած են այս արկածաշատ երկրի ամեն յեղաշրջմանց մէջ: Ասոնցմէ նշանաւոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, մեծ մասամբ Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ դաստիարակուած, որք եկեղեցական ամենաբարձր աստիճաններով օգտակար հանգիստացած են նաեւ ընդհանուր հայութեան: Սորա են:

Սիւնն	Կաթողիկոս Սոյ	1539 թուականին
Ղաղար	" "	1545 "
Խաչատուր	" "	1570 "
Կարապետ՝ Գ.	" Ս. Էջմիածնի	1726 "
Սարգիս Պատրիարք Վ. Պօլսոյ		1587 "
Յովհաննէս	" "	1590 "

Եւսիկա, ինչպէս որ Աստուածաշունչ գրոց յիշատակարանի մէջ երկարօրէն կը պատմէ իւր անձին վրայ, «Եօթնամեկնի ծնեալ, սակ, եւ եօթն ամ վրաթն առեալ ի մօրէս, յաղագս որոյ շէխը իմ մականայնեցեալն, սա Ջէթման ծնած է 1661ին, իր հօր անունն է Մարտիրոս (Մերտիրիւս) քահանայ մականուն անեալ, մօրն անունը Մարիամ (Մայրոճ)։ զահաւիհէն աղապակալ Գահկանց կամ Գեղեցնց կը կոչուի. այժմ Գահկանց սերունդը կայ քաղաքին վերի թաղը, քերձեր ըստած անգը. քահ (չօհ) Ջէթմանի բարբառով տարիքս մարդ կը նշանակէ: Իւր ծնողաց մեծնեքէ ետք լսելով իւր հայրենակից Սալուս կոնցեալն Ստեփան վարդապետի Գաղատիոյ վիճակին վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը, անոր քով գնաց Ընկիրիս եւ անոր ձեռնաց ամի վարժուելով (1681) արեզոյութեան կարգ առաւ անկէ, իսկ 1684—1687ին ծայրագունութեան աստիճան, եւ վանքի նորոգութեան համար շատ աշխատեցաւ ու շատ մը սպասներ օգեց հոն եւ այս գրիտեցաւ Դաստապետ կաթողիկոսին քով եպիսկոպոս ձեռնադրուելու ու յետոյ սեղադոյ յաղորդ եղաւ եւ 30 տարեկն աւելի պաշտօնավարեց (1694—1726): Ղաղար Գահկեցին նորին սրբազանութեան համար կրէր որ «Էր այր չքեղ եւ փառապարզեալ»: Իւր ամսուականութեան երկար տարիներուն մէջ Գաղատիոյ եկեղեցիներուն եւ վանքերուն մէջ շատ մը նորոգութիւններ եւ շինութիւններ ըրաւ, զրբերով ու սպասներով ձօնացուցի: Եւսոյ իւր ձեռնառուն աշակերտ Մովսէս վարդապետի հետ (1705) ուխտի գնաց Երուսաղէմ, Հռոմկայ եւ իւր հայրենիք, ուր շորս ամիս կեցաւ թէ իւր եղբայր Ստեփանոս Երեքի հետ տեսնուելու համար եւ թէ սպասմանաց երեսէն ճանապարհներ եղած երկիրներու պատճառաւ այս մասին իւր ընկեր Մովսէս վարդապետ կը գրէ թէ «Ընդ (ի Ջէթման) զուխտս մեր կատարեցաք, թէ ի Ս. Փրկին, թէ ի Ս. Աստուածածնոյ վանքն եւ թէ յԸնանիս Առաքելոյն Ս. Ըն, որ ի Ջէթմանոյ վանքն կայ եւ ուսուցին մերոյ գերեզման (Ստեփաննոս եպիսկոպոսի), եւ անչէն գտեցի կալուք աւուրս

Աւելորդ շենք համարի այս բարձրտախճան եկեղեցականաց կարգին յիշել նաև այն եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, որք յաջորդարար պաշտօնավարեցին ի Զէյթուն իբրև առաջնորդ կամ իբրև վանահայր :

Սորա են. —

1586	Յովհաննէս Ա. եպիսկոպոս	
1596	Դեբրուն	”
1624	Մկրտիչ	”
1666	Մովսէս	”
1694	Սահեփան	” (Սաչու մականուանեալ)
1720	Կարապետ Ա.	”
1800	Յովհաննէս Բ.	”
1806	Յարութիւն	”
1808	Միքայէլ	”
1817	Մարտիրոս	”
1821	Պօղոս	”
1823	Յակոբ	” Պրշեան
1826	Մատթեօս	” Ղալիկեան
1828	Յակոբոս	” Պօստանեան պարմալը քեօիք (մասնաւ)
1832	Սարգիս Ա.	” Խանդբորեան

Հարևար եւ քան յաջէ թորգոմանց՝ որ իբրև զառիծ շօջէին շուրջ զմեզ, բայց յետ պահառեաց ճանապարհա հաղի հասար ի Հաճնոյ վանքն, առ Ովհաննէս Վաթողիկոսն, որ իշ շինութիւններն վերջ, Աստուածատուր կաթողիկոսին փախճանելէն ետք, Ա. Պօղոս մէջ կաթողիկոս օծուեցաւ 17 փետր. 1726ին, որ առջ Յովհաննէս վարդապետ (Ազլա) եպիսկոպոս ձեռնադրեց, որը եղաւ Պարիարք Ա. Պօղոս, եւ ապա ինք մեկնեցաւ ի Ս. Էջմիածին եւ շրջաարի գահակալելով փախճանեցաւ 1730 թուականին (Համեմատէ «Սխուանց Հ. Աւելանի») :

Եպիսկոպոսութեան մասնակ Զէյթուն այցելած ստան Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն փարք եւ պատուական սիւն՝ մը նուիրած է հետեւեալ յիշատակարանով, որ մինչև յայսօր կը մնայ .

«Յիշտակ է Ս. Ակիհս Ա. ինից Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Ս. Սեղանին: Եամի Տեառն 1705 նուիրատու ձեկեր կարապետ Եպիս. Գահկոնց :

Առաջորդ Գաղափոյն :

Գերեզմանը կը գտնուի Ազարշտպատի Սր. Հօխիսիմ վանքի գաւթին ակակողմը, բայց տապանաբարբ լաւ չի որոշուիր շօջակայ սպիերէն :

- 1851 Յովհաննէս Գ. Եպիսկոպոս Էջմիածնի. սա մեծ ծառայու-
թիւն մատուց Ս. վանքին շի-
նութեանը
- 1861 Սարգիս Բ. „ Արիւնիկեան
- 1883 Կարապետ Բ. „ Քէշէեան. այժմ ողջ է:

Մարտիրոս վարդապետ Պաւլեան Մարաշի

- Յարութիւն „ Տ. Դաւթեան
- Դաւիթ „ Տ. Դաւթեան. Աէլեր-քէօփրին վախճանած է:
- Պետրոս „ Քէշէեան. Չէյթուն վախճ.
- Պօղոս „ Տատիշեան „ „
- Սարգիս „ Արիւնիկեան. Գարաման ք. վախճ.
- Ստեփան „ Աղճապեկեան. Պրուսա ք. վախճ.
- Գայրուս „ Տ. Գալատեան. Ազիղ փաշայի պատերազմին
նահատակուեցաւ 1862 ին:
- Մամբէ „ Չմշկածակցի. Ս. Փրկչի վանքը նահատա-
կուեցաւ նոյն պատերազմին (1862):
- Յովհաննէս „ Չօփուրեան. Չէյթուն վախճ. 1896 ին:
- Գրիգոր „ Աբարդեան. այժմ ողջ՝ Վ. Պօլիս կը գտնուի:

Անանուոր եկեղեցականներէ զատ Չէյթուն ունի նաեւ իւր
նահատակներն ու ճգնաւորները, որոնցմով կը պարծի նա կրօնասի-
րական հպարտութեամբ:

Քրիստոսի 300 տկան թուականներուն Ստեփանոս՝ անուն
Չերմեռանդ քրիստոնեայ մը, իւր մօր եւ 34 քնկերաց հետ, իւր կրօնքին
սիրոյն համար կուսպաշտ դատաւոր Սոկրատի հրամանաւ նահատա-
կուելով, կը թաղուի Աննչիի մէջ, որ թուրքերը Չուգուր-հիսար կը
կոչեն, Գրեուզէն 4 ժամ հեռու. որութեամբ, վրան կայ մի փոքր
մատուռ, ուր կրօնական պաշտօն կը կատարուի տարին միանգամ
Էջմիածնի պահոց յաջորդող կիրակի օրը, եւ այն պահէն ալ Ս. Ստե-
փանոսի պահք կը կոչեն Չէյթունցիք. «Սըրգըփենիւսօ պօքը իկիք»
— սուրբ Ստեփանոսի պահքը եկաւ, կ'ըսեն:

Անբընքս ալ կար Մեկրոն անուն մի ճգնաւոր, որ խիստ ժուժ-
կալութեամբ ու սակաւապիտութեամբ կ'ապրէր, օրը մի անգամ խիստ

1 Աւրիւնիկ Ս. Ստեփանոս տարին անգամ մը հայ Ս. եկեղեցին կը տօնէ եւ
յատուկ շարական ունի:

Թեթեւ անունը մ'ընդունելով, ժամանակին ամենամեծ մասը աղօթքով կ'անցընէր. 5 տարի Ս. Երուսաղէմ, 5 տարի Աեսաբիոյ Ս. Արապեաի վանքը, 15 տարի ալ Չէյթուների Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ բնակելով՝ մեռաւ 1896 Ապրիլի 7ին վաթսուներեսայ հասակին մէջ. 95ի պատերազմին ժամանակ իւր աղօթից ու մաղթանայ միակ նիւթն էր հայոց ազգի փրկութիւն եւ Չէյթուների զինուց յաջողութիւնը, Զերմեանց ունիւցցին տրա մաղթանքներուն կը վերագրէ իւր փառաւոր յաղթանակը:

Բայ յայտցանէ յիշատակելի անձնաւորութիւնը պէտք է համարուին Չէյթուների ասրեգբութեանց մէջ որպէս հայրենասիրութեան նահատակներ ու անձնուէր մարտիրոսներ՝ երկու օտարազգիք, Ֆերիզ օղլու Մէհէմմէտօճիկը եւ Չեօբիւկ Մէհէմմէտը, որք 1862ի պատերազմին մէջ հայոց հետ միացած քաջարար կռուեցան Աղիզ փաշայի զօրաց զէմ, եւ Չառք-տէրէ-տէրէ կոչուած տեղը կարեւրէր խոցուած ինկան մեռան: Քահանայք ասոնց վրայ «հոգւոց» կարդալով՝ յախտենական հանդիստ մաղթեցին իրենց ազնիւ հոգիներուն:

Ասոնց նախնիք, թուով 14 հոգի, որք լազ կոչուած ցեղէն էին, 1547ին Տրապիզօնէն Չէյթուն գաղթեցին: Ասոնց գլխաւորներն էին Հաջի Իպրահիմ ու իւր աղան Օսման եւ եղբարքը Աճէմ Ալի ու Չեօբիւկ Մէհէմմէտ, որք սոսկալի տճրագործներ էին ու տեղական կառավարութեան ձեռքէն խոյս տուած իրենց ընտանեօք հանդերձ: Սեթ իշխանին քաջութեան ու մարդասիրութեան համբար մինչեւ ասոնց հասած ըլլալով՝ եկան անոր ապաւինեցան. նա ալ ընդունեց զիրենք եւ տեղացւոց վայելած ամեն ազատութիւնները շնորհեց անոնց, այնպէս որ իրենց կրօնական պաշտամունք անարգել կը կատարէին ու ամեն տեսակ շահագործական ձեռնարկներ կ'ընէին. ասով քիչ ատենէն հոգերու եւ այգիներու տէր գառնալով հարստացան, Սուրէնեան թաղին մէջ ալ բնակարան շինեցին: Ասոնք իրենց վայելած շատ մը բարիքներէ զատ՝ հարկատուութենէ եւ զինուորական ծառայութենէ ալ ազատ մնացին մինչեւ 1853 թուականը, որ ատեն Թահիր փաշան 200 զինուորներով Չէյթուն գալով՝ Ս. Աստուածածնի վանքը իջեւանեցաւ եւ պահանջեց, որ անոնք զինուորական ծառայութեան մէջ մանկելով ըստ օրինի կատարեն իրենց պարտականութիւնը: Նոյն ժամանակի հայոց առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս Խօբսիւղեան, որ փաշային ըրած մեծ ամեծ պատիւներուն համար շատ համա-

բում ունեցած էր անոր քով, աղաչեց զայն, որ իւր գրակից այդ մահ-
մեաականները ազատ կացուցանէ այդ պարտականութենէն. նա ալ
չկրնալով մերժել անոր խնդիրը՝ բնդուանեց. այս կերպով սոյն եկամուտ
թուրքեր կրկնապէս երախտապարտ մնացին Հայոց եւ ի մասնաւորի
բարեսիրտ որբազանին: Աւստի մշտնջենական հաւատարմութեան ուխտ
ու երդում անելով՝ խոստացան անոնց հետ ապրիլ ու անոնց հետ
մեռնիլ: Ահա՛ այս երախտադիտական զգացմամբ անձնազոհ եղան
իրենց յաջորդող այս երկու թուրքեր, որք լեզուով ու բարքով արդէն
հայացած էին:

Զարմանուհի.

Հեթում՝ Մորաւ Գ.-ի հրովարտակլ:

Ձեթունի հողն ու քարը, օղն ու ջուրը, որ կարծես քաջութեան, հայրենասիրութեան ու ազատասիրութեան հողի կը ներշնչէ իւր բոլոր բնակիչներուն՝ նոյն իսկ տկար կոչուած սեռին եւ որոյ գերեզմանը դիւցազանց քնարան կոչելն իս չափազանցութիւն մը չըլլար, դարեր առաջ սնուցած ու ննջարան հանդիսացած է մի նշանաւոր հայ հերոսուհւոյ: Այդ հերոսուհին էր Ռուբինեանց Հեթում սպարապետի տիկին Զարմանուհի, որ Գրիգոր անուն մի վատ հայի ձեռամբ իւր սիրելի ամուսնոյ սպանումէն յետոյ (Ռուբինեանց անկումէն վերջը) փախաւ եկաւ Կօկիսօնի եւ Ռէնիոյ լեռները եւ՝ այն տեղեր հինգ տարիի չափ թափառական պտտելով իւր Գեորգ որդւոյն հետ՝ յաջողեցաւ վերջապէս 300 քաջ լեռնականներ հաւաքել իւր մօտ ու անոնց զլուխն անցնելով յարձակեցաւ տամիկաց վրայ, զորս յաղթելով տիրեց Կապանու 65 տարի: Մորա գերեզմանն որ կողմը ըլլալը թէ եւ անյայտ՝ սակայն տեղացիք սաւանդութեամբ կը բանեն, թէ Ձեթունի տէրն է եղեր նա եւ առանց կերակուրի լոկ մրգեղէններով եւ անուշեղէններով կերակրեր է միանգամ իրեն հիւր եկող 60 հողի տամիկ հեծեալներ:

Ի սէր եւ ի յիշատակ այս քաջարի տիկնոջ՝ շատերը Օարման կը կոչեն իրենց աղջկանց անունը եւ սոյն անուամբ կիներ խիստ շատ կան մինչեւ ցայսօր: Մորա որդւոյն Գեորգայ սերունդէն էր Հեթում անուն ուսեալ եւ սրխասիրտ քա-

Հանան, որ կը պաշտօնավարէր Միջին թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ եւ որոյ Համար աւանդութեամբ կըրտուի, թէ Կ. Պօլիս երթալով յաջողած է ձեռք բերել Սուլթան Սուբատ Դ.-ի այն նշանաւոր հրովարտակը, որ այրեցաւ 1884ի հրդեհին շատ մը անգին հնութիւններու հետ :

Ահաւասիկ յիշեալ հրովարտակին ամբողջ պարունակութիւնը .

« Զէյթուն գասապար թաշըզ օլուպ կէնիշ արագիսի պուլունմատըզնտան՝ խտարէի թէպիւշէրի իշին կիւճիւք չէքմէլէրի վէ հընթա, շայիր վէ ճէմի հուպուսթ թաշըբարտան կէլմէսի իյճապ իթտիկի տէքեար օլտուզնտան՝ մէմայիքը մահրուսէմտէ պուլունան ճիւմէ թէպասմտան Մարաշ սանճաղընա թապի Զէյթուն գասապար միւսթէնա թութուլարագ թէտիյէ իտէճէրէրի խարաճ վէրկիւսինտէն աֆիլը շահանէմ օմուշուր . եալընըզ սէնէվի մազթու վէրկիւլէրի օն պէշ պին զուրուշ օլուպ՝ պու մըգտար ազճէի տէ Այա Սօֆիա ճամիի շէրիֆին միւթէվէլլիսինէ թէտիյէ օլունտուն, քի գանախլէրէ զէյթ եաղը պուպ ճամիի շէրիֆէ նուր ու լէման օլուն, օն պէշ պին զուրուշ տա քէնտու քիլխալէրընէ, էտա էյլէսունլար, եինէ գանախլէր իշին . իպատէթխանէլէրի միւնէվվէր օլուն . կէրէք Այա Սօֆիա ճամիսինէ վէ կէրէք քէնտուլէրին քիլխալէրինէ վաղըֆ տայընըլար, պաշգա հիշ պիր հիւքիւմտար միւտտիսէլէ իթմէսուն թէվէճճիւհը շահանէմէ նայիլ օլան Զէյթունա . վէ տախի Օսմանը մէմուրէյն տէրունը գասապատա պուլունմասուն, հէմտէ Օսմանը մէմուրէյնտէն պիրիսի եօլճուլուզլա գասապայա թէսատիւֆ իտէր իտէ՝ օ սէյ-յահ տէրունը գասապատա եաթմայուպ շէհրին տըշարընտա եաթտուն . շէօյլէ քի վէրմիշ օլտուղըմ իսթիսնայիլէթ ու իսթիզլայիլէթէ հիշ պիր թարաֆտան իսպիլ կէլմէյուպ՝

քէնտու քէնտու լէրինի խաարէ էլլէսունդար. շէջլէ պիլէլէր,
ալամէթը շէրիֆէմէ իթիմատ գըսալար

սէնէ սիթթէ ութէլութին ու էլֆ

Ասիթանէի իսթամուզ, Փի շէճը իւլ շէվալ ԿՊ

ՄՈՒՐԱՑ

Թարգմանութիւն

Ձէյթուն դաւառակը քարտա բլալով, բնակիչք ըն-
գարձակ հողեր չունենալուն, իրենց պարէնը հայթայթելու
համար շատ դժուարութիւններ կը կրեն, այնպէս որ ցորեն,
զարի եւ այլ ամեն ընդեղէններ դուրսերէն բերելու հարկա-
գրուած են, ուստի յիշեալ դաւառակը, որ կայսերական կա-
ռավարութեան մասը կազմող Մարաշի կառավարութեան
տակն է, որպէս արածնացեալ երկիր՝ զերծ կը կացուցանեմ
զլիսահարկի տուրքէն, զոր պարտաւոր էին վճարել կայսերա-
կան Գանձուն, միայն տարուէ տարի 15.000 դահեկան որո-
շեալ քանակութեամբ տուրք մը պարտին հատուցանել Այս
Սօֆիա մզկիթի հոգաբարձուն, որպէս զի կանթեղներուն
համար ձէթ առնելով լուսաւորուի մզկիթը. 15.000 դահե-
կան ալ իրենց եկեղեցեաց կանթեղներուն համար վճարեն,
որ անոնք ալ լուսաւորուին: Թէ Այս Սօֆիա մզկիթին եւ
թէ իրենց եկեղեցիներուն՝ որպէս կրօնական տուրք (վազրֆ)
համարուի այս գումարը, ասկէ աւելին պահանջելու համար
իմ՝ յաջորդներէս ոչ ոք համարձակի կայսերական շնորհաց
արժանացող Ձէյթուն դաւառակի վրայ ծանրանալու: Բաց
յայտնակ այն դաւառի մէջ թուրք պաշտօնեաց չի պիտի
դանուի, նոյն իսկ ձանապարհորդութեամբ այստեղ հանդի-
պող թուրք պաշտօնեան քաղաքէն ներս չմտնելով՝ պէտք է
դուրս տեղ մը պատկի, այնպէս որ բնաւ մէկ կողմէ մը վնաս
չհասնի այն բացառիկ ու ինքնավարական գրութեան, զոր

չնորհած եւմ անտնց՝ ինքզինքնին կառավարելու առանց արտաքին միջամտու թեան:

Այսպէս պէտք է գիտնան ու կայսերական կնքոյս վստահին:
 Կ. Պոլիս. 29 շեվալ 1036¹:

ՄՈՒՐԱՏ

Այս հրովարտակի արամնդրութեան համեմատ նշանակեալ 15,000 դահեկան դումարը, որ յետոյ մինչեւ 24,000 ի բարձրացաւ, տարուէ տարի հաւատարիմ՝ անձի մը ձեռքով ուղղակի Պոլիս կը ղրկուէր Այս Սօֆիայի մզկիթի վերատեսոյին:

II.

Եօմէր փաշայի պատերազմը. Խոյ Եակոբ:

Զէյթունցիք թէ՛ իրենց երկրի ղրից պատճառաւ եւ թէ՛ իրրեւ առանձնաչնորհեալ ժողովուրդ մը՝ շատ ազատ եւ համարձակ վարմունք ունէին ոչ միայն իրենց լեռներու մէջ, այլ նաեւ այդ սահմաններէն դուրս ալ. միւս կողմանէ որոշեալ 15,000 դահեկան տուրքն ալ ուղղակի Պոլիս ղրկելով Մարաշի կառավարութեան, ինչպէս նաեւ թուրք հասարակութեան նախանձր կը շարժէին իրենց վրայ. այս նախանձր գնալով ասորութեան ու թշնամութեան փոխուեցաւ մինչեւ պատերազմ՝ յառաջ բերելու աստիճան:

Սուլթան Համիտ Ա. - ի օրով պայթեցաւ այս կռիւր ընդ մէջ հայոց եւ թուրքաց, երբ Մարաշի կառավարիչ էր Էօմէր փաշան, որը սաստիկ գրգռեցին թուրքերը ուղղութեան բերելու համար այս անպատկառ ղէյթունցիները, որոնք ստրկարար գլուխ չէին խոնարհեցնէր իրենց:

Էօմէր համաձայնեցաւ իւր կրօնակիցներու արած պահանջումին եւ՝ բաւական թուով զօրք առած 1780 թուա-

¹ Քրիստոսի 1618 Փետրուար 17:

կանին եկաւ բանակեցաւ վարի թաղի ջրաղացներուն առուին մօտ, սահանջելով զէյթունցիներէն, որ առաքը իրեն վճարեն. նորա մերժեցին այս առաջարկը, զխանարով մանաւանդ թէ առ երեւոյթ պատրուակ մ'էր այս իւր ներքին թշնամութիւնն սքողելու համար, եւ պատրաստուեցան զէմ դնելու: Փաշան լաւ գիտէր, թէ ուղղակի յարձակում գործելով չէր կարող արդիւնք ձեռք բերել, այլ առեւել ինք պիտի մնասուէր, այդ պատճառաւ նեղել ուղեց զանոնք պաշարումով, որ 7 ամիս տեւեց եւ որուն հիանալի համբերութեամբ ու արիասրտութեամբ տոկացին բոլոր քաղաքացիք, այնպէս որ սպառած հացին եւ ուրիշ պաշարեղէններու փոխարէն չամիշ կ'ուտէին, երբ այն ալ սպառեցաւ՝ անոր կուտն ազալով իրր հաց կ'եփէին ու կ'ուտէին:

Եօմէր՝ տեսնելով, որ զէյթունցիք բնաւ անձնատուր ըլլալու մտադրութիւն չ'ունին, եւ ինք անոնց մէկ մազին անգամ մնասելու անկարող կը գտնուի՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց խեղճ ձիթ ենիներուն վրայ, որք բաւական ընդարձակ տարածութեան վրայ կը զանուէին այն կողմը, եւ ուրիշ շատ մը այգիներու ծառոց հետ անոնք ալ կտրել տուաւ իւր քաջարագուկ զօրաց, որոնք մեծ հրճուանք կը զգային ամեն անգամ, որ ահագին շառաչմամբ թաւարկըր կ'ուզային անոնք. կարծես մէյմէկ զէյթունցիներ կը տապալէին յերկիր:

Երբ քաղցն ու նեղութիւնը ծայրասահման սաստկացաւ քաղաքին մէջ, զխաւորանձինք ի ժողով գումարուելով այս վիճակին վախճան մը տալու միջոցներուն վրայ կը խորհէին. այն ատեն վարի թաղէն Յակոբ անուն կարճահասակ, բայց ճարպիկ ու արիասիրտ մարդ մը, որ ամենուն քով ալ յարգանք կը վայելէր, յանձն առաւ սղաննել Եօմէր փաշան. « Ես տեսայ երազիս մէջ, ըսաւ, որ այդ անօրէնը իմ ձեռքով պիտի սատկի », ու անմիջապէս դուրս ելելով խոյ մը մորթեց

ու անոր մորթը եւ լաւ ատրճանակ մը հետն առած դաղաազողի եւ զգուշութեամբ դնաց պահուեցաւ ժայռի մը ետեւ, որուն մօտ կ'արածէր թրքական բանակին պատկանող ոչխարներու երամակ մը. երբ դիշեր եղաւ, մթութենէն օգուտ քաղելով՝ խոյին մորթը վրան առաւ ու ձեռքերն ալ ոտքի անդ գործածելով իբրեւ չորքոտանի մտաւ հօտին մէջ. ոչ որ կարողացաւ նշմարել այս նորեկ խոյը, եւ երբ իրենց արօտավայրէն դառնալով ոչխարք մահաղեցան բանակին մօտ, մեր խոյակերպ Յակոբիին յաջողեցաւ թշնամեղն բազմաթիւ վրաններուն մէջէն սպրդելով հրամանատար փաշայի վրանին մօտ անկիւն մը կծկուելու. բոլոր բնութիւնը լռութեան եւ ամբողջ բանակը խոր քնոյ մէջ ընկզմած էր. Մախախնամութեան ամենատես աչքը միայն անքուն կը հսկէր իւր այս տկար արարածի վրայ, որ օրինակելի անձնութեամբ մը իւր կեանքը կը վտանգէր յօգուտ հասարակաց բարեղն:

Յակոբան համբեր կը սպասէր արշալուսի ծագման: Ժամերը եւ վայրկեանները կարծես սովորականէն աւելի դանգաղ կերպով կը յաջորդէին իրարու. հասաւ վերջապէս ցանկալի րոպէն, փաշայի ձայնը լսելի եղաւ վրանին մէջ, եւ քիչ վերջը ջուրի ասփորն ի ձեռին դուրս ելաւ ասպիւն ընելու. Յակոբ ծունկի եկաւ եւ «անուն իւսիւս քիւրիւստիւս», աւսելով քաշեց ատրճանակին բլթակը, պոճոյ ձայն մը եւ ահա Էօմէր արիւնշաղախ ինկաւ գետին եւ «օգնութեան հասէք... զարնուեցայ», ըսելով՝ հոգին փչեց: Իսկ արխախրան Յակոբ առանց ժամանակ կորուսանելու կայծակի արագութեամբ հասաւ իւր ընկերաց մօտ, որք արդէն ոչ շատ հեռի յարմարագոյն վայր մը պտտրաստ իրեն կը սպասէին եւ ատրճանակի ձայնն առնելով սկսած էին արդէն արշաւել թուրքաց վրայ, մինչդեռ սոքա հազիւ թէ դժբաղդ իրականութեան վերահասու եղած՝ ահարեկ ու մոլորուն չէին գիտեր, թէ ինչ ընել

պէտք էր: Հայ խմբակի անակնկալ յարձակումէն ալ բողոքովն շուարած՝ խեղճ մարդիկն ամեն բաներնին թողուցին ու սկսան խառնիխուռն փախչիլ: Իսկ Յակոբ սուսերամերկ՝ խորնկերաց գլուխն անցած ինկաւ գեղարդակիր զօրաց ետեւէն ու անոնցմէ շատերը ջարդեց: Այս կռուոյն մէջ զէյթունցիք զինեալ էին ոմանք հրացանով ու սուրով, ոմանք ալ ճիւղով (կացինով):

Պատերազմին աւարը Սուրէնեան իշխանի ձեռքով բաժնուեցաւ զէյթունցւոց, որք այսպէս ծայրայեղ աղքատութենէն յանկարծ հարստացան թէ՛ պարէնով եւ թէ՛ զէնքով. գեղարդներն ալ վարի թաղեցւոց բաժին ինկան. այս պատճառաւ անոնց Վասակը աւուներ կուտան Տաճիկներ, այժմ ալ ազաւազելով Վարկալար կ'ըսեն:

Մեր հայրենակիցք ըստ սովորութեան սոյն պատերազմի իշխատակին մէկ-երկու տող նուիրած են:

Էօմէր փաշա ապտէսթինի էյուճէ ալտը,
 Գօշտան գուրշուն կէլուպ էօմրին գալտըրտը,
 Լաշէսի չատըր գափուսընտա տէվրիլտի գալտըր,
 Եագուպ իշխան իկիթլիյին պիլտիրտի:

Թարգմ. Էօմէր փաշան իր աղօթքը կատարեց,
 Խոյէն գնդակ մ'եկաւ, հոգին գուրս հանեց,
 Դին վրանին դրան առջեւ գլտորեց,
 Եագուպ իշխան քաջութիւնը ցոյց տուեց:

Այս պատերազմի սոյն փառաւոր վախճանը ինչդուրթեամբ եւ երախտագիտական զգացմամբ լեցրնելով համօրէն զէյթունցւոց սիրտը՝ Սուրէնեան իշխանին ու բողոք եկեղեցական դատուն հետ միացած Դառկըար թաղին վրայ իշխան կարգեցին զՅակոբ, մայթթանքներ եւ օրհնութիւններ կարգարով անոր վրայ:

Այս պատմութիւնը քաղուած է Զէյթունի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ ձեռագիր պատմութիւնն վերջը գրուած արձանագրութենէն, որոյ հեղինակն է տէր Պապուկ անուն քահանայ մը (1781 փետրուար 24ին):

III.

Ալի փաշա. Կիւրետինի պատերազմը:

Էօմէր փաշայի կորուստը եւ թուրք զօրաց չարաչար պարտութիւնը շատ անմարտի եկաւ տաճկաց. ուստի նորա յաջորդ Ալի փաշան թելադրեցին վրէժխնդիր ըլլալ այս ամի մը Կէօւլ-բէլէն, որք կը նսեմացնէին Քէ ճարգայէի հաւատացելոց զինուորական փառքը: Այդպիսի թելադրութեան մ'ալ պէտք չկար. Ալի իսկ կը զգար ինքնին իւր ներքո ճշմարիտ իսլամի մը ունեցած պարտականութիւնը, ուստի 1782ին բաղնաթիւ զօրքերով եկաւ Կիւրետին, որոյ կիրճը իսկոյն բռնելով հայերը թող չը տուին թշնամոյն, որ աւելի յառաջ դայ: Այնտեղ սկսաւ պատերազմը, եւ կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ խեղճ Ալի յաղթահարուած սկսաւ խոյս տալ իւր անվահեր բանակովը մէկտեղ, եւ թէպէտ յաջողեցաւ ողջամբ Մարաշ հասնիլ, սակայն կեալուրներէն յաղթուած ըլլալու ամօթը եւ զայրոյթը այնքան սաստիկ էր, որ հազիւ մէկ ժամ ապրեցաւ այնտեղ ու կաթուածահար ըլլալով մեռաւ:

Կըսուի թէ այս պատերազմին մէջ նշանաւոր հանդիսացած էր Ծիկիր իշխանը, որ 300ի չափ հայ կորիճներով հալածեց թշնամին մինչեւ Կէօւլ-բէլէն կամուրջը, Զէյթունէն 9 ժամ հեռու, եւ անոնցմէ շատերը սպաննեց՝ մեծ սարսափ ձգելով բանակին մէջ:

Սորա քաջագործութեան համար շնորհակալութիւն յայտնելով զէյթունցիք՝ հրաւիրեցին զինքը քաղաք եւ

Հող, բնակարան տարով անոր՝ Պապուկի թաղին մէջ բնակեցուցին՝ իրեն հետ ընկերացող 40 տուն հայերով մէկտեղ: Իսկ իրենց նախկին բնակավայրը, որ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուի 8 ժամ հեռաւորութեամբ եւ կը կոչուի Ղեկէյ Կեղեհի՝ (Օրկիրի ձոր), այժմ կը գտնուին միայն 6 տուն հայ:

ժամանակ անցներով Օրկիրեանք բաւական զօրացան ու հարստացան եւ երկու ճիւղի բաժնուելով՝ մին կոչուեցաւ Չախրէ-Էան, իսկ միւսը Չալէ-Էան. այս վերջին ճիւղէն էր Յարութիւն պատուելին, որ նշանաւոր հանդիսացաւ 1878ի պատերազմին մէջ ու մեռաւ անցեալ 1899ին Բուքրէշտ եւ որ սակայն Չաքրեան կը ստորագրէր:

Չալիսեաններ թէեւ ժամանակ մը փայլեցան հարստութեամբ, բայց սրուսացի Գրիգոր անուն գործարանատիրոջ մը խորհրդով Զէյթունի մօտ գործարան մը շինելու ձեռնարկելով՝ չյաջողեցան ի գլուխ հանել, եւ այս պատճառաւ իրենք ալ փձացան: Իրենց հարստութեան միակ յիշատակ մնացած է այժմ նոյն գործարանին մէջ գործուած մետաքսեայ եւ առանց կարի խիստ գեղեցիկ շուրջառ մը, որը նուիրած են Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն:

Ալի փաշա տաճկաց կողմանէ կը կոչուէր Հալլէնի Ալի, իսկ անոր յաղթուած տեղը կոչեցին Ալի-Գայասի, որ այժմ կ'անուանուի Ալա-գայասը:

Ասոր համար ալ այսպէս կ'երգեն զէյթունցիք.

Ալի փաշա Ախրետինէ եէթիշտի,
 Զէյթունլուլար իլէ օրտա թութըշտը,
 Մաղուպ գաշուպ, կիւճիլ Մարաշա տիւշտիւ,
 Տամլա էնտիրիւպ, ախրէթինէ գալուշտը:

¹ Ճիկիրէն աղաւաղեալ է:

Թարգմ. Ալի փաշան Աիւրետին հասաւ, եկաւ.
 Զէյթունցիներուն հետ բռնուեցաւ,
 Յաղթուած փախաւ, հաղիւ հաղ Մարաշ ինկաւ,
 կաթուածն իջաւ, օրհասը գտաւ:

IV.

Գալէնտէր փաշա, կիրակոս կաթողիկոս:

Ըսմէր եւ Ալի փաշաներու պարտութեան վրայ անցան շատ տարիներ, եւ Զէյթուն իւր ազատութեան ու կէս անկախութեան բարիքը կը վայելէր լիովին մինչեւ 1808 թուականը, որ ատեն Մարաշի կառավարիչ Գալէնտէր փաշա կեդրոնական կառավարութեան զազանի հրահանգներովը յանկարծ Զէյթունի վրայ եկաւ մեծ բանակով մը եւ, իւր նախորդի օրինակին հետեւելով, փոխանակ յարձակում գործելու՝ պաշարուեալ նեղեց զայն 9 ամիս շարունակ:

Ժողովուրդը մի քանի աննշան ու փոքր կոիւներէ յետոյ յանձն առաւ վերջապէս վճարել տարեկան 60 քսակ (մէկ քսակը՝ 500 դահեկան) կամ 30.000 դահեկան տուրքը, զոր կը պահանջէր Գալէնտէր, եւ այսպէս հաշտուելով իրարու հետ՝ հեռացաւ այն տեղէն փաշան:

Բայց դժուար էր զէյթունցւոց այս պայմանը, մանաւանդ իրենց ունեցած առանձնաշնորհման հակառակ. հետեւաբար եւ գրեւորով իրենց խոստման՝ չվճարեցին զայն ընդ երկար, յայտնի կերպով ապստամբելով կառավարութեան դէմ: Գալէնտէր փաշա ինքզինքը փոխանակ պատերազմի մը անստոյգ հետեւանքներուն մատնելու՝ գործը անուշ տեղը կապեց:

Այդ միջոցներուն կիլիկիոյ մեծանուն կիրակոս կաթողիկոսը Սոյ վանքին շուրջը բարձր ու ամուր պարսպով մը պատած ըլլալուն՝ կասկածելի դարձած էր կառավարութեան իրբեւ գործակից ու խորհրդակից զէյթունցի ապստամբնե-

րուն, ուստի Գալէնտէր հրամանն ստացած էր, որ զայն ձերբակալելով կախաղան բարձրացնէ, բայց անկարելի էր իրեն զործագրել այդ հրամանը, վասն զի Չատրըճօղու կոչուած պէյր, որ կիշխէր Սոյ, մտերիմ բարեկամ ու պաշտպան ըլլալով կաթողիկոսին՝ անշուշտ պիտի, չյանձնէր զայն Գալէնտէրի ձեռքը: Խորամանկ փաշան պարագաներէն օգուտ քաղել ուզեց: Իւր մօտ կանչելով Մարաշի հայ երեւելիները՝ համոզեց զանոնք, որ կաթողիկոսը այնտեղ հրաւիրելով՝ Ձէյթուն զրկեն, որ երթայ ապստամբ հայերը յորդորէ չ'ըմբոստանալ ընդդէմ կառավարութեան, այլ վճարել իրենց խօստացած 30.000 դահեկան տուբքը:

Մարաշիք բոլորովին անդխտակ փաշայի չար դիտաւորութեանց՝ համակերպեցան նորա առաջարկութեան եւ հրաւիրեցին Մորին Սրբազնութիւնը գալ ի Մարաշ: Խեղճ կաթողիկոսն եւս չգիտնալով, թէ ի՞նչ սոսկալի զաւարթութիւն մը կը նիւթուէր իրեն դէմ, միամտաբար գիմելով Չատրըճօղուի՝ նորա հրամանն ստացաւ ու Ս. Ծննդեան Աւագ տօներուն հասաւ Մարաշ, ուր հազիւ մի քանի օր հանգիստ առաւ եւ ահա Ծննդեան խթման երեկոյին փաշայի ազաններէն Բէ-Ֆէնլիճի պաշէ Փէյզուլահ պէկը 10 ոստիկանով եկաւ առաջնորդարան, ուր իջեւանած էր սրբազան կաթողիկոսը, ձերբակալելու զայն՝ մինչ կը ճաշէր:

Կառավարութեան հրամանը իրեն հաղորդելէ յետոյ առաջնորդեցին զայն դէպ ի փաշայի պալատը եւ այնտեղ առանձին խուցի մը մէջ բանտարկեցին՝ առաւօտուն կախաղան բարձրացնելու դիտումով:

Խեղճ կաթողիկոսը յուզուած, այլայլած՝ ինքզինքը յանձնեց Ծախախնամութեան կամաց, «Տէր լոյս իմ եւ կեանք իմ, ես յումնէ երկեայց», սարմար մըմնջելով: Միւս կողմէն այս ախուր զոյժը վայրկենապէս ծաւալելով քաղաքին

ամեն կողմը՝ ի խոր սուգ համակեց ամբողջ հայ ժողովուրդը, որոց զլիսաւորները քահանայից հետ մէկտեղ զիմեցին փաշային՝ կաթողիկոսին արձակումը խնդրելու համար, իսկ նա կայսերական հրամանագիրը ցոյց տալով անոնց՝ մերժեց ո՛ր եւ է միջնորդութիւն: Շատ մը թախանձանքներէ յետոյ հարիւր հազար դահեկան կաշառքի շնորհիւ յաջողեցան վերջապէս 40 օրից պայմանաժամով արձակում ստանալ իրենց երաշխաւու թեան տակ: Այդ ահագին գումարը նոյն իսկ այն գիշերը հանգանակելով իրենց մէջ հայերը՝ յանձնեցին ընչաքաղց Գալէնատէրին, որուն անկման պատճառ պիտի դառնար այն յետոյ:

Մէկ օրուան մէջ կենդանութենէ ի մահ եւ մահուանէ ի կեանս վերադարձող Ս. Հայրապետը անհուն երախտագիտութեամբ լի առ Աստուած եւ առ սիրեցեալ իւր հօտը՝ արտասոււթորմ աչքերով կատարեց Ս. Ծննդեան պատարագը եւ պատարուի մնացածներով օրհնեց բոլոր ժողովուրդը, որոց վիշտը ուրախութեան փոխուելով՝ սկան կրկնապէս շնորհաւորել զիրար Բարէ Ս. Ծննդի կոչելով այն Ծնունդը, որ պատահեցաւ Քրիստոսի 1818 թուականին:

Այնուհետեւ փութացին այս եղելութիւնը տեղեկագրել առ Պատրիարքն Կ. Պօլսոյ, Տ. Աբրահամ Սրբազան Ռուպէլեան, որ առանց ժամանակ կորուսանելու բողոք բարձաւ Բ. Դրան 150 կղերականներով հանդերձ: Շուտով երեւցաւ այս բողոքի արգիւնքը: Քառասնօրեայ պայմանաժամը զեռ լրացած չէր, եւ ահա Գալէնատէրի պաշտօնանկութեան հրամանը գուրս եկաւ: Այս հրամանագրով իւր ստացած 100.000 դահեկանի կաշառքը վերադարձնելու եւ իւր ամբողջ զերգաստանով Մարաթիոյ մէջ ցիեանս աքսոր մնալու կը դատապարտուէր նա:

Հայերը երբ ստացան Բ. Դոնէն ելած այս Լշտիկ Ստիւն (հրամանագիր) բամազան պայրամի Արիֆեիին օրը՝ հազորդե-

ցին փաշային, որ կարծես շանթահար եղաւ եւ անանց ամբընայու կ'ազատէր հայ մեծամեծներուն, որ միջնորդեն ու ներում բերել տան իրեն: Անողում էր այդ խնդիրը, հետեւեալ օրն իսկ պարտաւորեցաւ վճարել իւր առած գումարը Հարուն-Նուսուֆ անուն հրէայէն փոխառութիւն անելով, իսկ սա՛ փաշայի կահարասիքը եւ ամեն ունեցածը ածուրդի հանելով՝ ստացաւ իւր պահանջքը: Պայրամի Գ. օրն ալ ինք մեկնեցաւ դէպ ի Մալաթիա, ուր երեք օր միայն ապրեցաւ ու կաթուածահար ըլլալով՝ մեռաւ:

Մարաշի թուրքերը շատ սզացին անոր վրայ, մանաւանդ իրենց անցուցած ախուր պայրամին համար:

Ահաւաստիկ ինչ կերպեն զէյթունցիք ասոր համար.

Գալէնտէր փաշա տա Զէյթունա կէլտի,
Տէվլէթ վերկիւտինի թալապ իյլէտի,
Զէյթուն գուրու իւղիւմի էքմէք պէլլէտի,
Գալէնտէր օսանուպ սուլհա մէյիլլէնտի:

Սօնրա Զէյթունլուլար վերկի վերմէտի,
Փաշա իսէ միրատընա էրմէտի,
Զէյթունու ուրմաղա ազլը սարմատը
Կիրակոս կաթուղիկոսու պու սըմարլատը:

Թարգմ. Գալէնտէր փաշան ալ Զէյթուն արշաւեց,
Տէրութեան հարկը անկէ պահանջեց,
Զէյթուն չոր չամիչը հաց նկատեց,
Գալէնտէր ձանձրացաւ, հաշտութիւն առաջարկեց:

Յետոյ Զէյթունցին հարկը չը տուաւ,
Փաշան իրեն նպատակին չհասաւ,
Զէյթունը զարնելու խելքը չհասաւ,
Կիրակոս կաթողիկոսն ինքն ապսպրեց:

Անակնկալ մահէ մը այսպէս աղատուելէ յետոյ Տ. Սի-
րակոս կաթողիկոս Բ. Դրան պահանջման համեմատ Կ. Պո-
լիս դնաց 1819ին պատրիարքարանի հրաւիրանօք եւ այնտեղ
իւր անմեղութիւնը հաստատելով՝ մեծ պատիւ գտաւ թէ
սուլթան Մահմուտ Բ. ի եւ թէ մեր ազգայնոց կողմանէ :
Իւր այս դիրքէն օգուտ քաղելով ազգասէր կաթողիկոսը
միջնորդեց սուլթանի մօտ ինպատար Զէյթունի, անոր գթու-
թիւնն հայցելով այս աղքատ ժողովրդեան վրայ, եւ յաջո-
ղեցաւ 20.000 դահեկանի խնայել կառավարական տուրքը,
որ 30.000ի բարձրացած էր : Այն տարին 20.000 ամբողջ
վճարուեցաւ, իսկ յաջորդ տարիները սուլթան Մուրատի
հրովարտակին համեմատ 15.000 ական դահեկան միայն
հաւաքուելով՝ կը դրկուէր Պօլիս յատուկ մարդու մը ձեռ-
քով՝ որպէս սովոր էին կանխաւ : Իսկ Ս. կաթողիկոսը մի
եւ նոյն տարին Սիս իւր աթոռը դարձաւ եւ երեք տարի ալ
ապրելէ յետոյ իւր նախկին պաշտպան Չատրըճօղլուի ձեռամբ
թունաւորուելով վախճանեցաւ :

Կըսուի թէ կաթողիկոսը սուլթանին ներկայացած
ատեն՝ սա երկու հրեշտակներ տեսնելով՝ անոր ուսերուն
վրայ՝ ահաբեկեր է. նոյնպէս իւր բոլոր զրպարտիչք հրաշիւք
իմն յերկիր կործաներ են, երբ սա քրիստոնէական հեղու-
թեամբ ներելով անոնց՝ օրհնութիւն կարգացրեր է վրանին
եւայն :

V.

Չափան-օղլու

1810 թուականի ատենները Հայէպի մէջ կար մի նշա-
նաւոր թուրք անձնաւորութիւն շիւլիւլ-օղլու մականուամբ,
որ այն ժամանակները թիւրքիոյ մէջ գտնուած շատ մը ուրիշ
պէյրու նման ինքն ալ ըստ հաճոյից կ'իշխէր երկրին գրեթէ

ինքնապլուխ եւ շատ անգամ ալ կ'ըմբոստանար սուլթանին հառաւաճարութեան դէմ: Այսպիսի մէկն էր նաեւ Եօղլատի բռնակալ Չափան-օղլու Ճէլալ Մէհմէմէտ փաշան:

Սուլթանը ուզելով գայլը գայլին խեղդել տալ, հրամայեց այս վերջնոյն երթալ տիրել Հարէպի եւ հնազանդութեան բերել Հիւլպիւլ-օղլուն: Նա ալ 50.000 պաշարօգուդներէ բաղկացեալ բանակ մը կազմելով՝ եկաւ յարձակեցաւ ապստամբ քաղաքին վրայ եւ առանց դժուարութեան, քիչ ատենէն կատարելապէս նուաճեց զայն: Վերադարձին (1819թ.) երբ Մարաշէն կ'անցնէր, տեղացի թուրքերն ազդեցին, որ Զէյթունի հաշիւն ալ կարգադրէ ու այնպէս երթայ. «Շու պիւքտէ պիր թազըմ՝ ուղու բսուզ տունուլար վար արը», քի տայիմա պիպի թաճիլ իթմէքտէ տիրէր, պունլարը տա փաքէյուպ էօյլէ կիտէսին. — սա անտառին մէջ կարգ մը անզգամ խոզեր կան, որոնք միշտ անհանգիստ կ'անեն մեզ, անոնք ալ մաքրէ ու յետոյ դնա՞», ըսին:

Չափան-օղլուն Զէյթունն ալ Հարէպի նման դիւրապատրաստ որս մը կարծելով՝ յօժարակամ յանձն առաւ եղած առաջարկը, եւ իւր անկանոն զօրացահազին բանակովը յարձակեցաւ անոր վրայ արեւելեան կողմէն մինչեւ **Ալ-ըստի** կոչուած տեղը, որ անկէ 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Գարուն ըլլալուն Ջահան գետը յորդած էր, հետեւաբար եւ վրայէն անցնիլն անկարելի. այժմու վարդապետին կենդանի (վարդապետին կամուրջը) ալ, որ Լօքսիւզեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը շինել տուաւ, դեռ եւս գոյութիւն չ'ունէր, ուստի պոնուած նեղ կամուրջէն հաղիւ 500 զօրք կարողացաւ անցնիլ միւս կողմը: Ասոնք ալ առանց բան մը անել կարենալու 25 հոգի կորուստ տալէ յետոյ ամենն ալ զերի ընկան զէյթունցոց ձեռքը ու 6 ամիս ամենայն հանգստութեամբ ինամուեցան: Իսկ Չափան-օղլու յուսակտուր եղած

ձգեց գնաց Եօզղատ եւ այնտեղի հայերուն աղաչեց, որ դրնն Երկեկիոյ կաթողիկոսին միջնորդ հանդիսանալ զէյթունեցւոց մօտ թուրք գերեաց ազատութեանը համար:

Այս միջնորդութիւնը կատարուելով՝ գերիներն արձակուեցան եւ երթալով իրենց տեղերը շատ դովհատով խօսեցան զէյթունեցւոց կողմանէ իրենց ցոյց արուած հիւրասիրութեան եւ մարդասիրութեան համար: Շատ զոհ մնալով Չափան-օղլու՝ շնորհակալութեան նամակ գրեց կաթողիկոսին եւ մեր իշխանաց, ուր ի միջի այլոց ըսած էր, «Չեղի պէս կարիճներու հետ չէր վայելեր որ ես կռիւ մղէի, բայց յանցանքը իմն չէ, այլ մարաշիներուն, որոնք թելադրեցին զիս»: Ասոր դէմ՝ զէյթունցիք ալ բարեկամական նամակով մը պատասխանեցին եւ նամակին հետ տեղական ձեւով շինուած գեղեցիկ հրացան մը եւս ընծայ զըկեցին անոր Պերսեան Մանուկ աղայի ձեռամբ, ինքն ալ փոխադարձ 4 ձի ընծայ զըկեց 4 իշխանաց:

Ասոր համար ալ հետեւեալ կերպով կերգեն զէյթունցիք.

Օսմանլը թիւֆէնկի հէփ չաթըր փաթըր
 Զէյթուն թիւֆէնկէրի սայմատը խաթըր,
 Չափան աքէրլէրին վաւրտուգճա եաթըր,
 Տօսթում Չափան օղլու, վազ կէչ Զէյթունտան:

Թարգմ. Օսմանեան հրացաններուն խուլ որոտին
 Զէյթունի հրացաններն արժէք մը չտուին,
 Չափանի զօրքերը կը փռեն գետին,
 Միրեչիս Չափան օղլու, ձգէ սա Զէյթունը:

VI.

Քէօսէ փաշա, Կոկիտոնի կոխը:

Թիւրքիոյ մէջ հպատակ ազգաց շարժումը եւ անոնց ձգտումը գէպի անկախութիւն սկսած էր անհանգիստ անել կառավարութիւնը եւ մտատանջութիւն պատճառել իւր ապագայի մասին: Յունաստան նոր ստացած էր իւր կազմակերպութիւնը ու Եգիպտոս կը խլրտէր. Ալի փաշա մը Եանեայի մէջ ինքնազուէն դիրք կը բռնէր ու Ձէյթուն՝ իւր ունեցած մէկ հրովարտակի կռթնած՝ կառավարական ամեն նոր առաջարկ կը մերժէր. ասոնք լաւ ապագայ մը չէին խոստանար Թիւրքիային, ուստի Թիւրքիա նպատակ դրեց իրեն ջնջել այս նորածիլ սերմերը իրենց առդմնային վիճակին մէջ իսկ: Մէկդի թողլով այն ձեռնարկները, որոնք նա ի գործ դրաւ վերոնշանակեալ մէն մի երկրաց համար, մենք կը պատմենք այն ամէն գէպքերը, որք յաջորդաբար տեղի ունեցան Ձէյթունի մէջ կեդրոնական կառավարութեան զազանի կամ յայտնի թելադրութեամբ:

Մարաշի կառավարիչները անյաջող ելած էին իրենց արշաւանքներու մէջ, նոյնպէս Չափան-օղու պարտուած ու ձեռնունայն վերադարձած էր, ուստի Ձէյթունը նուաճելու գործը յանձնուեցաւ Կեսարիոյ կառավարիչ Քէօսէ փաշային, որ 1829 թուականին բազմաթիւ հեժեհայներով եկաւ մինչեւ Կէօքսիւն (Կոկիտոն)՝ Ձէյթունէն 12 ժամ հեռաւորութեամբ. հայերն ալ իրենց փոքրաթիւ գնդով արդէն հոն հասած էին, արգիլել չլու համար զայն, որ աւելի առաջ չի գայ: Պատերազմը սկսաւ այնտեղ:

Հազիւ տաք կերպարանք մը առած էր կռիւր եւ ահա իւր վախճանին հասաւ այն՝ ծածկաց կորակոր փախտեամբ, վասն զի Եաղուպեան Հաջի Աստուածատուր աղան, թշնամ

ւոյն ձեւադ մականուանեալ գրօշակակիրը մէկ գնդակով գե-
տին փռելով, մեծ վախ ձգեց անոնց սրտին մէջ, եւ անոնք
այլ եւս պատերազմը շարունակելու սիրտ չ'անելով՝ գլուխն
ազատողը փախաւ:

Ձէյթունցին չէ մտցած յիշատակել այս դէպքն ալ
խոր երգերուն մէջ:

Ձէյթուն իկիթէրի Աեօբսունէ կիրտի,
Փաշա պայրագտարը գարշույա տուրտու,
Եւաղուպեան իշխան իսէ անը թամ՝ վուրտու,
Աթընտան երգըուպ ճան թէսլիմ՝ օլտու,
Փաշանըն օրտուտու հէման պօզուլտու:

Թարգմ. Ձէյթունի քաջ զօրքը կոկիտոն մտաւ,
Փաշային գրօշակիրը անոնց դէմ կեցաւ,
Եւաղուպեան իշխան ճիշտ նշան զարկաւ,
Զիէն գլտորելով հոգին դուրս ելաւ,
Փաշային բանակը իսկոյն ցրուեցաւ:

VII.

Ներքին խռովութիւն. Սուլէյման փաշա:

Ձէյթունցիք հակառակ իրենց վրայ ի գործ դրուած
ճ'նշումներու՝ կը շարունակէին ըստ առաջնոյն հատուցանել
իրենց տարեկան տուրքը՝ 15,000 դահեկան՝ ուղղակի Պօլիս
ղրկելով:

1830 թուականին նոյն գումարը յանձնուեցաւ զէյ-
թունցի Պերսեան Մահտեսի Մանուկի, որ անձամբ տանե-
լով յանձնեց Այա Սօֆիա մզկիթի միւթէվէլլիին, որ շնոր-
հակալութիւն յայանելէ եւ ըստ սովորութեան զայն պա-
տուասիրելէ յետոյ՝ հարցուց անոր թէ՞ «Ձէյթունի մէջ տա-
ճիկ կայ եւ թէ ի՞նչպէս կը վարուիք անոնց հետ», Մանուկ

սրատասխանեց, « 14 տուն տաճիկ կայ եւ անոնց հետ կը վա-
րուինք այնպէս, ինչպէս կը վայելէ բարի զբայուց մը »: Թուրք
միւթէ վէլին, չը գիտեմ որպիսի խորհրդով եւ ի՞նչ զգաց-
մամբ, կրկնեց այն ատեն, « Երբ որ հայրենիքդ դառնաս իմ
կողմանէ բարեւ խօսէ չորս իշխանաց, թող ջանան ս եւ իցէ
միջոցաւ մը իրենցմէ հեռացնել այդ մարդիկը, վասն զի իմ
ազգիս վատ յատկութիւնները քաջաճանօթ են ինձ. երբ
կարեւոր ոյժ մը կազմեն՝ փորձանք պիտի ըլլան ձեր գլխուն.
օձի ձագերու պէս երբ որ մեծնան ձեր սրտէն կը խայթեն,
բարեկամնարար կ'ազդարարեմ ձեզ այս, ինչպէս կ'ազէք՝ այն-
պէս գործեցէք »:

Մանուկ շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցաւ անկէ
եւ Զէյթուն վերադառնալով՝ այս խօսակցութեան բովան-
դակութիւնը հաղորդեց իշխանաց, որոնք խորհրդակցելով
վճռեցին գործադրել այդ խորհուրդը Սուրէնեան իշխանի
յղացած միջոցաւ, որուն ամենն ալ հաճութիւն տալով՝
իրարմէ զատուեցան:

Սուրէնեան այն իրիկուն մի քահանայի ընկերակցու-
թեամբ գնաց Հաճի Կոյրանի, Հասան աղայի տունը եւ ա-
ռաջարկեց անոր, որ Ասպէլ անուն դուստրը իւր որդւոյն Մար-
տիրոսին կնութեան տայ. « Ալլահն է մեր իլէփէ յղամարինի-
զին դավլը իլէ Ռազիէ քերիմէնիզին մախտումը՝ Մարտիրո-
սա վէրմէնիզին թալապ խոէրիմ » — « Աստուծոյ հրամանաւ
եւ ձեր մարդարէին կանոնաւ Ռազիէ անուն դուստրդ Մար-
տիրոս անուն որդւոյս տալենիդ կը խնդրեմ »՝ սովորական
բանաձեւով:

Հասան աղան խլամի մը աղջիկ քրիտոնէի մը տրուիլը
անկարելի եւ օրինաց դէմ ըլլալը առարկելով՝ աղաչեց, որ
հրաժարի իշխանը այդ խորհուրդէն: Սուրէնեան պնդեց իւր
պահանջման վրայ՝ բռնելով, որ « Աղջիկդ թող նորէն խլամու-

Թեան մէջ մնայ, իւր կրօնական պարտականութիւնները ազատօրէն կատարէ, բաւական է որ հաճիս հարմարացնել զայն որպէս հետ, ասով աւելի եւս կ'ամրապնդի մեր մէջ եղած բարեկամութիւնը. հակառակ պարագային պէտք է ելլես այստեղէն քո բոլոր ազգակիցներովդ. մինչեւ առաւօտ այս երկու պահանջումներէս մին պիտի գործադրես անպատճառ. » այսպէս ըսելով՝ մեկնեցաւ :

Թուրքերը որովհետեւ շատ հողերու եւ կալուածներու տէր դարձած էին, անկարելի էր զանոնք թողլով հեռանային երկրէն, իսկ միւս պահանջման համակերպիլն ալ իրենց կրօնական զգացման կը հակառակէր. ուստի ուրիշ միջոց մը խորհեցան ու գործադրեցին, եւ այս բանը շատ ազէտայի եղաւ հայոց համար :

Սոյն գիշերը թուրքերը ընդամենը 14 տուն՝ թողլով Սուրէնեան թաղը՝ գնացին ապաստանեցան Եաղուպեանց թաղը : Իշխանը ի սկզբան մերժեց զանոնք, սակայն ի վերջոյ անոնց սաստիկ թախանձանքներուն չի կրնարով դիմադրել՝ զեջաւ իւր հովանւոյն տակ առնել զանոնք : Հետեւեալ օրը, երբ իշխանք իրարու մօտ եկան, Սուրէնեան Հաճի Խաչիկ աղան բացատրութիւն պահանջեց Եաղուպեանի վարմանց մասին, նա ալ ի պատասխան՝ « Առ այժմ՝ թոյլատրեցի իմ թաղիս մէջ բնակութիւն հաստատելու, վասն զի շատ աղաչեցին եւ խոստացան հաւատարիմ հպատակ մնալ ինձ եւ ձեզ միանգամայն, սակայն մի քանի ամիս յետոյ կը վանեմ ամենն ալ, ուստի ներողամիտ եղէք ինձ » ըսաւ : Երբ Սուրէնեան նոցա անյապաղ հեռացումը պահանջեց, Եաղուպեան մի ամիս պայմանաժամ խնդրեց, առարկելով, թէ իւր արժանապատուութեան դէմ էր միանգամ հիւրընկալութիւն շնորհելէն յետոյ ելլել մէկէն զանոնք վանելը, միւս իշխանք ալ այս առարկութիւնը իրաւացի դատելով՝ ի նպաստ Եաղուպեանի սկսան

միջնորդել, սակայն Սուրէնեան իւր պահանջման վրայ ան-
զբոլուելի մնալով՝ ընդդիմաբանին զայրոյթը շարժեց, որը
խոստութեամբ դուստը՝ Թուրքերը պաշտպանութեանս տակ
առած եմ, ինչ որ կարող ես անել՝ արա՞, եւ այսպէս բաժ-
նուեցան նորա իրարմէ:

Հետեւեալ օրը Սուրէնեանք պատերազմի յայտարար-
ութիւնն արին՝ Նաղուպեան թաղի ջրաղացին ջուրը կտրու-
լով. այս վերջինք վանք երթալով բողբեցին եպիսկոպոսոց
այս իրողութեան դէմ. սրբազաններն ու թաղեցիք Սուրէ-
նեանի տունն երթալով յորդորեցին, համոզեցին զայն, որ
թողու իւր բռնած այս թնամական զիլքը, որ ժանտ աղէտ-
ներու դուռ պիտի բանար իւր ազգակից եղբարց համար. մա-
նաւանդ որ իւր հակառակորդը ոչ միայն իրեն արնակից ու
կրօնակից եղբայրն էր, այլ նաեւ ինամութեամբ ալ կապուած
էր իւր տան հետ:

Այս ամեն յորդորները բնաւ ներգործութիւն չարին
նորա սրտին, վասն զի որոշած էր նա այլ եւս զէնքով չա-
փուիլ իւր հակառակորդին հետ, ուստի սրբազան եպիսկո-
պոսունք ճարահատեալ զխմեցին Նաղուպեանին, որ խոստա-
ցաւ հետեւեալ օրն իսկ վանել Թուրքերը:

Նորա այս զեջում հաղորդուեցաւ թէեւ Սուրէնեանի՝
բայց անօգուտ, իրեն համար իւր հակառակորդ այլ եւս ուխ-
տադրութ մ'էր, ուստի կ'ուզէր անպատճառ պատժել նորա
ուխտապանցութիւնը:

Հաշտութեան համար եղած բանակցութեան այս ան-
յաջող ելքը սաստիկ վշտացուց բարեօրտ եկեղեցականները,
որոնք լալով մեկնեցան դէպ իրենց վանքը, եւ պատերազմն
սկսաւ:

Նաղուպեանի միացաւ եւ Շօվրօեան, իսկ Սուրէնեանի
միացաւ Մնի-տինեա իշխան, հետեւաբար եւ ամբողջ Չէյ-

Թեան մէջ մնայ, իւր կրօնական պարտականութիւնները ազատօրէն կատարէ, բաւական է որ հաճիս հարմանայնել զայն որդւոյս հետ, ասով աւելի եւս կ'ամրապնդի մեր մէջ եղած բարեկամութիւնը. հակառակ պարտադային պէտք է ելլես այստեղէն քո բոլոր ազգակիցներովդ. մինչեւ առաւօտ այս երկու պահանջումներէս մին պիտի գործադրես անպատճառ. այսպէս ըսելով՝ մեկնեցաւ:

Թուրքերը որովհետեւ շատ հողերու եւ կալուածներու աէր դարձած էին, անկարելի էր զանոնք թողլով հեռանային երկրէն, իսկ միւս պահանջման համակերպին ալ իրենց կրօնական զգացման կը հակառակէր. ուստի ուրիշ միջոց մը խորհեցան ու գործադրեցին, եւ այս բանը շատ աղէտալի եղաւ հայոց համար:

Նոյն զիշերը թուրքերը ընդամենը 14 տուն՝ թողլով Սուրէնեան թաղը՝ գնացին սպաստանեցան Եաղուպեանց թաղը: Իշխանը ի սկզբան մերժեց զանոնք, սակայն ի վերջոյ անոնց սաստիկ թախանձանքներուն չի կրնալով զիմադրել՝ զիջաւ իւր հովանւոյն տակ առնել զանոնք: Հետեւեալ օրը, երբ իշխանք իրարու մօտ եկան, Սուրէնեան հաճի Սաշիկ աղան բացատրութիւն պահանջեց Եաղուպեանի վարմանց մասին, նա ալ ի պատասխան՝ «Առ այժմ՝ թոյլատրեցի իմ թաղիս մէջ բնակութիւն հաստատելու, վասն զի շատ աղաչեցին եւ խոստացան հաւատարիմ հպատակ մնալ ինձ եւ ձեզ միանգամայն, սակայն մի քանի ամիս յետոյ կը վանեմ՝ ամենն ալ, ուստի ներողամիտ եղէք ինձ» ըսաւ: Երբ Սուրէնեան նոցա անյապաղ հեռացումը պահանջեց, Եաղուպեան մի ամիս պայմանաժամ խնդրեց, առարկելով, թէ իւր արժանապատուութեան դէմ էր միանգամ հիւրընկալութիւն չնորհելն յետոյ ելլել մէկէն զանոնք վանելը, միւս իշխանք ալ այս առարկութիւնը իրաւացի դատելով՝ ի նպաստ Եաղուպեանի սկսան

միջնորդել. սակայն Սուրէնեան իւր պահանջման վրայ անգրգուելի մնալով՝ ընդդիմաբանին զայրոյթը շարժեց, որը խոստութեամբ դուստը՝ թուրքերը պաշտպանութեանս տակ առած էմ, ինչ որ կարող ես անել՝ արա՞, եւ այսպէս բաժնուեցան նորա իրարմէ:

Հետեւեալ օրը Սուրէնեանք պատերազմի յայտարարութիւնն արին՝ Եաղուպեան թաղի ջրաղացին ջուրը կտրելով. այս վերջինք վանք երթալով բողոքեցին եպիսկոպոսաց այս իրողութեան դէմ. սրբազաններն ու թաղեցիք Սուրէնեանի տունն երթալով յորդորեցին, համալեցին զայն, որ թողու իւր բռնած այս թնամական դիրքը, որ ժանտ աղէտներու դուռ պիտի բանար իւր ազգակից եղբարց համար. մանաւանդ որ իւր հակառակորդը ոչ միայն իրեն արնակից ու կրօնակից եղբայրն էր, այլ նաեւ խնամութեամբ ալ կապուած էր իւր տան հետ:

Այս ամեն յորդորները բնաւ ներդործութիւն չարին նորա սրտին, վանն զի որոշած էր նա այլ եւս զէնքով չափուիլ իւր հակառակորդին հետ, ուստի սրբազան եպիսկոպոսունք ձարահատեալ դիմեցին Եաղուպեանին, որ խոստացաւ հետեւեալ օրն իսկ վանել թուրքերը:

Նորա այս զեջում հաղորդուեցաւ թէեւ Սուրէնեանի՝ բայց անօգուտ, իրեն համար իւր հակառակորդ այլ եւս ուխտագրութ մ'էր, ուստի կ'ուզէր անպատճառ պատժել նորա ուխտազանցութիւնը:

Հաշտութեան համար եղած բանակցութեան այս անյաջող ելքը սաստիկ վշտացուց բարեօիրտ եկեղեցականները, որոնք լալով մեկնեցան դէպ իրենց վանքը, եւ պատերազմն սկսաւ:

Եաղուպեանի միացաւ եւ Շօվրօեան, իսկ Սուրէնեանի միացաւ Մնի-տինեա իշխան, հետեւաբար եւ ամբողջ Զէյ-

Թուն բաժնուեցաւ երկու հակառակ կուտակցութեան եւ երկու թշնամի բանակներու, որոնց իւրաքանչիւրը կարեւոր դիրքեր բռնելով իրարու դէմ՝ ճակատեցան, այնպէս որ մէկ կողմէն միւսն անցնող անասունն իսկ անխնայ կ'ըսպաննուէր:

Այս պահուն սարսափով խոյս տուած էին բոլոր թուրքեր, որոնք անգիտաբար պատճառ դարձած էին սոյն եղբայրասպան պատերազմին, եւ թւանք կոչուած տաճկական զիւղն ապաստանած՝ Զէյթունէն գէպ արեւմուտք 6 ժամ հեռաւորութեամբ:

Երբ պատերազմը ստատկացաւ՝ Մարաշու կառավարիչ Պայազխտ-օղլու Սուլէյման փաշան, որ արդէն պատեհ հուլթեան կը սպասէր իւր նախորդաց վրէժը լուծելով հանդերձ կեդրոնի հրահանգն ալ զործադրելու, խորամանկութեամբ լուր զրկեց Նաղուպեանի այս խմբատով՝ «Որովհետեւ զուն իմ կրօնակիցներուս պաշտպանութիւն արիր, իմ եւ բոլոր միւսիս լինանաց երախտագիտութեանն արժանի ես. ատոր փոխարէն ես ալ կ'ուզեմ՝ օգնել քեզ քո թշնամուդ դէմ, եթէ կ'ուզես՝ ամբողջ բանակովս դամ եւ բոլոր հակառակորդներդ ընտջինջ անեմ »:

Նաղուպեան վեհանձնարար պատասխանից. «Ես իմ հակառակորդէս վրէժ լուծելու համար օտարազգիի օգնութեան չեմ կարօտիր, չեմ ալ սպասեր. Նաղուպեանը վատ մի կարծեր, եւ եթէ այս ազդարարութեանս հակառակ՝ յանդգնիս ոտք կոխել Զէյթունի հողը՝ լաւ գիտցիր, որ զէնքս քո վրադ պիտի դարձնեմ »:

Նենգաւոր փաշան, երբ այս բացասական պատասխան ընդունեց խրոխտ իշխանէն, Սուրէնեանին դիմեց միեւնոյն առաջարկով՝ Մարաշ հրաւիրելով զայն միանգամայն: Այս վերջինս վատաբար ընդունեց հասարակաց թշնամուցն սոյն ազգամլաս խորհուրդը եւ զնաց Մարաշ, ուր իրեն կը սպա-

սէին թոքք ջոկատներ, որոց առջեւն ինկած բերաւ բանա-
կեցուց Մ. Աստուածածնի վանքը 1831 ին:

Եւզուպեան տեսներով զայս՝ կատողեցաւ եւ ամեն ճիգ
թափեց, որ ի պարտաթիւն մտանելով իւր հակառակորդը՝
օտար թշնամեոյն ալ խորհուրդը ի գերեւ հանէ, ուստի
գիշեր մը խու մը մը սպառազէն մարդոցմով յաջողեցաւ անոր
ամրացած բերդի պարսպէն ներս անցնել չուանէ սանդուղ-
ներու օգնութեամբ: Բոլոր պատսպարեալք խոր քնոյ մէջ
էին, հետեւաբար եւ առանց գիմադրութեան մը հանդի-
պելու ամենն ալ սուրէ անցուց, միայն մանկիկ մը աղատե-
ցաւ օրօրցին մէջ եւ ուրիշ չորս անձինք, որոնք դիպուածով
այն գիշեր բացակայ մնացած էին, ասոնք էին Մարտիրոս
Սուրէնեան, Բասիլոս Սուրէնեան, Ախպաշ Սուրէնեան եւ
Մ. Վարդեվար Սուրէնեան, որոնք վերագառնալով՝ երբ
տեսան իրենց պատահած այս ահագին աղէտը՝ սարսափահար
մնացին, այսուամենայնիւ փոխանակ լքանելու՝ աւելի սաստ-
կացուցին պատերազմը:

Փաշան իմանալով այս գէպքը՝ ահ ու դողով պաշա-
րուեցաւ եւ ըսաց. «Պու Եւզուպեանըսր անկրն ատամըսր
տըր, քէնտի միլէթ տաշարընը պէցիէ գըլըճտան կէշերտիլէր
իսէ, արթըզ պիղի պու թէքքէնին իշինստ, աիրի տիրի երլէր» .
— «Այս Եւզուպեանները կատաղի մարդիկ են. իրենց ազ-
գակիցները քանի որ այսպէս սուրէ անցուցին՝ անկասկած մեզ
այս վանքին մէջ կենդանոյն կը կրնն» : Եւ այս սարսափի
աղղեցութեան տակ թողլով վանքը մեկնեցաւ գէպի Մա-
րաշ: Տեղոյն տաճիկ մեծամեծները, որոց գրգռութեամբը
չատ մը թուրքեր փաշային բանակը մտած էին իրրեւ կամտոր,
եկան նորա մօտ տեղեկութիւն հարցնելու, նա ալ, ծածկե-
լով իւր տկարութիւնը, բաւականացաւ միայն Սուրէնեանց
կոտորածը պատմելով՝ մխիթարել իւր ունկնդիրները, որոնք

գոհունակութեամբ կրկնեցին իրենց սովորական եղած խօսքը՝
 « Ի՞նչ ատիշտ ատմուզուն տէրիսի — շանք ակօսան խոզին կաշին » :

Մինչդեռ թշնամիք կուրախանային այս տխուր վիճակին վրայ, միս կողմէն ամբողջ Զէյթուն, մանստանդ եկեղեցական դասը, խորապէս յուզուած՝ երկու եպիսկոպոսներու առաջնորդութեամբ դիմեցին գերեզմանատուն, ուր թաղուած էին սպաներոց մարմինները, եւ այնտեղ հանդիսաւորս. պատարագ մատուցանելով եւ հոգեհանգիստ կատարելով միսթարեցին նոցա ընտանիքը, ապա նոյն հանդիսով բերդը գնացին Սուրէնեանց մօտ եւ շատ ջանքերով յաջողեցան վերջապէս հաշտութիւն կայացնել երկու հակառակորդ կուտակցութեանց մէջ հետեւեալ պայմաններով :

Եաղուպեանք բոլոր իրենց ցեղով երկու տարի շարունակ Միջին թաղը ոտք չե պիտի կոխէին՝ Սուրէնեաններուն աչքին չ'երեւնալու համար, իսկ Շովրօեան բոլոր իրեններով պիտի գաղթէր գէպ ի Աէօճէէ, որ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ 15 ժամ հեռաւորութեամբ (թէ եւ այս վերջին պայմանն Եաղուպեանի ալ առաջարկուեցաւ, բայց նա մերժեց ա. պայմանին միայն համակերպելով) : Այսպէս փոխադարձ զիջումներով իրարու ներեցին ու հաշտուեցան : Սակայն շատ կորստաբեր եղաւ այս պատերազմը, որ ամբողջ 7 ամիս տեւած էր եւ որուն զոհ գնացին 300 հոգի պատերազմիկ կտրիճներ : Այս միակ դէպքն է, որ սեւ թիժ մը կը թողու մեր իշխանաց տարեգրութեան մէջ :

VIII.

Իպրահիմ-ուշաղիներու եւ Գուննագներու ջարդը. Սուլէյմանի երկրորդ յարձակումը :

Վերը նշանակուած ցաւալի պատահարներէն 9 ամիս յետոյ Սուրէնեանք՝ որոց սրտէն բնաւ մարած չէր վրէժխրն-

զրու թեան բոցը՝ յարձակեցան թանրը տաճկարնակ զիւղին վրայ, ուր կը գտնուէին Էաթէ-Իպրահիմ-սալահէները եւ Վստ-նաղները, որոնք պատճառ դարձած էին իրենց միութեան քայքայուելուն ու այն ներքին արտերազմին, 16 մարդ սպաննեցին անոնցմէ ու վերադարձան։ Թանրոցիները սպանելոց արիւնաւ թաթախ եւ արիւնաշաղախ զգեստները Մարաշ Սուլէյման փաշային ներկայացնելով՝ սաստիկ բողոքեցին զէյթունցոց դէմ։ Փաշան առիթէն օգտուելով իսկոյն զրեց Պօլիս այս դէպքին մանրամասնութիւնը եւ այնտեղէն հրահանգ ուղեց։ Բիշ ատենէն հրաման ստացաւ, որ անյապաղ Զէյթունի վրայ երթայ ու ամբողջ քաղաքը հիմնայտակ կործանէ։

Մեծ էր Սուլէյմանի ուրախութիւնը՝ կարծելով թէ այս անգամ պիտի յաջողէր իւր չար խորհուրդն իրագործելու եւ կայսերական բարձր շնորհաց արժանանալու։ Ուստի ամենայն փութով պատրաստութեան ձեռնարկելով կազմեց ահագին բանակ մը՝ որուն զլուին անցած եկաւ բանակեցաւ Ջերմուկի դաշտը 1832 ին։

Սրբազան եպիսկոպոսունք¹ տեսնելով երկրին սպառնացող այս ծանր վտանգը՝ գօտեպնդեցան հայրենասիրական ու կրօնասիրական ջերմ ոգւով . նոքա գիտէին, թէ թշնամււոյն յաղթելու ամենէն կարեւոր պայմանը սէրն ու միութիւնն է, վասն որոյ իրենց մօտ կանչելով Սուրէնեանները՝ հատուղեցին, որ հաճութիւն տան Շօվրօեանց վերադարձին ի Զէյթուն, անոնք ալ, որ վտանգին ծանրութիւնը ըմբռնելու չափ խելք ունէին եւ ընդհանրութեան շահը իրենց անձնական կիրքէն վեր դասելու չափ հայրենասիրութիւն, սիրայօժար յանձն առին ս. եպիսկոպոսաց առաջարկը եւ նոյն իսկ

¹ Այն ժամանակ բացի Զէյթունի առաջնորդ Բօտանեան Յակոբոս եպիսկոպոսէն՝ Զէյթուն կը գտնուէր եւ Այնթապու առաջնորդ Բագճանեան եպիսկոպոս, որ արտերաձ էր Զէյթուն։

իրենք բազմաթիւ ջորիներով կէօճէկ երթալով անձամբ Շօվրօեանները բերին մտցուցին Զէյթուն իրենց ամեն կահ-կարասիներովն հանդերձ:

Եպիսկոպոսները մեծ ուրախութեամբ չորս իշխանները միանգամայն վանքը իրենց մօտ կոչեցին ու այնտեղ երդմամբ կատարեալ հաշտութիւն կայացնելով անոնց մէջ՝ օրհնեցին զանոնք խաղով եւ աւետարանով ու քաջալերական խօսքերով խրատուեցին կռուիլ թշնամոցն դէմ մինչեւ իրենց արեան վերջին կաթիլը: Անոնք ալ եղբայրաբար ու անկեղծ սիրով զերար համբուրելով՝ մեծ պատրաստութեամբ գիմեցին Վառձեղը (մարտիոց) փաշային բանակին դէմ:

Լսեց փաշան անոնց միութիւնը եւ մեծ աագնապի մէջ ինկաւ. ուստի առաջուց բանեցուցած հնարքը այս անգամ ալ փորձեց՝ անոնց մէջ նորէն բաժանում ձգելու համար: Իւր մօտ կանչեց Եաղուպեան Մ. Վարդեվար իշխանը ու ըսաց՝ «Ես յատկապէս քեզի համար եկած եմ՝ այս անգամ. թագաւորին հրամանաւ քեզ իշխան պիտի կարգեմ ու զերգաստանիդ բոլոր անդամներուն՝ նոյն իսկ օրօրոցի մանկան թոշակ կապել պիտի տամ, եւ որովհետեւ միւս իշխանները կ'ընդդիմանան ինձ՝ դուն քո կարիճներովդ իմ կողմն անցիր, որ Զէյթուն մտնենք»:

«Լաւ — պատասխանեց Եաղուպեան, որ խորասանկութեան կողմէն փաշայէն վար չէր մնար — երթամ զինուորներս առնեմ ու դառնամ, միայն թէ զօրքերդ պէտք է զինաթափ ըլլան, որպէս զի ժողովուրդս անոնց վրայ կատկած մը չունենայ. զէնքերը պէտք է մեր մարտիոցներուն կողմը վրաններու մէջ մթերութիւն աչքիս առջեւ, այն ասան զօրքերովս կու գամ զիշերայն կը խառնուիմ ձեր հետ, շատ գիւրութեամբ կը նուաճենք Զէյթունը. դուն սեղոյ հանդիստ եղիր, ես յանձն կ'առնում հրամանատարութիւնը»:

Փաշան, փոքր ինչ կասկածելով նորա անկեղծութեան վրայ, ըսաց՝ «Այս գիշեր սպաներուս հետ խորհրդակցութիւն մը կատարենք ու ըստ այնմ՝ գործենք, ուստի հետեւեալ գիշեր պէտք է գաս»։ Այս առաջարկին ալ համակերպութիւն ցոյց տալով՝ Եաղուպեան՝ մեկնեցաւ դէպ ի վանքը, եւ այս խօսակցութիւնը մի առ մի պտտմելով՝ միւս իշխանաց՝ անկեղծ սրտով բացատրեց փաշային ունեցած շար գիտումները. «պէտք է ուրեմն, ըսաց, որ մենք կանխենք առանց ժամանակ կորսնցընելու, նոյն իսկ այս գիշեր յարձակինք ու վանենք այդ անպիտան թուրքը իւր անպիտան բանակով»։

Իշխանք ու եպիսկոպոսունք ամենն ալ համամիտ գրտնուեցան այս առաջարկին եւ այն գիշեր յարձակեցան թշնամւոյն վրայ չորս կէտերէ ու լաւ ջարդ մը տալով՝ անոնց՝ մնացեալները փախուցին։

Թեղծ Սուլէյման հազիւ կեանքն ազատելով՝ շունչը Մալաշ առաւ՝ Զերմուկի գաշաին վրայ թողլով 309 խաւմներու գիտակներ ու շատ մը կողոպուտ, որոց կորուստէն աւելի կ'աւագէր իւր դժբաղդութիւնը, վասն զի այս կերպով խալատ կը զրկուէր «Զէյթունի յաղթականը» կոչուելու մեծ փառքէն եւ իւր ախրոջ անսպառ շնորհներէն։

Այս կռուոյն մէջ հայերը 5 անձի կորուստ միայն ունեցան։

Իւր մօտ եկողներուն սրտի գառնութեամբ կ'ըսէր փաշան, «Եաղուպ օղու տօմուզու խկեաթ խտեմէտիւմ, թամ գուրնազ թիւքի խիշ. — Եաղուպեան խողը չի կրցայ համուզել, կատարեալ խորամանկ աղուէս մ'է եզեր», կ'աւելացնէր նաեւ թէ «այդ կեավուրներուն հետ թշնամանալը օգուտ չունի, աւելի լաւ է բարեկամութեամբ վարուիլ»։

Այս կռուոյն յիշատակին ալ հետեւեալ տողերը նուիրուած են.

Մարաշ, պայագիտցի Սուլէյման փաշա
 Թէքրար ուրուշմագլա չըգմատը պաշա,
 Տէաի Զէյթունըլարըա տօսթլուգլա եաշա
 Անըարըա ճէնկէշմէք հաշարըա հաշա:

Թարգմ. Մարաշ, պայագիտցի Սուլէյման փաշան է,
 Նորէն կը կուռէ՝ կը կորսնցնէ,
 Կըսէ Զէյթունցուց հեա հաշտ ապրիլ պէտք է,
 Անոնց հեա կուռիլ Աստուած չցօւցնէ:

IX.

Թօսուն փաշա. Սուրէնեան Մարտիրոս:

Մարաշի կառավարչութեան մէջ Սուլէյման փաշայի
 յաջորդած էր Թօսուն փաշա՝ որ նոյնպէս պէտք տեսաւ Զէյթունի
 հետ չափուելու, բայց խարդախ միջոցներով:

Սա 1835ին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանը Մարաշ
 հրաւիրեց, որպէս թէ յանձնարարութիւն մ'ունէր անոր
 ընելու: Առանց կասկածելու զնոց իշխանը, զոր խելոյն բան-
 տարկել տուաւ փաշան՝ ըսելով թէ «Զէյթունի 7 տարուան
 անվճար մնացած աուրքը՝ տարեկան 30,000 դահեկանի հա-
 շուով՝ մինչեւ որ ամբողջ չի վճարուի՝ ազատութիւն չի կայ
 քեզ, եթէ կ'ուզես շուտ արձակուիլ, գրէ ժողովուրդիդ, որ
 ժամ առաջ վճարեն այդ գումարը»:

Սուրէնեան արդարեւ գրեց նամակը Զէյթունի բար-
 բառով, բայց ոչ փաշային ըած ձեւով, այլ բոլորովին տար-
 բեր իմաստով, ինչպէս որ կը վայելէր ճշմարիտ զէյթուն-
 ցիի մը:

«Փաշան զեա բանտարկեց, կըսէր նա իւր նամակին մէջ,
 տեսնեմ ձեր քաջութիւնը. մէկի տեղ տասը ձերբակալէք,
 ինչպէս որ սովոր ենք: Այս օրեր տեղւոյս թուրք երեւելիները

Պատգամ՝ պիտի երթան զբոսանքի համար, յարձակեցէք անոնց վրայ ու ձերբակալելով բանտարկեցէք բերդին մէջ. այն ատեն ես կ'ազատուիմ, ապա թէ ոչ՝ անկարելի է»:

Զէյթունցիք առնելով այս նամակը՝ կրակ կտրեցան, եւ Սուրէնեան ցեղէն 60 հոգի կտրիճներ առիւծի նման մունչելով յարձակեցան Էմիր-Մահմուտ-օղլի վէհայի էֆէնտիին այգին՝ ուր խնջոյքի հրաւիրուած էին յիշեալ թուրք մեծն մեծները իրենց բնասնեօք հանդերձ, որք առանց զխնդրութեան անձնատուր եղան:

Սորա էին.

1. Պայազիտ-օղլի Ահմէտ պէյ, որ յետոյ փաշայութիւն ստացաւ.

2. Պայազիտ-օղլի Սայիտ պէյ.

3. Տուլ-Գատրը-օղլի Սալիկ պէյ, որ թագաւորական ցեղէ է եւ Զիւլ-Գատրը ալ կ'ըսուի.

4. Տուլ-Գատրը-օղլի Սուլէյման պէյ.

5. Գանատը-Գրըրգ-զատէ Էօմէր էֆէնտի միւսէրրիս (ուսուցչապետ).

6. Գարաքիւչիւկ-զատէ Մըստաֆա պէյ.

7. Վէլի-էֆէնտի-օղլի Օսման էֆէնտի.

8. Սօլաղըն-քէլիի անուն տաճիկ մը.

9. այդիին տէր վէհայի էֆէնտի:

Սոցա կանայք ազատ թողուեցան, միայն նոցա բեհեզիայ ներքնազգեստներն առնելով՝ ձողերու վրայ անցուցին ի նախատին նոցա այրերուն. այլ պէտք է խոստովանել թէ այդ կանանց պատուոյն արատ բերելու բնաւ փորձ մը չարին, եւ միշտ այսպէս վարուած են նոցա, զի բնատանկան սրբութիւնը անբռնարարելի համարուած է միշտ յաչս զէյթունցի հայուն

1 Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմը 9 ժամ հեռաւորութեամբ այդիներ կան այս անուամբ:

եւ սա նուազ վկայութիւն մը չէ սյս խրոխտ լեռնականաց բարոյականին:

Իսկ Գ ձերբակալուածները ի գերութիւն վարելով՝ երբ հասան Ջահան գետին մօտ, որուն վրայ գեռ եւս կամուրջ չկուած չէր, գերեզմաններն խեղճ պէյերուն կանակը կը լինէր ջուրէն անցան եւ հրամայեցին անոնց, որ այդ կերպ «պարէն» առնելէն ետքը նաճաղէն (աղօթք) կատարեն խոզի կաշիներու վրայ, զորս տարածած էին կանխու գետեղերը:

Սուհամէտի ջերմեռանդ որդիքը պարտաւորեցան աւանայ համակերպիլ նոցա հրամանին: Այնտեղ զգացին նորա թէ՛ որ աստիճան դառն էր բռնապետութենէ առաջ եկած անագորոյն հրաման մը, զոր գործադրելու կը հարկադրուի մարդ հակառակ իւր խղճի եւ զգացման եւ զոր սովոր էին իրենք միշտ արձակել ըստ հաճոյից՝ իրենց ճիրաններու տակ հեծող խեղճ քրիստոնէից զէմ:

Սորա, բերդին մէջ շրթ սյակակազ բանտարկուելով, արտօնուեցան հայ իշխաններէն՝ նամակ գրել Թօսուն փաշայի, ուր իրենց բանտարկութիւնը եւ կրած տառապանքը նկարագրելով՝ կ'աղաչէին զայն, որ արձակէ Սուրէնեանը ու պատուով տեղը դարձնէ, «ապա թէ ոչ, կ'ըսէին, մեր մօտ ոչ կրօնք մնաց, ոչ հաւատք»:

Փաշան նամակը կարդալով կամայ ակամայ համաձայնեցաւ արձակել հայ իշխանը ի սէր ազատութեան Գ խօլամ գերեւոյց եւ ձեռք մը փառաւոր զգեստ հագցնելով ու գեղեցիկ ձի մ'ալ ընծայ տալով անոր՝ առօք փառօք զրկեց Զէյթուն: Տեղացիք ալ փոխադարձաբար թուրք պէյերն արձակելով՝ շարաթի մը շափ պատուով պահեցին իրենց մօտ եւ խնջոյքներ տալով անոնց՝ հաշտուեցան իրարու հետ ու այնպէս զրկեցին իրենց տեղերը:

Զէյթունցիք այսպէս կ'ալչեն (կ'երգեն) .

Թօսու՛ն փաշա Սաւրէնեանը դալարաբար
Մահայուս խիււղ զընտանընա էնտիրտի,
Զընտանտան չըգարոււղ աթա պինտիրտի,
Խիլաթըյոււղ վաթանընա կէօնտիրտի:

Թարգ . Թօսու՛ն փաշան լուսելով ըղձուրէնեան,
Բանտարկեց զայն, եւ զայն իջուց ի զընտան,
Բանաէն դուրս հանելով՝ հեծցուց ձիուն վրան,
Զգեստներ բաշխեց, ուղարկեց իւր վաթան:

X.

Տէլի-քէշիշ:

Ինչպէս միանգամ յիշուեցաւ եւ ինչպէս դէպքերն
խոկ ցոյց կու տան, եկեղեցական դասն ալ անմասն չէր մնար
Զէթ ունի այս հեազհետէ նշանակութիւն ու կարեւորու-
թիւն ստացող գործունէութեան մէջ: Ուր տեղ որ աշխարհ-
հական մարդը կընկրկէր՝ եկեղեցականն առաջ կանցնէր, ուր
որ սուրբ անգոր կը մնար՝ խաչը իւր զօրութիւնը ցոյց կու
տար: Այսպէս եղած է միշտ հայու ճակատագիրը զարեւի
ի վեր. քաղաքականութեան հետ ձեռք ձեռքի տալով քա-
լած է հայաստանեայց եկեղեցին, աշխարհական իշխանին
մօտ բազմած է գրեթէ միշտ եկեղեցւոյ պաշտօնեան, եւ
ստանց կողմնակալութեան պէտք է խոստովանիլ, թէ վար-
չական այս եղանակ եթէ ունեցած է իւր յուսի կողմեր՝ շատ
անգամ, խիստ շատ անգամ օգտակար եղած է եւ պիտի
ըլլայ այն, միայն թէ իրենց կոչումը եւ պարտականութիւն
լաւ բնութենով մեր սրբազան ու սուրբ հայրեր՝ հետեւող
լինին իրենց հայրենասէր ու անձնուրաց նախորդաց օրինակին,
որոց աղնիւ ու պաշտելի յիշատակը յաւէտ անմոռանալի
մնացած է ամեն հայու սրտին մէջ:

Այդ անձնուէր եկեղեցականաց շարքին մէջ կարելոր
 ակը մը կը բռնէ զէյթունցի Ղափուզը Պէտրուկեան Տ. Օհան
 քահանան, որոյ ցեղ այժմ Ղայ Պէտրուկեան կամ Օհան
 եղեցոնք կը կոչուի, եւ որ իւր համարձակ ու յանդուգն
 բնաւորութեան համար Տէլի-քէշիշ (խնթ տէրտէր) մա-
 կանունն ստացած էր:

Հայերը տեսնելով, որ Մարաշի կառավարչաց յաջոր-
 դարար մղած պատերազմներու առերևոյթ պատճառը աուր-
 քերուն գանձման խնդիրն է, զոր միշտ կը պատրուակէին
 նոքա, ու զեցին մէջտեղէն վերցընել այս պատճառը, նորոգել
 տալով այն հրովարտակը, զոր յաջողած էր Հեթում քա-
 հանան ձեռք բերել սուլթան Մուրաա Դ.ի կողմանէ:
 Ուստի խնդրեցին Տ. Օհանէն, որ Պոլիս երթալով՝ զիմէ
 սուլթան Մահմուտին նոյն խնդրոյ կարգադրութեան հա-
 մար: Հայրենասէր քահանան յանձն առնելով իւր ժողո-
 վողեան խնդիրքը՝ մեկնեցաւ զէպ ի մայրաքաղաքը իւր հետ
 տանելով ծանօթ հրովարտակը:

Երբ պատրիարքարան մտնելով ողջունեց ժամանակին
 Ստեփան Աղանի կոչեցեալ պատրիարքը՝ սա առանց փոխա-
 դարձ ողջոյնի սկսաւ յանդիմանել զքահանայն որպէս ապ-
 ստամբասպետ (նորա ո՛վ եւ ինչ նպատակաւ զալը պատրիար-
 քարանի ծառաներէն խնայած էր)՝ «զուն քահանայ չես, ո՛չ
 ալ քու ժողովուրդդ քրիստոնեայ, վասն զի քրիստոնէին չի
 վայելեր զէնք կրել ու սուր զործածել թագաւորին դէմ,
 որ Աստուծոյ փոխանորդն է»: Տէրտէրը զայրացած պատաս-
 խանեց. «Հայր սուրբ, մենք ապստամբ չենք, այլ քաջու-
 թեամբ կը պաշտպանենք մեր արդար իրաւունքը եւ սուլթան
 Մուրաաէն մեզի շնորհուած առանձնաշնորհութիւնը՝ որ
 այժմ խլել կ'ուզեն մեր ձեռքէն բռնի ու սուրի զօրութեամբ,
 ատոր համար կը պարտաւորինք մենք ալ հարկ եղած առնն

սուր գործածել. եթէ այսպէս չանկէնք, շատոնց Զէյթունը հիմնայասակ կործանած էին, մեր անունն ալ ջնջած երկրիս երեսէն. — իւր անձը եւ իրաւունքը պաշտպանելը ապստամբութիւն է, հայր սուրբ» :

«Պատրիարքի մը հոյ՛ր «ո՛րէ՛ կ'ըսե՛ն, անպիտան, գոռաց բարձրաշնորհ սրբազանը. դու բնաւ քաղաքավարութիւն չ'ունիս եղեր» : — «Հապա դո՛ւն, հայր սուրբ, ես աղջունեցի զքեզ, երբ ներս մտայ, դուն առանց ողջոյնս ընդունելու եւ այս երկար ուղեւորութեանս որպիսութեան մասին առանց բառ մը արտասանելու՝ սկսար նախատինքներ թափել զխուս. ես քեզ հոյ՛ր «ո՛րէ՛ կոչեցի, թէ եւ այդ անուանակոչութեան արժանի մէկն ըլլալու երեւոյթը չ'ունիս, բայց դուն իմ աստիճանիս համապատասխանող տիտղոսն իսկ զլացար, քահանայութիւնս անգամ կ'ուրանաս, մինչդեռ զիտես թէ՛ Զէյթունի եկեղեցեաց աւագ քահանան եմ եւ տիօք երկցագոյն քան զքեզ, մանաւանդ զիտես, որ հասարակաց վերաբերող գործի մը համար եկած եմ. եթէ այսպէս վարուելով քու պարտականութենէդ խոյս տալ եւ Ֆէրճանէ նորոգութեան խնդիրը խափանել կ'ուզես, ըսէ՛ ինձ, որ զխուս ճարը նայիմ. այսու ամենայնիւ եթէ այս գործին յաջողութեանը համար չաշխատիս կամ արգելք ըլլալ ուզես՝ քեզի կը ճանչցընեմ, թէ ո՞վ է Տէլի-քէշը» :

Պատրիարքն այս յանդուգն խօսքերը լսելով աւելի բորբոքեցաւ եւ Էստաթիճիճիլը կանչելով հրամայեց՝ որ այս իննիւր խուցի մը մէջ փակեն առանց հաց ու ջուր տալու. եսասիւճիճիները շատ դժուարութեամբ յաջողեցան պատրիարքի հրամանը կատարել. կը մաքառէր նա կատաղութեամբ, ինչպէս առիւծ մը՝ զոր կ'ուզեն գառագեղի մէջ փակել :

Հետեւեալ օրը Պօլսոյ առաջնակարգ զերդաստաններէն մէկին ներկայացուցիչք՝ Թիւթիւնձեանք, իմանալով այս

դէպքը, պատրիարքարան եկան ու Տէր Սհանը պատրիարքի
ձեռքէն առնելով իրենց տունը տարին ու խորհուրդ տուին
իրեն, որ առանց պատրիարքէն ու պատրիարքարանէն բան
մը սպասելու՝ ինքն անձամբ ներկայանայ սուլթան Մահմուտ
կայսեր, եթէ կ'ուզէ որ իւր խնդիրը շուտով լուծուի, վասն
զի, ըսին, պատրիարքարանը աշխատելու ալ խոստում տայ՝
ամիսներով, տարիներով կը ձղձգեն խնդիրը եւ այս կերպով
մեծամեծ վնասներու ու վտանգներու կ'ենթարկուի դարձեալ
Քէյթուն: Այսու ամենայնիւ եթէ խնդիրդ հաճելի չ'ըլլի
սուլթանին՝ կեանքդ վտանգի մէջ կ'իջնայ:

« Ի սէր ազգիս ու հայրենեացս պատրաստ եմ կեանքս
տալու », որատասխանեց քաջասիրտ եկեղեցականը: Այնու-
հետեւ ազգու բողբոջի մը պատրաստել տալով յիշեալ
Թիւթիւնճեանք՝ յանձնեցին քահանային առաջարկելով
միանգամայն, որ իւր զգեստի ձեւն ալ փոխել տան եւ Պոլսոյ
քահանայից տարազովն զգեստ հողցրնեն իրեն, վասն զի իւր
հաղածն էր չափայ չափայ, մէջքը լանոթի չալ, ոտքը կնի-
չֆարսի կոշուած Այնթապու կարմիր կօշիկ, գլուխը մեծ
ֆէս մը եւ ֆէսին վրայ փաթաթուած թանկագին լահորի
չալ մը, այնպէս որ զինք տեսողները թիւրքմէներու ցեղա-
պետ մը կը կարծէին:

Տերտերը չնկունեց այս ձեւափոխութիւնը՝ ըսելով
« Իմ քահանայութիւն հողւով է եւ ոչ ձեւով. եթէ
Աստուած ուզէ՝ կարող է օգնել ինձ այս ձեւին տակն
ալ »: Եւ այսպէս Յօր վերջը աղերսագիր ի ձեռին զնաց կե-
ցաւ Սուլթան Պայազիտի հրապարակը, ուրիկ պիտի անց-
նէր կայսրը մզկիթ երթալու համար: Բիչ վերջը այնտեղ
հաւաքուող ահազին բազմութիւնը սկսաւ տատանիլ ծո-
վածուփ ալեաց նման, եւ պերձազգեստ հեծեալ պաշտօ-
նակալներու ետեւէն երեւցաւ սուլթան Մահմուտի վեհա-

փառ դէմքը, որ խորին տպաւորութիւն մը կը թողուր բոլոր տեսողաց վրայ:

Քահանան մտեցաւ ու բարձրագոյ ձայնիւ աղաղակեց՝ «փատիշահը՛մ նազար գըլ արդու հալումս — Տէր արքայ, ուշ զիր աղերսագրոյս»: Ամեն կողմէ «Սուս օլ — լուէ» ձայնին հետ մի քանի ազատակներ ալ իջան խեղճ քահանային քթին բերնին, բայց նորա աղաղակ արդէն արձագանք տուած էր հրապարակին մէջ եւ մինչեւ կայսեր ականջը հասած, որը ձին կեցընելով՝ հրամայեց իւր մօտ տանել քահանան: Բազմութիւնը խեղոյն ճեղքուելով՝ ճտմբայ բացաւ յանգուզն եկեղեցականին եւ հիացմամբ կը նայէր անոր գրաւիչ կերպարանքին, յողթ հասակին ու համարձակ շարժումքին:

Երբ ներկայացաւ սուլթանին՝ անոր քղանցքն համբուրելով բարձրացուց աղերսագիրը, զոր առաւ անմիջապէս ու կարբոց նա, եւ ստորագրութեան նայելով ըսաւ՝ «Իմզանրզ փափազ տըր, սիլտէ փափազ գըլըղը եօք, սահիհէն փափանց մրսընրզ, — քահանայ ստորագրած էք, բայց քահանայի կերպարանք չ'ունիք. արդարեւ քահանայ էք»: — «Իվ վէթ, շևվ քէթլեմ, գուլունուդա տէլի քէշէշ տէրլէր. օն իքի սէնէ միւթէմնաալիէն պին իքի եիւզ աթըլ իլէ Հայէպ, Ատանա, Գօնեսա վէ Պաղտատ ճիվարըարնետա տէլիպաշըրզ իտէրէք տէվէթլիմին իըզմէթլինտէ պուլունմըշըմ. — Այո՛, վեհափառ տէր, ծառանիդ խենթ տէրտէր կը կոչուի ու 12 սարի շարունակ 1200 ձիաւորներով ծառայած է տէրութեանս Բերիոյ, Ատանայի, Իկոնիոնի եւ Պաղտատի կողմերը տէլիպաշու թիւն ընելով» (տեսակ մը ղինուորութիւն):

Սուլթանը տէր Օհանի այս խօսքերը լսելով գոհ մնաց եւ հրամայեց երեք սուսերակիր փաշաներու, որ զանի ձիու վրայ նստեցնելով պատրիարքարան տանին, վասն զի, ըսաց, շատ սիրեցի այս մարդը իւր համարձակախօսութեանը հա-

մար, խոստացաւ միանգամայն անոր, որ երեք օրէն պիտի կատարուի իւր խնդիրը: Եւ իրօք երեք օր վերջ վաւերացեալ Տրովարտակը պատրիարքարան եկաւ յատուկ պաշտօնէի մը ձեռամբ ոսկեկուռ խաչի նշան մ'ալ Հետը մէկտեղ՝ իրբեւ կայսերական ընծայ Տէլի-քէշիշին, որուն հետ իւր արքայական բարեւներն ալ կը զրկէր նորա հայրենակիցներուն: Այս խաչը, որ շատ գեղեցիակերտ շինուածք մ'էր, իւր կենդանութեան՝ զլստօրկին վրայ կը կրէր Տ. Օհան, իսկ այժմ՝ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ սաղաւարտին ձակատը դամուած է:

Երբ որ փաշաներու առաջնորդութեամբ եւ հետեւորդներու խուսն բազմութեամբ պատրիարքարան հասաւ քահանան, ապշեցաւ պատրիարք սրբազանը եւ յարգանք ու ակնածութեամբ ներս հրաւիրելով քահանային ուղեկցող պաշտօնեաները՝ պատուասիրեց զանոնք ըստ սովորութեան, նորա ալ իրենց եղած հրամանին համեմատ ըսին՝ «Մեր վեհօրհառ տիրոջ կողմանէ կը յանձնարարեմք ձեզ այս ազնիւ քահանան, որ արժանավայել կերպով հիւրասիրես»: — «Ամենայն սիրով կ'ընդունիմ», պատասխանեց պատրիարքը եւ քահանային ձակատը համբուրելով՝ իրմէ վեր նստեցուց:

Տէլի-քէշիշ, որ խօսելու կարգը եկած ատեն ամենեւին չէր գիտեր համբերել, ըսաց. «Սրբազան հայր, ասկէ առաջ, երբ քեզն ներկայացայ ու Զրիստոսով խօսեցայ, անարգեցիր զիս ու բանտարկեցիր, իսկ այժմ, որ աշխարհային իշխանութեան կողմէ կու գամ, կը պատուես զիս ու կը համբուրես՝ տեսնելով որ յաջողութիւնը իմ կողմն է. — այսպէ՛ս պէտք է ըլլալ պատրիարք մը»: Սրբազանը կարմրելով իւր ունեցած անվայել վարմունքին համար՝ ներողութիւն խնդրեց անկէ եւ աղաչեց, որ անյիշատար ըլլայ՝ ինչպէս կը վայելէր եկեղեցականի մը:

Այս քահանային համբաւը արդէն տարածուած ըլլալով Պոլսոյ ամեն կողմը, ընդհանուր համակրութեան առարկայ դարձաւ նա, եւ որպէս հայ գիւցազն կը մեծարեին զինքը: Բոց յայտնանէ կարեւոր գումար մը եւս հանգանակելով յանձնեցին իրեն: Իսկ Թիւթիւնճեանք, որոց մեծ ուրախութիւն պատճառած էր յաջողութիւնը, իրրեւ մշտնջենական յիշատակ իրենց սիրոյն առ ս. եկեղեցիս Զէյթունի՝ նուիրեցին ձեռք մը Թանկագին եկեղեցական զգեստ հողաթափով, երկու շապիկով ու երկու ուրարով հանգերձ, հատմըն ալ Թաւշապատ իւղաբերից աւետարան, արծաթեայ ոսկեզօծ գեղեցիկ նկարներով՝ նոյնպէս մէջի պատկերները ու գլխազիրները ոսկեզօծ: Այս ձեռագիր աւետարանը, որ խիստ մաքուր ու գեղեցիկ դրուած է եւ որուն ձեռագիր ըլլալը մանրակրկիտ զննութենէ մը յետոյ միայն կարելի է հասկանալ, հնագէտներ 50 ոսկոյ գնահատեցին եւ ուզեցին առնել, բայց զէյթունցիք չէ հաճեցան վաճառել ազնիւ անձնաւորութեան մը մէկ յիշատակը:

Անոր յիշատակարանն այսպէս դրուած է.

«Սուրբ աւետարանս Ունիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ նուիրեցի ձեռամբ քաջարի Տ. Օհան քահանայի, ի յիշատակ Թիւթիւնճեանց տոհմի Կ. Պոլսեցւոյ»:

«1833 Սեպտեմ. 14.»

Ըիչ մը ատեն Պոլիս մնալէ յետոյ տ. Օհան նորոգեալ հրովարտակը եւ ստացած նուէրները հեան առած՝ փառքով պատուով վերադարձաւ Զէյթուն, ուր 1835ին եւ գոկիացի ճարտարապետաց ձեռքով գմբէթաւոր գեղեցիկ եկեղեցի մը շինել տուաւ իւր բերած զրամներովը յանուն սրբոյն Սարգսի՝ նոյն անուամբ մատարան տեղը, որ արդէն նեղ կու դար ժողովրդեան եւ որոյ մէջ կը հանգչի այժմ՝ իւր մարմինը:

XI.

Իսպրահիմ՝ փաշա եգիպտոսի, Տէլի-բէշիշ:

Տ. Օհանի օշովն էր 1836ին՝ եգիպտոսի փոխարքայ Մէհէմէտ Ալիի որդին Իսպրահիմ փաշա Սուրիա արշաւելով՝ անկէ Փոքր Ասիա անցած ու մինչեւ Մարաշ հասած էր: Գիտէր զէյթունցւոց քաջութիւնը, ուստի չուզեց այնտեղ յարձակում տալ՝ մտածելով թէ մի գուցէ ձախող հետեւանք մը արատ բերէր ցայն վայր ձեռք բերած իւր զենուորական փայլուն յաջողութեան. « Զէյթունը քաջ է, չեմ ուզեր անոր զիպչել », ըսած էր նա. այս խօսք հաճելի եկած էր մեր լեռնականաց, եւ կ'ուզէին մեծարանք մ'ընել նմա, ընդ առաջ գնալով անոր, բայց այն օրեր դէպք մը պատահած էր: Փաշային Այնթապ գտնուած ատեն 7 հայ հերոսներ Մարաշու հայ երեւելիներէն Թօփալեանը պատահմամբ սպաններ էին իւնկիւթիւ կամուրջին վրայ: Այս արկածէն քիչ վերջը Իսպրահիմ փաշան երբ Մարաշ մտաւ՝ Թօփալեանք սպանելոյն արիւնաշաղախ շապիկը անոր ներկայացնելով բողոքեցին զէյթունցւոց դէմ:

Արդ զէյթունցւոց մեծարանքը նորեկ փաշային յայտնելով հանդերձ՝ այս սպանման խնդրոյն մէջէն ապահով դուրս գալու համար միջնորդ մը պէտք էր: Այս միջնորդը եղաւ դարձեալ տ. Օհանը՝ որ զրեթէ միեւնոյն ատենները հասած էր ինքն ալ Պօլիսէն: Ազաչեցին անոր, որ՝ յարմար դատած անձինքը հետն առնելով՝ երթայ փաշային իրրեւ ներկայացուցիչ Զէյթունի եւ այն խնդիրն ալ անուշ տեղը կապէ:

Սիրով յանձնառու եղաւ քահանան եւ յիշեալ 7 հերոսները հետն առնելով գնաց ներկայացաւ փաշային՝ մինչ սա պարտին բակը աթոռի մը վրայ նստած էր: Մարաշի բնակիչք հայ եւ տաճիկ խուռն բազմութեամբ զիմեցին ա-

անոց ետեւէն, յուսարով թէ փաշան իսկոյն կախարան բարձրացնել պիտի տար ասոնք ի պատիժ իրենց ոճրագործութեան:

Փաշան հարցուց՝ «Ո՞վ ես դու»: «Զէյթունցի Տէյիքէշիչն եմ», պատասխանեց քահանան: Փաշան կրկնեց՝ «Ո՞վ սպաննեց թօփալեանը եւ ինչո՞ւ»: «Ես, պատասխանեց քահանան, վասն զի Պօլիսէն դառնալուս երբ իմացայ Ձեր բարձրութեան Այնթապ մտնելու Մարաշի վրայ քալելու խորհուրդը՝ ուղեցի ծառայութիւն մը մատուցանել ձեզ: Հետո դտնուող այս 7 անձանց հետ գնացի ճամբան կտրելու Անտրոքնի թուրքաց պետ Զիլֆար-օղու Պատթալ աղային՝ որ Մարաշի կառավարիչ Պայազիտ-օղու Սուլէյման փաշային խորհրդով կառավարութեան գանձն առած կը փախցնէր. ես կը փափագէի ամբողջովին ձեզ դարձնել զայն, բայց չի յաջողեցայ. Զիլֆար-օղուն փախաւ, ես ալ հրացանս անոր ետեւէն պարպեցի, սակայն դժբաղդարար վրիպեցաւ գնտակը եւ փոխանակ զայն սպաննելու՝ պատահմամբ թօփալեանը սպաննեց. — այս է եղելութիւնը: Այսուամենայնիւ չուզելով դարձեալ ձեռնուկայն երեւնալ Ձեր բարձրութեան առջեւ՝ յիշեալ Սուլէյման փաշայի 18 հատ փայտակիր ջուրինները խելով՝ նուէր բերի ձեզ: Մաղաչեմ, որ հաճիք ընդունիլ զանոնք՝ որչափ ալ որ արժանաւոր ընծայ մը չի համարուին»:

Փաշան տեսնելով քահանային այս աստիճան պարզ ու անկեղծ խոստովանութիւնը եւ առ ինքն ցոյց տուած յարգանքը՝ պատասխանեց. «Շատ լաւ ըրած էք, շնորհակալ եմ. շատ սիրեցի քեզ միանգամայն եւ Զէյթունը, ուր թուրք միւսեղլիւ մը կառավարիչ պիտի զրկէի, բայց այժմ կը փոխեմ այդ խորհուրդս եւ քեզ կը նշանակեմ միւսեղլիւ Զէյթունի, վասն զի արժանաւոր ես». այս ըսելով թան-

կազմին սուր մը բերել տուաւ այնտեղ ու իր ձեռքով կապեց քահանային մէջքը հեռեւեալ նշանակալից խօսքն աւելցնելով . « Սուլթան Մահմուտ քեզի խաչ տուեր է, ես ալ սուր կու ամա՛ր, որ ըստ հարկին գործածես երբեմն մին, երբեմն միւսը » : Ենտոյ հրամայեց, որ բերած ջորիներուն կէսը թողլով՝ միւս կէսն ալ իւր հետ առնէ ու մեկնի խաղաղութեամբ :

Քահանան փաշային առջեւէն դուրս եկաւ գէյթունցիի մը յատուկ խորխտութեամբ եւ 15 հեծեայներով, փողերով ու թմրուկներով մտաւ Զէյթուն՝ ուր մեծ պատուով ընդունեցին զինքը : Այնուհետեւ բաւական տարիներ ալ ապրելով՝ 1858 ապրիլ 3ին, Աւագ չորեքշաբթի օրը, յանկարծամահ եղաւ իւր տան մէջ ի հասակի 95 ամաց :

Վերջին օժման արարողութիւնը տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռամբ կատարուելով՝ հանդիսաւ որապէս թաղուեցաւ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ :

Պատկերը լրացնելու համար ասեմք եւ այն, որ այս եկեղեցականը վեց նշանաւոր գործ ալ կատարած ունի : Երուսաղէմի Զաքարիա պատրիարքին օրովը 47 անձէ բազկայած գէյթունցի ուխտաւորներու մի խումբ՝ որոնցմէ 17 հոգի կին, իսկ մնացեալը տղամարդ՝ ճանապարհորդութիւն կ'ընէր ցամաքային ճանապարհով գէպի ս. երկիրը : Ծանապարհին, Դամասկոսին օր մը մնացած՝ որ հասնէին, էնէպէ կոչուած արարների 70 հոգիէ կազմուած աւազակախումբ մը կարավանի առաջ կ'երէ կողոպտելու համար . գէյթունցիք անձնատուր չ'ըլլալէն զատ՝ աւազակներէ 3 հոգի կրպաննեն եւ 5 ին գերի կը բռնեն, որոց մէջ եւ աւազակապետ Շէյխ Սէյաի, իսկ իրենցմէ միայն մէկը կը վերաւորի, որ ետքէն աղեկցաւ : Ընդհարումին մէջ Տէյի-քէշիշի ձին ճաթեցաւ, սատկեցաւ, վասն զի տէր հայրը շատ աշխատած էր կռուին մէջ : Գերիները տարին Դամասկոս կամ Ծամ, ուր

երկրին կուսակալը քաջարի քահանային լաւ արարական, մինչեւ 200 ոսկի արժող, ձի մը եւ արտասնկա մը (թանկագին վերարկու) նուիրած էր՝ փոխարէն իւր սատկած ձիուն եւ քաջազորութեան ու յաղթութեան աւազակախմբին ղէմ: Նուիրած արուանիային օձիքը, թեւերը եւ քղանցքին ծայրերը ոսկեթելով բանուած էր:

Երբ որ Ս. Նրուսաղէմ կը հասնին՝ Աւագ շարաթ — «լուսաւորեա»-ի օրը Ս. Գերեզմանի շուրջը յոյներու հետ մեծկակ կռուի մը կը հանգին զէյթունցիք եւ այլ հայեր. այստեղ ալ յաղթութիւն կը տանին լեռնցիք: Զաքարիա պատրիարք իւր վրայ առած թանկագին ծաղկեայ փիլընը կը նուիրէ Տէլի-քէշիշին — տ. Օհանին՝ ի նշան յաղթութեան, զոր նա մինչեւ ցմահ, կոնդակաւ մը արածնեալ, եկեղեցւոյ մէջ իւր վրան կ'առնէր:

Մի զէպ. քալ տ. Օհանի կեանքէն: — Թուէս 70 տարի առաջ Մարաշի մէջ հայ վարդապետ մը կը տաճկնայ: Հայեր որչափ որ կը վափազին յետս դարձնել՝ չեն յաջողեր, ուստի Մարաշու երեւելիներ կը գրեն Զէյթունի առաջնորդին այս եղիլութիւնը եւ կ'աղաչեն, որ այս ուրացողը վանքը բերել տայ եւ յետս դարձնէ իւր նոր կրօնէն: Անոնք կը գրեն, թէ երկու օրէն ուրացողը պիտի մեկնի Կեսարիա Սու-Չաթըի գծով, ուստի մարդ զրկելու է անոր ետեւէն: Առաջնորդն ալ Տէլի-քէշիշը կը կանչէ եւ կը հրամայէ երթալ բերել, իսկ եթէ անոր դայն անկարելի ըլլայ՝ իրաւունք կու տայ կենազուրկ անել զնա: Տէր Օհան 30 մարդ առնելով իւր հետ կ'երթայ Սու-Չաթը բաւած տեղը, որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի: Անգիլէն տեսնելով՝ որ հարիւրաւոր բազմութեամբ կարավանը կու գայ՝ տէր հայրը սուրը կը քաշէ, կը կայնի կարավանի առջեւ ու կ'ըսէ, «Յուցուցէք ինձ մի մարդ, որ հաւատը ուրացեր է, եթէ թաքուցանէք՝

ամենքի ալ կը կողոսարեմ՝ եւ կը մնահացունենմ՝ ալ: Սոքս
 ամենքն ալ տաճիկներ էին: Երբոր Տէրի-քէշիշի մերկացուցած
 սուրբ տեսան եւ սպառնալիքը լսեցին՝ տաճիկները ճարահա-
 տեալ ցոյց տուին ուրացողը, որ պուխը հանաչ փաթաթած
 պարթեւ մարդ մըն էր: Կրօնատէր եւ ջերմեռանդ քահանան
 տեսածին պէս մէկէն ի մէկ ուրացողին ձիուն ասպանդակը եւ
 անոր ոտքը համբուրեց լալաղին ձայնով. աղաչեց, պաղատեց,
 աղերսեց՝ «Հայր սուրբ, արի երթանք մեր վանք, անմիջապէս
 վեղար, փիլոն տալ կուտամ՝ քեզի մեր ազգասէր առաջնոր-
 դէն եւ զքեզ փոխ-առաջնորդ կարգել կուտամ. ահա՛ նորին
 սրբազնութեան արտօնադիր առ ձեզ ուղղեալ, կրկնեց տէր-
 աէրը, — արի երթանք, արի...»: Ուրացողը յամառեցաւ,
 անկարելութիւն ցուցուց. — բոլոր աղաչանք պաղատանք
 տէր հօր կողմէ՛ իզուր: Տէր հայրը այն ատեն կարավանի տա-
 ճիկներուն պատուիրեց հանդիսատես ըլլալ նորակրօն Մու-
 հէմմէար Սատրգէֆէնտիին սպաննուելուն. եւ ապա կապել
 տուաւ զանի չամի ծառի մը (մայրի): Գէր եւ մախրոս էր
 ծառն ալ: Այստեղ այլել տուաւ ուրացողը, վերադարձաւ
 Զէյթուն, եղածը պատմեց առաջնորդին եւ չորս իշխանաց
 առաջնորդը անոր ճակատը համբուրելով՝ շնորհակալութիւն
 մատոյց քահանային եւ հրաման ըրաւ ս. պատարապ մատու-
 ցանել. նա ալ կատարեց տէր Յակոբոս եպիսկոպոս Պոստա-
 նեանի հրամանը:

Սահիէ տէրեպէյի Գայիշ-օղլու՝ Սիւլէյման աղա մի-
 սէլլիմը (տեսուչ) 1849 զեկ. ամսուն մէջ 30 հիճեկազօրքով
 եկաւ Փրնուզ եւ տուրք պահանջեց: Փրնուզի նախկին վա-
 նահայր, Տերունազարդ ա. Նիկողայոս եպիսկոպոսը, հիմա-

¹ Գայիշ-օղլու Եւնիճե-գալէ գեղէն էր, որ կը գանուի Զէյթունի
 արեւմտ. հարստ 20 ժամ հեռաւորութեան վրայ. հոս սպաննուեցաւ 1895 ի
 կռուին հայր Սարգիստը: Իսկ Փրնուզ Զէյթունի արեւմտեան կողմը
 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

կուան Միկողայոս եպիսկոպոսի — որ առջինի եղբորորդին եւ ատենով անոր փոքրաւորը եղած է տիրացու Սղիա անունով — խորհրդին վրայ Ձէյթունէն օգնութիւն խնդրեց:

Ձէյթունի Սարգիս եպիսկոպոս Սանթրոբեան եւ չորս իշխաններ Տէրե-քէշեշ ա. Օհանին առաջարկեցին որ շուտով երթայ Փրնուղ եւ սրիկայ միւսէլիմ Գայիշ-օղուն իրեններով բռնէ ու Ձէյթուն բերէ: Քաջարի ա. Օհանը քսան կորիճ առած հետը հասաւ Փրնուղը պաշարեց: Գայիշ-օղուն, սարսափահար, առանց դիմադրութեան անձնատուր եղաւ: Հայերը այդ երեսուն հոգին թեւթեւի կապած շղթայաբար, իրենց ձիաններով մէկտեղ, բերին Ձէյթունի վանքը, ուր մէկիկ մէկիկ ախոռներուն մէջ կապելով բանտարկեցին: Վերջապէս երեք օր ետքը, մահմետական ծէսով երդուընցներով զանոնք՝ որ անգամ մըն ալ Փրնուղ սոք պիտի չի կոխեն, ետ ճամբեցին նորէն, բայց հետիոտն, որովհետեւ նախապէս անոնց ձիերը եւ ունեցածները գրաւած էին. մինակ Սիւլէյմանին ձին վար չգրին: Ամբողջ Ձէյթունը հանդիսատես եղաւ այդ երեսուններու ձիւն ձմեռով կորակոր վերադարձին: Այդ առթիւ Տէրե-քէշեշը Ձէյթունի վանքի մէջ Միկողայոս եպիսկոպոսին ուղղեալ բարձրաձայն սա համբաւաւոր խօսքը արտասանեց՝ « Հայր սրբազան, Ֆերման տէրման խթէր, տէրման, տէրման, » (հրովարտակը ուժ կ'ուզէ): Մինչեւ օրս Ձէյթունի մէջ այդ խօսքը առածի կարգ անցած է՝ Ֆէրման տէրման խթէր:

Միկողայոս եպիսկոպոսը այդ ձմեռը բոլոր զէյթունցիներուն պատուաւոր հիւրն եղաւ մինչեւ դարուն: Աւագ երկուշարթիւն ա. Օհանէ մասնաւորապէս հիւրընկալուեցաւ մինչեւ Աւագ հինգշարթի, որ օրը, 1850 ապրիլ 3, հանդիսաւոր ճաշու պատարագը ընելով, Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ, վերադարձաւ իր վանքը:

Վերոյիշեալ դէպքէն տարի մը առաջ արդէն փրնու զի եպիսկոպոսը Պօլիս գացած եւ սուլթան Մէճիտէն Ֆէրման առեր էր, որ Գայիշ-օղուն անդամ մըն ալ փրնու զ ոտք չպիտի կոխէ եւն:

Ուրիշ դրուագ մը եւս ա. Օհանի կեանքէն: 1851ին կիւրինի մէջ Չափառ Թորոս անուն կտրիճ հայ մը տաճկացիներ էին. Տէլի-քէշիչը գնաց եւ թուրքերու ճիրաններէն ազատելով զայն իւր կնոջ Վառվառէի եւ երկու զաւակներուն հետ Զէյթուն բերաւ: Չափառ Թորոս ետքէն Զէյթունի մէջ մտնչ զաւակ մըն ալ ունեցաւ, որուն զէյթունցիք, անոր մօրը բարեպաշտութեանը համար, Վառվառ անունը տուին: Այդ բարեպաշտ կինը՝ տեսնելով որ իր ամուսինը տաճկութիւն կ'ընդունի՝ լուր կը զըկէ ա. Օհանին որ զայ զիրենք ազատէ. անոր համար զէյթունցիք մեծ համակրութիւն ցոյց տուին այդ աղնիւ տիկնոջ:

Չափառ Թորոսին ազատումին համառօտ պատմութիւնը այսպէս է. Տէլի-քէշիչը տասը զինուած մարդով կը մտնէ կիւրին եւ կ'երթայ ուղղակի շուկան: Բոլոր շուկայի մարդիկը ոտքի կեննեն յարգանքով ու Բէ-ճէնանէրով կ'ընդունին տասը նորեկ հիւրերը. բայց շատեր չէին զիտեր անոնցով ըլլալը եւ ինչու գալը: Զարմանքով կը նայէին ա. Օհանի, որ՝ կարմիր նժոյզի մը վրայ հեծած՝ իր 80 տարիներու սպիտակափառ մօրուքով ու աշխոյժ նայուածքով պատկառանք կ'ազդէր հանդիսականներուն. հագած էր սլաւոն (ոսկեթել) չուխա շարվար, մէջքը կապած էր լահորի շալ, վրայէն հագած էր ճամապան պէճիք գոփարան եւ սրմալու արվանիէ մը (մեծ վերարկու մը), գլուխը դրած ասլ ֆէրս (կուկրակի պէս մեծ ֆէս մը). ֆէսին վրան ալ ոսկիէ խաչ մը կար զոր նուիրած էր սուլթան Մահմուտ. մէջքէն կախ ինկած էր արծաթէ թուր մը զոր Եգիպտոսի Ոսլրահիմ՝ փաշան ընծայած

էր. զայդ մը արծաթէ, ատրճանակ ալ ձիուն թամբին երկու կողմը կախած էր: Կիւրինի հայերը կը հասկնան որ Զէյթունի նշանաւոր տէր Օհանն է. խեղոյն տեղին երեւելիներէն Գոչունեան Մարգար աղան զայն իր տունը կը հրաւիրէ. բայց տ. Օհան մերժելով հայուն հրաւերը կը խնդրէ որ զինքը քաղքին ամենէն հարուստ թուրքին տունը առաջնորդեն: Մարգար աղան կը վազէ իմաց կու տայ տեղին ամենէն երեւելի թուրքին՝ Հավուս Ալիզասէ Սատրղ աղային, որ անմիջապէս իր տղան կը զրկէ Տէլի-քէշիշին եւ առօք փառօք իր տունը կը հրաւիրէ զայն իր մարդիկներով: Իրիկունը տ. Օհանը կը բացատրէ իր Կիւրին գալուն պատճառը եւ կը պահանջէ որ Չափառ Թորոսը իրեն յանձնուի: Սատրղ աղան կ'ապաշէ որ իրեն ժամանակ արուի գայմագամին, միւֆթիին, գատրլին հետ տեսնուելու համար, որովհետեւ կը յարէ՝ «Ասիկա կրօնական խնդիր մը ըլլալով բաւական ծանր բան է. դուն համբաւաւոր մարդ մըն ես, եթէ զաւակս ուզեմ՝ չեմ խնայել, բայց այս պարագային այդ պաշտօնական մարդոց հաւանութիւնը անհրաժեշտ է»:

Տէր հայրը հրամայօրէն կ'ըսէ Սատրղ աղային, «Գնա զուրցէ գատրլին, միւֆթիին եւն որ վաղը կէսօրին Չափառ Թորոսը իր ընտանիքով ու կահ կարասիքը տասը ջորիի վրայ բնօրացած, առջեւ խառնէք որ Զէյթուն տանիմ, հակառակ պարագային կ'իջնեմ Գրսրգի՝ կ'իրձը չորս մարդուն տեղ 12 կ'իւրինցի տաճիկ կը բռնեմ ու Զէյթուն կը տանիմ զօրով կը հայացնեմ»:

Վերջապէս գայմագամ, գատրլ, միւֆթի եւ Սատրղ աղա՝ ամենքը մէկտեղ կու դան եւ կ'որոշեն Եէնի Մուհամե

¹ Կիւրինցիներուն քերականը Մարաշ, Այնթապ, Հալէպ երթալու համար Գրսրգ կ'իրձեն կ'անցնի: Այդտեղ կը դանուին զէյթունցի Ածը թէկեակեաններու ազարակատները: Զէյթունէն, արեւելեան կողմը, 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

մէտը (Չափառ Թորոսը) յանձնել: Թուրքերը կը խնդրեն որ գիշերով յանձնուի. Թ. Օհանը « չէ, կը պնդէ, պէտք է ցերեկով յանձնուին որ ամեն մարդ տեսնէ »: Տէրի-քէշէշին կամքը կը կատարուի: Սաարգ աղա 100 ոսկինոց ձի մըն ալ կը նուիրէ. Թ. Օհանին:

1852ին Թ. Օհան իններորդ անգամը ըլլալով Երուսաղէմ գնաց, եւ վերջինը եղաւ աս: Եղն տարին Մարաշի Ֆրէսարընճ եղաւ շիտքացի Մուսթաֆա փաշան: Տեղին թուրքերը գրգռեցին նորեկ փաշան որպէս զի զէյթունցիներուն անվճար թողած 150.000 դր. տուրքը պահանջէ. ասով, կրտսին, գրտի ժողովուրդը ձեզմէ պիտի վախնայ ու հնազանդի եւ տուրքերը զիւրաւ պիտի գանձէր:

Փաշան համոզուեցաւ գրգռիչ թուրքերուն խորհուրդին եւ թիֆէնքճիպաշի Հասան աղան Զէյթուն ղրկեց որ անոնց տալէք տուրքը պահանջէ: Զէյթունցիք բերին տուրքի տեղ թիֆէնքճիպաշիին առջեւը լեցուցին երկաթ, պայտ եւ այլ երկաթեղէններ, ըսելով թէ երկիրնին նեղ տեղ մ'ըլլալով փող չունին եւ ինչ որ ունին՝ ան կու տան: Հասան աղան, տեսնելով որ հնչուն զրամ չէ կարող ստանալ, ձեռնուռնայն ետ դարձաւ:

Մուսթաֆա փաշան կանչեց Մարաշու մեծերը, յայտնեց անոնց եղելութիւնը եւ իրեն եղած մերժումը ու պզտիկութիւնը: Ան ատեն զիմեց նորէն ազաններու խորհրդին, որոնք կրկին համոզեցին զինքը որ Էսսա+ (արգելք) հանէ, այսինքն Մարաշ զաւառին մէջ եղած բոլոր գայմազամներուն եւ միւտիւրներուն հրահանգ ղրկէ՝ ուր որ զէյթունցի գտնեն բռնեն եւ հսկողութեամբ Մարաշ ուղարկեն:

Փաշան աստիկ Էսսա+ հանեց չորս կողմը: Այդ ժամանակ զէյթունցիք փայեկ (լրատար) ղրկեցին Թ. Օհանին որ առաջ, որ Երուսաղէմէն կը վերադառնար, որպէս զի

Մարաշ չի հանդիպի: Դժբախտաբար փայեկը ճամբան չի կրնալով հանդիպել անոր, տ. Օհան միամտորէն ուղղակի Մարաշ կու գայ եւ ծուղակը կ'իյնայ: Փաշան անմիջապէս բանտարկել կու տայ զայն (ապրիլ 15):

Զէյթունի իշխանները սա տխուր դէպքը լսելուն զրեցին պատրիարքարան, ծանօթ ամիրաներու բողոքելով փաշային անկարգութիւններուն դէմ եւ անոր պաշտօնանկութիւնը խնդրելով: Պօլսէն «կ'աշխատինք ՚ի լուր մը եկաւ միայն: Ազերսագիր մըն ալ զրկեցին Մարաշու փաշային, որպէս զի արձակէ տ. Օհանը: Ապարդիւն մնաց:

Իշխանները խորամանկութեան դիմելով երկրորդ ազերսագիր մըն ալ զրեցին փաշային սա պարունակութիւնով. «Փաշա էֆէնտի, լսեցինք որ նոր թիւֆէնքճիպաշի մը եկեր է Թէմիր աղա անունով. բըլալով ուժեղ մարդ մը՝ մարաշիք կը զողան եզեր անկէ: Նիթէ այդ մարդը 60 հեծեւազօրքով եւ տէրաէրն ալ հետը Զէյթուն զրկէք, զէյթունցիք վախնալով իրենց անվճար պարտքը կը հատուցանեն: Կը խնդրենք առաջարկնիս մի մերժէք եւ հաստատուալ վերցուցէք»:

Փաշան իշխաններուն առաջարկը խելքի մօտիկ դանկելով, կատարեց անոնց պահանջը: Թէմիր աղան թմբուկներով, հեծեւազօրքով եւ Տէլի-քէշիշով (երեք ամիս բանտարկութենէ ետք) մէկտեղ մտաւ Զէյթուն: Իշխանները համոզեցին Թէմիր աղան, որպէս զի զրէ փաշային՝ թէ տուրքը երկու ամիսէն պիտի դանձուի: Աստուծոյ ալ վերցաւ: Զէյթունցիք այդ երկու ամսու մէջ, գիշերը ցերեկին խառնելով, սկսան Արպիտանէն, Նարպիուզէն, Կեօքսունէն, Մարաշէն եւն, մըջիւնի պէս ցորեն, գարի, աղ, սապոն եւ այլ պաշարեղէններ կրել Զէյթուն:

Թէմիր աղան՝ բնիկ երզնկացի համբաւաւոր զօրապետ մըն էր: Իշխանները, անոր ժամանակուն երկրորդ օրը, առ ին

իր ձիաւորներով տարին Պէրիտ ընդ ^{Գեյֆէր} ընելու համար: Օրական հինգ տաւար կը մորթէին: Զէյթունի Խորթահամ գինիով եւ օլիով պատուականապէս կերան խմեցին մինչեւ տասնու հինգ օր: Եռւիս 30ին վերադարձան Զէյթուն. իշխանները, որպէս զի ժամանակ շահին, Թէմիր աղային առաջարկեցին որ ^{Չէրհոն} գնայ եւ օգոստոս ամիսն ալ հոն քէյֆ ընէ. բայց նախապէս խնդրեցին որ իր ձիաւորներուն 40ը ետ զրկէ եւ քսանը միայն թողու: Թէմիր աղան առ ալ կատարեց եւ քսան հոգւով գնաց Չերմուկ, ուր օգոստոս ամիսը նմանապէս կերուխումով անցուց:

Օգոստոսի վերջերը կրկին վերադարձան Զէյթուն: Զէյթունի իշխանները խնդրեցին Թէմիր աղայէն որ իրենց տուրքի հաշիւը ներկայացնէ, որ 150.000 դհ.-ի կը հասնէր: Ան ատեն զէյթունցիք բացէ ի բաց յայտարարեցին Թէմիր աղային թէ՛ իրենք նոր տարւան 30.000 դհ. ճաֆորոն տուրքը կրնան միայն վճարել. աւելի փուլ մը չեն կրնար տալ: Այդ 30.000էն 15.000ը արգէն եկեղեցիներուն պատկանելով, մնացած 15.000 դհ.-ը միայն կառավարութեան իրաւունքն էր՝: Թէմիր աղան կը յորդորէին որ 15.000ը առնէ ու ելէ երթայ: Իրաւ է թէ կըսէին մեր երկիրը դրախտի պէս կ'երեւայ, բայց պտուղի ծառեր են ատոնք, իսկ գարի, ցորեն եւ այլ կենսական արմտիքներ չեն աճիր. ունինք մարտողական պաղ ջրեր, բայց ատոնք ստակ չեն շահեցներ մեզի եւն:

Թէմիր աղան իշխաններուն առաջարկին վրայ կրակ կտրեցաւ եւ մերժողական դիրք առաւ, « պէնի պիլլի մի սինիլ, եօքսա իսմիմի իշխմիշինիլ. 150.000 զրուշը նազա

¹ Զէյթունցիք սուլթան Մուրադէն եւ սուլթան Մահմուտէն ձեռք բերած ֆէրմաններուն վրայ կաթնած էին, որոնք Զէյթունցիներու համար 30.000 տուրքին կէսը՝ անոնց եկեղեցիներու: Կէսն ալ Այա Սֆիայի յատկացուցած էին:

տղծէի եարբն սու վաղրթա գատար խթէրիմ՝ (Գիտէք զեա, չէնէ անունս միայն լսեր էք. 150.000 դահեկանը, զուս ստակ, վաղը այս ատեն կ'ուզեմ) :

Իշխանները պաղարիւն կերպով ըսին՝ « ձեր բարկութեանը համար մենք պատասխան չենք տար. մեր պատասխանը՝ մեր կողմէն փափազ է՝ Խէնտին թող տայ », : Կանչեցին տ. Օհանեւ « տ. հայր, ըսին, սա թուրքին դուն պատասխանէ, չէնէ հիմա կտոր կտոր կ'ընենք եւ շուներուն առջեւ կը նետենք. այս մարդը մեր պատիւները տեսնելով ուրիշ քաղքի հայերուն նմանցուց մեղ » :

Տ. հօրը պատասխանը սա եղաւ թէմիր աղային՝ « Աղա, մեր Ձէյթունը 150.000 զըշ, պարտք ունեցեր է. լու. ես երեք ամիս բանտարկուեցայ, ամեն ամիս 50.000ական զըշ. հաշուելով, պէտք է 150.000 զըշ. ինձի վճարուի: Ես սուլթան Մահմուտէն նշան, ֆէրման ունիմ. Մըսրի իպրահիմ փաշայէն սուր ունիմ. մանուանդ որ հայ եկեղեցական մըն եմ. չէ՞ որ Մարաշ փաշային պոռացի գոռացի, գուք ալ այնտեղ ունկնդիր էիք, չըսի՞ որ ինձի պէս մարդ մը մի՛ բանտարկեր, մանաւանդ որ Ս. Երկրէն կու գայի, մեղք է, խղճի գէմ է, ամօթ է, չսեց. չըսի՞ որ ասիկա վրազ սուզե կը նստի: Մեր իշխանները քեզ «ահրայէ «ահր», զըօսանքէ զըօսանք պտըտցուցին. զեռ քէյֆդ ի՞նչ կ'ուզէ. 15.000 զըշ. ալ կու տան. առ, գոհ եղի՛ր՝ ելի զնա: Ձէ՞ որ դուք զեա երեք ամիս բանտը թողուցիք, թէեւ մենք քեզ չբանտարկեցինք, ուզած տեղդ ալ պտըտցուցինք: Իմ երեք ամուս բանտարկութեան համար օրական մէյմէկ ոսկիէն պէտք է վճարէք 90 ոսկի, 10 ոսկի ալ անոր շուքը, 100 ոսկի, 100 ոսկի ալ ձեր ձիերուն կերածնուն փոխարէն, կ'ընէ 200 ոսկի: Հիմա, այդ 200 ոսկին ցնծաս ու մեկնիս » :

Թէմիր աղան չորս կողմը նայելով, տեսաւ որ բողբոն ալ

ազատագրինուած են, ճարահաս ըստ՝ «փափաղ էֆէնափ, վրաս երեք ոսկին զատ բան շունիմ. նոր եկեր էի Մարաշ, դեռ ամսական մը իսկ առած չէի»։ Տէր հայրը պահանջեց որ փաշային զրէ որպէս զի 200 ոսկին զրկէ։ «Աս ալ չէինք առնել ձեզմէ, բայց դուք օսմանցի էք, եթէ շառնեք մեզ գործած կ'ըլլանք, ինչու որ մեր երկիրը առած մը կայ որ կ'ըսէ, «հացը օսմանցիին ծունկին վրայ կ'ըլլայ», այսինքն օսմանցի պաշտօնեան ասկերախտ կ'ըլլայ, որքան պատու ընես վախէն ըրաւ, կ'ըսէ. առոր համար ձեր ձիաններուն զարիփ, խտափ զինը կը պահանջենք»։

Թէմիր աղան յուսահատ գրեց Մարաշու փաշային որ շուտով 200 ոսկի զրկէ իբր փրկանք։

Ձէյթունցիք Թէմիր աղան առօք փառօք, խայտառակօք, առին տարին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանի բերդը բանտարկեցին իր քսան ձիաւորներով։

Փաշային նամակատար զինուորը երեք օրէն վերադարձաւ 200 ոսկին հետը բերելով։ Տէլի-քէշիշը 200 կարմրուկ ոսկիները առաւ, 100 ոսկին Ս. Սարգիս եկեղեցիին նուիրեց, հարիւրն ալ իշխաններուն շնորհեց, որոնք սակայն մերժելով հէլալ ըրին տէր Օհանին։

Թէմիր աղան պատրաստուեցաւ մեկնիլ։ Մեկնելէ առաջ շուկայի մէջ, ձիուն վրայ նստած, եւ բազմութեան ներկայութեան իր խօսքը շորս իշխաններու եւ տ. Օհանին ուղղելով ըսաւ՝ «պաքընըղ աղալար, պէյլէր, պէն՝ 60 սիննինտէ պիր առէմ իմ. իկիրմիտէ իքէն սիլքի օսմանը լըղա տախիլ օրմուշմ, տէմէք 40 սէնէտէն պէրի պու մէմու բիլէթ տէ պու լունմըշմ, պէն պէյլէ, ֆէրզանտըղ կէօրմէմիշ խտիմ, աշք օլտուն սիղէրէ. մէկէր Ձէյթուն Ձէյթուն տէրլէր իսէ, եռուտու լաճագ շէյ տէյիլ իմիշ. կէլէօր ի քէն տավլու մագալ իլէ կէրտիմ, շեմիք սըքուա կիտիօրում»։

« Տեսէք, աղաներ եւ պէյեր, ես 60 տարեկան մարդ մըն եմ: 20 տարեկան էի օսմանցիութեան պաշտօնի կարգը անցայ. ըսել է 40 տարիէ ի վեր այս պաշտօնին մէջ կը գտնուիմ. ես ասանկ հնարքներ չէի տեսած կեանքիս մէջ. ու ըսմն կեցցէք դուք: Զէյթուն Զէյթուն կ'ըսէին կրուելէք բան չէ եղեր. եկած ատենս թմրկահարութիւնով եկայ, հիմն սուսփուս կ'երթամ »:

Իշխանները պատասխանեցին, « թմրուկը զարնել տուր նորէն »: « Զէ, չէ », ըսաւ աղուէսօրէն Թէմիր աղան: — « Դուք զիտէք, եղաւ իշխաններու պատասխանը, բայց, աւելցուցին իշխանները, փաշային մեր բարեւները տար եւ ըսէ՝ « ուխտաւոր տէրտէր մը բանտարկելը ատանկ չըլար. ասանկ կ'ըլլայ վարպետութիւնը »: Իսկ ա. Օհանը իր կողմէն վրայ բերաւ՝ « ըսէ փաշային որ մենէ հեռու պարտի: Մարաշը իր գլխուն ննդ կը բերենք, հա՛. դուք ալ երթաք բարով »:

Թէմիր գնաց եւ քիչ օրէն փաշան ալ պաշտօնանկ եղաւ:

Զէյթունի քաղաքականութիւնը գէյթունցին ինքը լաւ գիտէ:

XII.

Աղճատաղի պատերազմը

Հրովարտակի նորոգմամբ Զէյթունի վիճակը փոքր ինչ բարւոքուելով՝ ժամանակաւոր հանդարտութիւն մը տիրեց, բայց խարուսիկ երեւոյթ մ'էր այս եւ վաղանցիկ, մանաւանդ կառավարութեան ամբողջ միտքը զբաղեցնող մեծամեծ ու կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային, ինչպէս էր եգիպտական խնդիրը, որոյ լուծումէն յետոյ նա նորէն ուշադրութիւնը դարձուց փոքր ազգութեանց վրայ՝ գէթ աննպէս իւր ամբին մէջ ուժով սեղմելու տխուր քաղաքականութեամբ: Եւ այս անգամ՝ փոխանակ Զէյթունի՝ անոր զրակից քիւրա ցեղի մը

վրայ փորձեց իւր առաջադարձ կեդրոնացման խորհուրդի գործադրութիւնը: Այս ցեղը կը բնակէր Աղձնատաղ կոչուած լեռը, բաւական ստուար թուով, Զէյթունէն 27 եւ Ալսաթանէն 15 ժամ հեռաւորութեամբ վայր մը: Ասոնք ոչ զինուորական ծառայութիւն կը կատարէին եւ ոչ տուրք կը վճարէին կառավարութեան երկար տարիներէ հետէ: Ուստի մեծ վէզեր հափրող Ալե փաշա 1840ին ասոնց վրայ եկաւ սուլթան Մէճիտի օրով: Բիւրտերը բերդին մէջ ամրացած ըլլալով՝ դժուար էր անոնց հետ գրուիւ ելնել, թուրք ջուկասներէն ոչ մին կը համարձակէր յարձակում գործել բերդին վրայ:

Ալե փաշա զէյթունցի հայերը իրեն օգնութեան կոչեց ոչ միայն անոնց անվեհեր քաջութենէն օգտուելու գիտումով, այլ եւ հայոց եւ այս հեռաւոր մահմետական ցեղերու մէջ առելութեան ու թշնամութեան սերմեր ցանելու նուրբ քաղաքականութեամբ:

Զէյթունցիք յօժարակամ յանձն առնելով եղած հրաւերը եկան եւ մէկ յարձակումով բերդին դուռը կտրեցին եւ մտան ներս, ուր ապաստանող ապստամբք տկար դիմադրութենէ մը յետոյ անձնատուր եղան: Այս կռուոյն զոհ զնաց հռչակաւոր տէր Օհանի մէկ հատիկ զաւակը, որ հայ զունդին հրամանատարն էր եւ իւր մահ խորին ցաւ պատճառեց բոլոր զէյթունցւոց:

Փաշան տեսնելով հայոց քաջութիւնը լսաւ. «Տէվէթին երկիրմի պին առէմի օրմատան խէ Զէյթունտան պին առամը օրս էվլա տըր, — Զէյթունի 1000 մարդը տէրութեան 20,000 մարդէն լաւագոյն է»: Եւ խորին շնորհակալութիւն մատուցանելով նոցա՝ որ ընդ ամենը 500 հոգի էին պատուով զրկեց զանոնք իրենց տեղերը, իւրաքանչիւրին պարգեւելով երկուքական ոսկի եւ մէյմէկ ձեռք ձերմակեղէն:

Այս կերպն ալ իւր յիշատակութիւնն ունի Զէյթունի
երգոց մէջ.

Աղճատաղտա Տէլի քէշէին օղու
Հիւճիւմ իժաի գալէյէ գօշաու տօստօղու,
Գուրշունլա վուրուլուպ սէրիլաի պաղըր,
Էար ու աղեարէտէ վէրաի չօգ աղըր:

Թարգմ. Աղճատաղը Տէլի-քէշէին օրդին
Յարձակեցաւ, վաղեց ուղղակի բերդին,
Հասաւ գնդակը զարկաւ իւր լերդին,
Մեծ ցաւ պատճառեց բոլորի սրտին:

XIII.

Խասէքիի պահանջումի

Աղճատաղի դէպքէն հազիւ մէկ տարի անցած՝ 1841ին
էր, Խասէքի մահանուանեալ զինուորական պաշտօնեայ մը
500 հեծեալներով Զէյթուն մտաւ իրրեւ հիւր. հայերը
զանի պատուով ընդունեցին եւ իւր մարդիկն ալ 2—2 բաժ-
նեցին տուներու մէջ: Բայց հիւրը քիչ ատենէն իւր իսկական
գոյնը դուրս տուաւ 5 տարուան յետամնաց տուրք պահանջե-
լով անոնցմէ, երեք օր միայն պայմանաժամ շնորհելով անոնց:

Զէյթունցիք անպատեհ համարելով առ այժմ հա-
կառակել անոր դէմ, երեք օրուան մէջ բաւական քանակու-
թեամբ երկաթ ու պայտ հաւաքեցին մէջերնին ու առա-
ջարկեցին պաշտօնեայ Խասէքիին, որ իրենց ունեցած պար-
տուց փոխարէն ընդունելով զանոնք՝ ընկալազիր մը տայ իրենց:
Խասէքի մերժեց նոյա առաջարկը, հնչուն դրամ միայն պա-
հանջելով:

Այն ատեն քովը գանուող չորս իշխանք՝ «ունեցածնիս
այս է, ուրիշ բան չնք կարող տալ», ըսելով մեկնեցան:

աղբարարելով միանգամայն իրեն, որ դուրս չելի, « վանն զե, ըսին, մեր երիտասարդները այստեղ թուրք տեսած չըլլայնուն համար՝ ծանր պիտի թուի իրենց քո ներկայութիւնը եւ առաջին անգամ հանդիպողը պիտի սպաննէ քեզ » :

Շատ բարկացաւ Խասէքի անոնց այս վարմունքին համար, բայց անկարող էր բան մ'անելու, որովհետեւ թէ ինք եւ թէ իւր զօրքեր անոնց ափին մէջ էին : Զղջաց երկաթները չ'առնելուն համար. այժմ այն ալ ձեռքէ ելաւ. կը փափագէր՝ որ զոնէ իշխանք գալով խաղաղութեամբ արձակէին զինքը իւր տեղը դառնալու, բայց անոնք իրենց տեղ մի քանի հրոսակապետեր զրկեցին՝ Լճի-Բէյէի, Գարս-Էլ-Լահ, Սէրիէ-Նեան Եղճաղէի, Վրանֆիլէան-Բէյէի, Գարս-Քըրան, Գարս-Տի-Տան, Ալ-Տի-Է Սուպուլան եւ Վէրի-Շըլտ անուններով՝ որք ի դիմաց իշխանաց յայտարարեցին նմա ըսելով, « էֆէն-ախմ, պիզիմ՝ աեօրթ աեբէպէյլերինին էմրի պու սրը, շիմախ աթընըզա պինիպ կիթ մէլիսինիզ, պիզ տախի քէմալ խթիրա-հաթ իլէ Մարաշ քէօփրիւսիւնէ գատար սիզե եօճու իտէ-ճէյիզ. — տէր, մեր չորս իշխանաց հրամանն այս է, որ զուք հիմա ձիւրնիզ հեծնելով մեկնիք, մենք ալ ամենայն հանգստութեամբ ձեզ մինչեւ Մարաշի կամուրջը պիտի առաջնորդենք. » սակայն — աւելացուցին — իբրեւ վարձք մեր ուղեկցութեան պէտք է տասնական ոսկի վճարէք, հակառակ պարագային կը կողոպտենք զձեզ եւ մերկամարմին ու հետիոտն կը ձամբենք. ձեր մարդիկը երէկ ուղարկեցինք Կիւրեստինի ձամբով, ուր մեր հրոսակներ զանոնք ամենն ալ կողոպտեցին. մեզ ալ մի եւ նոյն հարկին մէջ մի զնէք » :

Խեղճ մարդը պարտաւորեցաւ կամայ տկամայ տասնական ոսկին վճարելով զյուր փորձանքէ ազատել, եւ ինք որ եկած էր Զէյթունը կողոպտելու՝ կողոպտուած եւ ամօթա-հար դարձաւ Մարաշ :

XIV.

ԹԼԹԻՐԻԿԵՐԵՐ ԿՈՒՐ

1842 թուին, յաջորդ տարին, դարձեալ զէնք առնելու հարկադրուեցան մերայինք, վասն զի Թեճիլլի թիւրքմէնները, որոնք Աղձատազե քրդաց նման սպատամբ էին, սաստիկ ներդուելով իրենց վրայ եկող Եուսուֆ փաշայէն, զէյթունցոց օգնութիւնը ինդրեցին:

Թէեւ շատ անգամներ սաստիկ վէճեր ու կռիւներ տեղի ունեցած էին ասոնց ու հայոց մէջտեղ, սակայն զէյթունցին իրեն սովորական եղած վեհանձնութեամբ իրեն բարի դրացութեան պարտականութիւնը կատարեց նեղը մնացող թշնամեցն օգնութեան ձեռք կտրկառելով:

Փաշան Ղանարլ կոչուած տեղը դրած ըլլալով իւր բանակը պաշարած էր Թեճիլլեցիները՝ որոնք այլ եւս յուսահատ աչքերնին յառած էին Զէյթունի վրայ:

Իրենց ակնկալութիւնն ի գերեւ չ'երլաւ: — Երեք իշխանք տ. Օհանի հետ մէկտեղ 500 ի չափ քաջարի հայոց գլուխն անցած յարձակեցան Եուսուֆի բանակին վրայ, որ Զէյթունէն 8 ժամ հեռու կը գտնուէր: Կարճատեւ կռուէ մը յետոյ չարաչար յաղթեցին զանոնք ու ցիրուցան փախուցին: Զուգադիպութեամբ ըսենք կամ բախտի առանձին քմահաճոյքով մը՝ այս անգամ ալ Եաղուպեան մ. Աստուածատուր աղան իւր հիանալի նշանառութեամբը փաշային դրոշակակիրը զարկու սպաննեց. իսկ փաշան խոյս տալով միայն կարողացաւ իւր կեանքն ազատել ու Կէօքսիւն ապաստանիլ:

Թեճիլլեցիները յանհունա շնորհակալութիւն յայանելով հայոց՝ շատ մը ընծաներ տուին եւ մշտնջինապէս բարեկամ մնալու խոստումներով ձամբեցին զանոնք:

Այս ալ իւր տեղն ունի Զէյթունի երկոց մէջ.

Տէլի բէշիչ աէր քի չըգարմ տէջիւզէ,
 Գարթալը գուզըունու տէօքտիւմ իւլիչէ,
 Մընաֆըզա ույմա կէլ, Եուսուֆ փաշա,
 Տուվալարը հազգա պաղը Զէյթունուն:

Եաղուպ օղու տէտի պիլիը հալիմսէն,
 'նիչէ շահպաղարըմ չըգար գօլումսան,
 Կէօզիւմ գան պիւրիւմիւչ գօրգմամ էօլիւմսէն,
 Տէջիւչէ տէջիւն պայրամ թօյ տըր Զէյթունիլու:

Սուրէն-օղու տէտի աչըէթ, աղլաման,
 Իմաստճա հաղըրըզ պօշա պէլէմէն,
 Ենի-տիւնեա տէտի: գահըր էյլէմէն,
 Շիմսէն սօնրա տէջիւչ պէնիմ, Զէյթունիլու:

Շօլս-օղու տա տէտի էյ Եուսուֆ փաշա,
 Թեճիրլի աչըէթէ օլտուն թամաշա,
 Զէյթունիլուլար իլէ չըգաման պաշա,
 Արչը ալայէ չըգմըչ ինիւ Զէյթունուն:

Աչըզ խալիլիմ պէն, ճիւմլէտէն կէտա,
 Թեճիրլի աչըէթի օլմուշտուր զատա,
 Զէյթունիլու շափուճադ եէթտի իմաստա,
 Դանտըլ տաղը օլտու շանրն, Զէյթունիլու:

Թարգմ. Տէլի-բէշիչը կ'ըսէ. — «Աս կուռի ելայ,
 Անգղ ու ագուա իջուցի դիականց վրայ,
 Չար մարգերու մի նայիր, ո՛վ Եուսուֆ փաշա,
 Զէյթուննցոց աղօթքը Աստուծոյ հետ կապուած է »:

Եաղուպեան կ'ըսէ. — «Գուն իմ վիճակս գիտես,
 Քանի-քանի տոխճներ դուրս կ'ելլան խմբէս,

Աչքս արիւն լեցուեր է, չեմ վախնար մահէս,
Պատերազմը հարսնիք կ'ընդունենք մենք՝ Զէյթունցիք»:

Սուրէնեան կ'ըսէ. — «Աշրէթ, մի արտասուէք.
Օգնութեան պատրաստ ենք, ի զուր մի կարծէք»:
Ենի-տինիս կ'ըսէ. — «Դուք վիշտ մի քաշէք,
Ասկէ ետքը կոխն իմս է, Զէյթունցիք»:

Շօվրօեան կ'ըսէ. — «Ո՛վ Եռսուֆ փաշա,
Թեճիրցւոց առջեւ խայտառակ ես եղեր,
Զէյթունցւոց հետ գլուխ չես կրնար ելլեր.
Չեր անունը երկինք հասաւ, Զէյթունցիք»:

Աշրգ խալիլն եմ՝ խղճուկ մուրացկան.
Թեճիրլի աշրէթը եղաւ թշուառական.
Զէյթունը չուտով հասաւ օգնութեան.
Ղանտըլ լեռը ձեր փառքն եղաւ, Զէյթունցիք:

XV.

Ալպուսթանցի Համ'աղան

Թուրք կառավարութիւնը, որ միշտ առիթ կը փնտռէր
Զէյթունը հանելու իւր բացառիկ վիճակէն, իրաւացի պատ-
ճառ մը նկատեց 1842 ի դէպքը, յորում զէյթունցիք օգնու-
թեան հասան Թեճիրլիցւոց ընդդէմ Նուսուֆ փաշայի, որ
ղանտը նուաճելու եկած էր:

Ուստի այս դործը ի գլուխ հանելու համար ընտրուեցաւ
Ալպուսթանցի Համ'աղան, որ Պօլիս երթալով խնդիր մատու-
ցած էր արդէն սուլթան Մեճիտի այս բանին համար: Իւր
ծրագիրն էր՝ արգիլել Զէյթունի ցորենը եւ ուրիշ ամեն ու-
տելիքները, որք Ալպիսթանէն կը ստանային, եւ այսպէս ննդել

զանոնք քաղցով : Սոյնպէս խափանել անոնց երկաթահանքը, որ անոնց շահավաճառի գլխաւոր սղջիւրն էր եւ որ դարձեալ Ալլպիսթանի մօտ կը գտնուէր : Զանոնք այս եղանակաւ նեղը ձգելէ յետոյ շատ մը պաշարացող-գնէրէ բաղկացեալ բանակով մը պիտի յարձակէր անոնց վրայ, որոնք ստիպեալ պիտի պարտաւորէին անձնատուր ըլլալ : Այս ծրագրին յաջողութիւնն ստոյգ կը թուէր, հետեւաբար եւ պէտք եղած արածոնութիւնը արուեցաւ 1844 ին :

Սակայն Հաճ'աղային ամեն հաշիւները ի դերեւ ելան, վասն զի երբ նա Ալլպիսթանի պաշարն արգիլեց Զէյթուն մտնելը, անոնք ալ տաճկի դիւղերը աւարի տուին ու իրենց վրայ եկող պաշարողու զներուն անանկ ջարդ մը տուին՝ որ Բաճրակնի էլաւ :

Է. Վ. Է. Զ. Բ.

(Երգ)

Ալլպուսթանը Հաճի աղա, հէմ տէրէ պէյի,
Ֆէրման թահսիլ էթտի էյիտէն էյի,
Զէյթունը վօրուշտու ալուրըմ տէյի,
Թիւրքիւ մաղուպ էթտի Զէյթունըն քէյի :

Ճիհան նէհրին կէօղիւ Ալլպուսթանտա տըր,
Տէմիր մատէն իսէ Պէրիտ տաղտա տըր,
Զէյթուն շէճիլէրի եիւզ աղարտան տըր,
Հաճ'աղա ննիլտի էլպէթտէ առ տըր :

Թարգմ. Ալլպիսթանցի Հաճի աղան, տէրէ-պէյի լինելով,
Սուլթանէն ֆէրման մը ձեռք բերելով,
Զէյթունի հետ կռուեցաւ՝⁴ կ'առնու՞մ⁵ ըսելով :
Զէյթուն գիւղը տաճկութիւնը նուաճեց :

Ճիճան գետին ակը Ալլիսթանի մէջն է,
 Երկաթի հանքն ալ Պէրիտի մէջն է,
 Երես ձերմկցնողը Զէյթունի քաջն է,
 Հաճ'աղան յաղթուեցու. հարկաւ ամսթ է:

Գ

XVI.

Թօփալ-Սատո

Ինչ որ Հաճ'աղան չի յաջողեցաւ, կը կարծէր ի գլուխ հանել Թօփալ-Սատո անուն զորապետը, որ բազմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Զէյթուն 1847 ին եւ ամեն օր կը սպառնար հայոց՝ լրբարար մունետիկ կանչել տալով՝ «Օն իբի սիննինտէ, գրգ խթէրիմ». — տասներկու տարեկան աղջիկ կ'ուզեմ»: Զէյթունցիք կը պատասխանէին՝ «էֆքեարը մէքրուհէնիդ իչիւն ինչալահ բէգալէթը քեամիլէ իլէ բիւսիւյ օլուպ լաշէնիդ պու տաղարտա գուշարա նաֆագա օլաճագ արը». — ձեր այդ պիղծ խորհուրդներուն համար Աստուծով կատարելապէս պիտի խայտառակուիք ու ձեր դիակը այս լեռներուն վրայ թռչնոց կերակուր պիտի բլայ»:

Սատո իւր բանակը դէմ յանդիման մօտեցուց Զէյթունի, վասն զի հայերը զանի հալածելու համար շատ առաջ չի գնացին, այլ դիտմամբ թող տուին, որ կարելի եղածին չափ մօտ գայ, այնուհետեւ անոր ետեւի կողմէն ճամբան կտրեցին 1000 մարդով, որ չկարողանայ փախչել. 2000 հօգի ալ բիրերով ու կացիներով զինեալ անոնցմէ քիչ մը հեռու դարանի մտած էին, իսկ ուղղակի թշնամոյն դէմ 120 մարդ միայն կար՝ կոխուած յարդի 40 հակերուն ետեւ՝ զորս զիշերով կամաց գլորելով թշնամոյն բանակին մօտեցուցած էին եւ իբրեւ պատնէշ կը գործածէին. 500 մարդ ալ առաջի 120 մարդոց ետեւի կողմը կեցած էին: Ասոնց ամենն ալ կէս գի-

չերին հրացանձգութեան պիտի սկսէին, երբ եկեղեցեաց կոչ-
նակները զարնուէին. — այս էր իրենց նշանը:

Մուկը, որ ինք զինք առիւծ կը կարծէր, բոլորովին
բռնուած էր թակարդին մէջ, բայց առանց վերահաս վտան-
գին տեղեակ լինելու՝ անուշ-անուշ կը քնանար. եւ ահա
մէկէն կոչնակներու ձայնին հետ հրացաններն ալ պայթեցան
ամեն կողմէ: Սատո եւ իւր զինուորքը զարհուրած վեր թռան
իրենց անկողիններէն, ամեն բան թողուցին այնտեղ եւ սկսան
փախչել խուճապով, բայց ուր որ կը դիմէին՝ իրենց առջեւ
կը տեսնէին հայ սպառազէնները:

Փոթորկալից քամիին զօրու թեամբ ծառերէն վար թա-
փուող աշնան տերեւներու նման իրարու ետեւէն կ'իյնային
թուրքերը զնտակներու եւ սուրերու հարուածին տակ, այն-
պէս որ յուսահաս ու սրտաբեկ սկսան աղաղակել՝ « Աման,
գարտաշար, եթ իշիր, օրտույու թիւքէթախնիլ, մէրհամէթ
խաւպ ճանրմըզու. գըյմայրն, պիղի եսիր թութուն. — ա-
ման, եղջայրներ, բաւական է, բանակը սպառեցիք. յանուն
գթութեան մեր կեանքերուն խնայելով՝ գերի վարեցէք
զմեզ »:

Կոտորածը դադրեցաւ, բայց արդէն մարդոց ու կենդա-
նեաց դիակներով լեցուած էր ամեն կողմ. հրամանատար
Սատոն եւս ինկած էր անկենդան ու գրեթէ անձանաչելի.
Իւր վրայի սուրէն միայն ճանչուեցաւ անոր ինքնութիւնը,
վասն զի անունը գրուած էր սուրին վրայ. 500 հաս ալ
մահուտիլէ ոսկի ելած էր վրայէն: Այս պատերազմը բաւա-
կան շահարեր եղաւ ղէյթուկնցւոց, որոնք լաւ մը կողուպտե-
ցին բանակատեղին եւ ինկած ու գերի մնացած բոլոր զօրքերը:

Այս ձախող պատերազմով Սատո ալ բազդ ունեցաւ.
ղէյթուկնց բանաստեղծական երգերուն մէջ յիշուելու:

Թօսիալ Սատօ կէլտի Զէյթունու մուղա,
 Կէօլ տիքտի օն իքի եաշ գըզարբմըգա,
 Թիւֆէնէ նշան ալտըգ տիզէրիմիզէ,
 Սատօ պէկ գաթլ օլտու էլլերիմիզէ:

Թարգմ. Թօսիալ Սատօն ալ արշաւեց Զէյթուն,
 Աէք տնկեց մեր տաններկու ամեայ կոյսերուն.
 Հրացանը տնկեցինք մէջ մեր ծնկներուն,
 Սատօ պէկ զօՏ եղաւ մեր քաջ ձեռքերուն:

XVII.

Հայթաները

Թըքական բանակին պատահած դժբաղդութեան անտեղեակ կարգ մը կամաւոր անկանոն զօրքեր, որոնք հայրազրկ կը կոչուէին, հազարաւոր բազմութեամբ Լյէլը-դէլէ անցքէն անցնելու նպատակաւ Կէզքսիւն եկած էին ու անկէ Սատօ զօրապետին բանակին հետ միանալու մտադրութեամբ ճամբայ ելլելու կը պատրաստուէին: Ասոնք ցիզով առնաւուտ էին եւ իրենց ազգային սովորութեան համեմատ սպիտակ շըջազգեստ հագած էին:

Երբ այս լուրն առին՝ Ֆրնուզցիք առ անձին լրատարի մը միջոցաւ իսկոյն հաղորդեցին զէյթունցոց՝ պէտք եղածն ի գործ գնելու համար: Պատերազմական ոգեւորութիւնը դեռ եւս անցած էր, վասն զի Սատօի խորտակումէն մէկ շաբաթ միայն անցած էր. ուստի բոլոր սպառազէնները դիմեցին Աթ Օլուզու կոչուած տեղը, թեքիւր զեռակին միւս եզրը, որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ 7 ժամ հեռաւորութեամբ: 2 ժամի չափ դադարումէ յետոյ երեւցան հայրազրկները, որոնք կտորածի ու կողոպուտի փափագով ոգեւորուած գեղեցիկ երազներ կը տեսնէին, բայց այդ երեւակայա-

կան ամեն ցնորքներն յանկարծ օդը ցնդեցան, երբ առջևնին տեսան Զէյթունի կազմ եւ պատրաստ գունդը: Այնտեղ սկսան պատերազմը, որ տեւեց 2 ժամ: Այդչափ կարճ ժամանակի մէջ 2000 Արպանացիներէն հազիւ 24 մարդ ողջ ազատեցաւ. միւսները ամենն ալ չարաչար կոտորուեցան: Պատերազմին տեղը կը կոչուի մինչեւ ցայսօր *Հայկազնի կամ Գասպը Գրան*, որովհետեւ հայթաները *Գասպը Գրան* ալ կը կոչուէին:

XVIII.

Պայազխտ-օղլու Ահմէտ փաշա

Զէյթունի անընկճելի ոյժը եւ յաղթական պատերազմները այլ եւս ակնածելի դարձուցած էին զինքը ամենեցուն, եւ շատեր կը փափագէին ստանալ անոր բարեկամութիւնն ու աջակցութիւնը իրենց անհատական կամ հասարակական կեանքին մէջ ունեցած խորհուրդներու յաջողութեան համար: Այսպէս Հաֆրը Ալի փաշա անոր ուժին պէտք տեսաւ Աղձատաղի կռուոյն մէջ. Թեճիրլիցիները անոր կութնեցան՝ Եռուտի փաշայի դիմադրելու համար. նոյնպէս մարաշլի Պայազխտ-օղլու Ահմէտ փաշան ուզելով տեղւոյն կառավարչութիւնը ձեռք բերել՝ զէյթունցոց պաշտպանութեանը դիմեց:

Սա 1853ին 20 հեծեալներով Զէյթուն դադով իւր խորհուրդը յայտնեց եւ՝ Լօքսիս զեան տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսին թանկագին մատանի մը ու Ս. Աստուածածին վանքին ալ 30 ոսկի արժողութեամբ զեղեցիկ Չոբի մը, չորս իշխանաց եւ Տէլի-քէշիշ տ. Օհանի ալ մէյմէկ արժանավայել ընծաներ տալով՝ ազաչեց անոնց, որ իրենց սեփական ուժերով Մարաշ իջնցնեն ու այնտեղ պաշտօնավարող կառավարչին տեղ հաստատեն զինքը, պատճառելով թէ նա օտար

մրնէ, իսկ ինքը տեղացի, հետեւաբար եւ աւելի օգտակար պիտի
ըլլայ հանրութեան եւ մասնաւորապէս Ջէյթունի: Հաւա-
նականաբար ուրիշ փառասիրական ձգտումներ ալ ունէր
աւելի ընդարձակ ծրագրով, եթէ հանգամանքները թոյլ
տային անոնց գործադրութեանը:

Ջէյթունցիք ընդունեցին նորա առաջարկը պայմանաւ
որ իւր կնքով ու ստորագրութեամբ ապահովէ զիրենք այս
առթիւ, ամեն պատասխանատուութիւն ինքը տտանձնելով:
Ահմէտ յանձն առաւ այս պայմանը եւ տուաւ անոնց պա-
հանջուած ապահովագիրը:

Այն ատեն իշխանք իրենց մօտ հաւաքելով 500 կարծ
պատերազմիկներ, ա. Օհանն ալ ի միասին, առին Ահմէտ
փաշան (այս տխուղութեամբ ունէր արդէն) եւ Ախրրտաղիի գազա-
թէն սկսեալ անընդհատ հրացան արձակելով իջան Մարաշ
ու այնտեղ հաստատեցին զանի իւր փափազած պաշտօնին
մէջ՝ առանց ո՛ր եւ է ընդդիմութեան հանդիպելու:

Շատ գոհ մնալով փաշան՝ մեծ ընդունելութիւն արաւ
անոնց եւ Մարաշի գլխերապահութիւնը անոնց յանձնեց:
Մեծ վախի մէջ մնացին տեղացի տաճիկները՝ կարծելով թէ
այսպէս Մարաշ դէյթունցւոց ձեռքն անցաւ. անոր համար
շատերը խանութ բանալու ալ սիրտ չէին աներ. բայց մէկ ա-
միսէն ղէյթունցիք վերադարձան իրենց տեղը, եւ Ահմէտ
փաշան ալ հազիւ 5 ամիս կարողացաւ պահել իւր գիրքը.
այնուհետեւ պաշտօնանկ եղաւ:

XIX.

Առաջին գաղափարական քարոզիչը

Այս ատենները (1853 թ.) Պօլսէն Ջէյթուն եկաւ
Մէլիքեան Արծրունի Յովակիմ՝ աղան՝ իբրեւ գործիչ՝ ու
հին պանդոկը (քերականարայ) կառավարական պալատի ձեւ

մնացնելով՝ ինքը եղաւ կառավարիչ, չորս իշխանները մոռովոյ անդամ եւ Տիրացուեան տէր Մարտիրոսն ալ դատաւոր, ու այսպէս սկսաւ կառավարել շատ կանոնաւոր կերպով: Մէկ տարի վերջ կիւրեակնի բերդին նորոգութեան ձեռնարկեց եւ այս բանին համար չի կրնալով պէտք եղածին չափ դրամ հասցնել՝ խորհեցաւ Ռուսիա երթալ այնտեղէն դրամ ձարելու համար: Արեւելեան պատերազմին բորբոքած ժամանակն էր, հետեւաբար եւ խիստ վտանգաւոր այսպիսի ճանապարհորդութիւն մը, ուստի իշխանք ընդդիմացան, բայց նա պնդելով իւր որոշման վրայ ճամբայ ելաւ ու Կարնոյ մէջ ճանչցուելով ձերբակալուեցաւ եւ անդուոյն առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոսի գործ դրած սաստիկ ջանքերուն հակառակ չի կրնալով ազատուիլ՝ կախազան բարձրացաւ:

XX.

Քիրովնի Հալածայ:

Ռուսներու արեւելեան պատերազմը բացուած էր թուրքաւոր կամաւոր զօրք գրելու համար մէկը եկած էր Մարաշ Անգլիոյ կողմանէ, Քիրովնի Հալածայ անունով, որ լիբանանցի էր՝ ազգաւ մարօնիտ (1854): Այդ կամաւոր զօրաց պէտքերու հոգն ալ ինք ստանձնած ըլլալով՝ մնզէ վրաններ ալ հիւսել կու տար անոնց համար: Ինքը յատկապէս վրաններուն չափն ու ձեւը տուած ու հարկաւոր եղած յանձնարարութիւնն արած էր Մազմաններու թուրք շէյխին, բայց սա իրեն տրուած չափէն պակաս հանած ու խարդախած ըլլալուն վէճի բռնուեցան Հալածային հետ, եւ չի կրնալով համաձայնիլ՝ դատաւորին վճռոյն դիմեցին. դատաւորը առանց ուշ գնելու Հալածայի ասարկութիւններուն՝ դատը վերջացուց ի նպաստ շէյխին: Այս անարդարութեան դէմ սաստիկ

զայրացած Հավաճան, մանաւանդ գորաւոր պետութեան մը կողմանէ, գործակատար նշանակուած ըլլալուն վրայ ինքնավատահ, ազազակեց դատարանին մէջ՝ «փեզեւենկ, պէջլէ՞ մի շէրիաթ քիսեթլէր. — կաւատ, այսպէ՞ս կը կտրեն դատասանը» :

Եթէ յանկարծ ահազին ուռ մը մը պայթէր մոլեռանդ դատաւորին ոտքերուն տակ՝ այնչափ պիտի չէ սոսկար նա, որչափ սոսկաց այս մէկ խօսքէն՝ որ կեաժուրի մը բերնէն արտասանուեցաւ այսպէս անսպասելի յանդդնութեամբ: Դակոյն շուկան իջաւ, գրգռեց խուժանը, «մեր սուրբ օրէնքը եւ կրօնքը անարգուեցաւ, պէտք է վրէժինդիր ըլլալ»՝ աղաղակելով :

Տգէտ ու կատաղի ժողովուրդը, որ բռնկելու համար կայծի մը կը սպասէ միշտ՝ բորբոքեցաւ մէկէն դատաւորին գրգռիչ խօսքերէն, դիմեց ահազին բազմութեամբ Հավաճային բնակած տունը եւ կրակ տալով շէնքին՝ կենդանոյն այրեց խեղճ մարդը իւր ախիւտջ եւ մէկ զաւկին հետ. երկրորդ զաւակը ազատուեցաւ Հասան Բէջլէկ անուն անձի մը միջոցաւ :

Ասոնց համար յորինուած երգին հետեւեալ տողերը կը նշանակենք .

Մազմանլարըն շէյխի շարտը պիր մէհէնկ,
Հավաճա գատըյա տէտի փեզեվէնկ,
Գատը գազէպլէնտի, չէքտի պիր թիւֆէնկ.
Պագըն շիւտի Հավաճանըն հայընա:

Անէ պին իբի իւզ եթմիշ իբիտէ
Օլտու պու ալամէթ թարիխ իւլամտէ,
Ինթիհասը մարտըն օթուզ պիրինտէ,
Սոն կիւնիւնտէ էջլէն եանտը Հավաճա:

Թարգմ. Մաղաններուն շէյխը փորձանք մը բերեց,
 Հափաճան գաաբին ² կաւատ դու, գօշեց,
 Գատին ալ կատղեցաւ, հրացանը քաշեց
 Տեսէք հինա Հափաճային վիճակը:

Հազար երկու հարիւր եօթանասուն երկուքին՝
 Պատահեցաւ այս դէպք թուրք թուականին,
 Խնդիրը վերջացաւ մարտ երեսուն մէկին,
 Վերջին օրուան ցերեկ Հափաճան ալ վառեցին:

Ի լուր այս քսամնելի ոճրոյն՝ արդար զայրոյթով բոր-
 բորած զէյթունցիք վճռեցին վրէժխնդեր ըլլալ Մարաշի
 բոլոր թուրքերէն եւ քրիստոնէութեան պատիւը պաշտպա-
 նել ընդդէմ բարբարոս մոլեռանդութեան, ուստի այնտեղի
 հայերէն մի քանին կանչելով պատուիրեցին, որ տաճկաց
 թաղերէն զատուելով մեկուսանան, որպէս զի յարձակման
 ժամանակ չի վնասուին իրենք ալ: Բայց մարաշիք այս ա-
 հագին գործին իրենց համար ունենալիք ծանր հետեւանք-
 ներուն վրայ մտածելով՝ աղաչեցին, թախանձեցին, որ այս
 խորհուրդէն հրաժարին: Ետ դժուարաւ հանդարտեցան
 զէյթունցիք՝ միայն Մարաշի հայոց ապագան մտածելով,
 բայց եւ այնպէս իրենց խղճին վրայ ծանրացող ճնշումէն այն
 ատեն միայն ազատուեցան, երբ տարարալդ զոհերու աճիւ-
 նին նուիրեցին մի քանի թուրքերու ջերմ արիւնը, որպէս
 պատարագ քաւութեան իսլամներու մեղաց:

Արդեօք քաղաքակիրթ կոշուած Եւրոպան ալ, արդեօք
 քրիստոնէայ համարուած Եւրոպան ալ այս վեհոգի զէյթուն-
 ցիներու, այս ափ մը քաջարազուկ հայերու ունեցած քրիս-
 տոնէական նախանձայուղութեան մէկ տասներորդը կը կրէ
 իւր սրտին մէջ: Աւսո՛ղ, կը տարակուսինք... Հարիւր հա-

գարաւոր անակը հայոց խժդժարար թափուած արիւն իբրև յաւիտենական բողոք դեռ եւս կը ծանրանայ քրիստոնեայ աշխարհի խղճին վրայ: Կեցցէ Զէյթուն, որ կարող է ազնուութեան կենդանի տիպար մը հանդիսանալ տիեզերահռչակ Երօպային:

XXI.

Զէյթունցոց ու Թեճիրլիցոց թշնամութիւնը:

1850էն սկսեալ շարունակ պատերազմ:

Ինչպէս յիշեցինք XIV դիտոյն մէջ՝ Թեճիրլիցիք հաշտէին զէյթունցոց հետ եւ բազմիցս արիւնահեղ կոխներ մղած, այնպէս որ 5 տարուան մէջ 10 անգամ պատերազմունեցած են իրարու դէմ, որ կը պատահէր միշտ զարնան եւ աշնան՝ Թէճիրլիցոց սամարանոց երթ եւեկելու ժամանակ:

Սոցա թշնամութեան պատճառն էր այս վայելատուն ցեղին յտիշտակիչ ու աւարառու բնասորութիւն մ'ունենալը, որուն երեսէն հանգիստ չունէին Զէյթունի ջորեպաններ եւ միշտ կը կողոպտուէին, կրօսաննուէին իրենց ուղեւորութեան ատեն, երբ ասոնց վրաններուն քովէն կ'անցնէին առանձինն: Զէյթունցիք ալ չի կրնաշով Թէճիրլիցոց վնասել անոնց վրաններու ցիրուցան եւ իրարմէ շատ հեռու տեղեր շարուած բլաղուն պատճառաւ՝ կըսպասէին զարնան եւ աշնան եղանակներուն, յորս նոքա խմբովին կը չուէին ամարանոց կամ կը դառնային անտի. զինեալ յարձակելով անոնց վրայ՝ ընդ միոյ երեսուն եւ ընդ միոյ հարիւր կը փոխարինէին անոնց գործած չարիքները, այնպէս որ անոնք իրենց երթ եւեկութեան ճամբան՝ որ ի սկզբան Զէյթունի շուկային մէջէն էր, պարտաւորեցան հետզհետէ Սանկրոս, անկէ ալ Չոբու, Սալուր, Սեյրեհէլ, Բիլեհէճի՝ փոխադրել (այս վերջինը քաղաքէն 20 ժամ հեռու է):

Բազմաթիւ ընդհարումներու մէջ կը պատմենք միայն 1855 թուականի կռիւն՝ յորում վերջնականապէս պարտուած թիւն խոստովանելով թիւծիրիցիք առաջարկուած հաշտութեան պայմաններն յանձն առին եւ թշնամութիւնները երկուստեք դադրեցան :

Սոյն թուականին զարնան եղանակին, երբ անոնք կը պարաստուէին դարձեալ Խենկիւթիւ կամուրջէն անցնելով ամարանոց երթալու՝ զէյթունցիք զնացին բռնեցին կամուրջը, որ ձգուած է Զահան գետին վրայ Մարաշէն Յ ժամ եւ Զէյթունէն 9 ժամ հեռաւորութեամբ, ասոր հարաւային կողմը :

Դետը սաստիկ յորդած ըլլալով՝ ջուրէն անցնիլ անկարելի էր. կամուրջի գլուխն ալ հայերը բռնած էին. ուրիշ ծար չի կար, — կամ կռուիլ, կամ հնազանդութիւն ցուցնել պէտք էր. կռուելու համար իրենց գիրքը շատ անարատ էր, թէեւ Մարաշի բոլոր թուրքերը իրենց ետեւն էին : 15 օր իրենց կիներով, զաւիներով եւ ամեն անասուններով այնտեղ սպասելէ յետոյ վճռեցին հնազանդութիւն յայտնել ու հաշտուիլ զէյթունցւոց հետ :

Իրենց ցեղապետները, ասերնուն վրայ պատանքի ձեւով ճերմակ կտաւ ձգած՝ իրրեւնշան խոնարհու թեան, եկան մինչեւ կամուրջին մէջտեղը, ուր կեցած էին մեր մեծաւորները՝ չորս իշխանք մէկ կողմը եւ Տէլի-քէշիշն ու Պալճեան մ. Հալոբ ազան միւս կողմը գէմ առ գէմ : Յեղապետները այնտեղ «մեղայ» գոչելով եւ իրենց կրօնքի ու օւսանդական սովորութեանց համեմատ ամենաժանր համարուած երդումները արտասանելով՝ հնազանդութիւն յայտնեցին ու հաշտութիւն խնդրեցին : Մեր իշխանք ընդունեցին առաջարկուած հաշտութիւնը՝ պայման դնելով, որ յետ այնորիկ չի համարձակին անոնք զէյթունցիներէն մէկուն կամ անոր անասնոյն մէկ մազին անգամ դպչելու : Այնուհետեւ տ. Օհան կա-

մուրջին բարձրագոյն կէտին վրայ կանգնած՝ սուրը երկնաց
ու անոր տակէն անցան բոլոր ցեղապետները, ապա թոյլ
տուին անոնց, որ ամենը 1000 տուն էին, երթալ ամարանոց:

Բայց հաշուութեան այս դաշինք հազիւ չորս քարի
տեւեց. Թեճիրիցիք նորէն սկսան իրենց նախկին ընթացքը
բռնել, վասն զի Մարաշի թուրքերը զանոնք զբզուեցին ըսե-
լով՝ «ամօթ չէ՞ ձեզի՞ որ կեալուրներու առջեւ այդպէս խո-
նարհիք նուաստութեամբ. ձեր թիւն ալ անոնց թուոյն
հաւասար է, մանաւանդ որ դուք ս, կրօնքի հզօրագոյն պատ-
նէ՛ն ունիք (սիլտէ տին գուվվէթի վար), դուք դործեցէ՛ք
ըստ առաջնոյն եւ եթէ խնդիր ծաղի՞ մենք ալ անտարբեր
չենք մնար, կ'օգնենք ձեզ »:

Այսպէս ըսելով նպատակնին երգարձեալ խռովութիւն
ձգել մեր եւ աշիրէթներուն մէջ եւ մէկգմէկ ջարդել տալ
իրարու. վասն զի ինչպէս մեզմէ, նոյնպէս եւ Թեճիրիցիներէն
դժգոհ էին, իրենք ալ շատ անգամ փնասուելուն համար
ասոնց երեսէն: Յերեկ ատեն, շուկային մէջ յայտնի համար-
ձակ յափշտակութիւններ գործել՝ սովորական բաներ էին
Թեճիրիցեոց համար, եւ այդ շահատակութիւններ կը գործէին
ամենուն վրայ առանց ազգի եւ կրօնքի խտրութեան: Ուստի
թուրքեր չի կրնալով անոնց ուղղակի բան մ'անել, կ'աշխա-
տէին անուղղակի կերպով վնասել. անոնք ալ յիմարաբար
գործիք դարձած այդ թուրքերուն նենգաւոր թելադրու-
թեանց՝ սկսան իրենց հին փողը հնչեցնել:

Զէյթունցիք խորհուրդ անելով՝ որոշեցին այս անգամ
գործը հիմնապէս կարգադրել առանց արիւնհեղութեան.
բողոքելով ասոնց անզուսպ ու բիրտ ընթացից դէմ կեդրոնա-
կան կառավարութեան առջեւ՝ պահանջել որ Զէյթունէն
50 ժամ հեռաւորութեամբ տեղ մը փոխադրուին անոնք ու
հատատուն բնակարաններու մէջ զետեղուին:

Այս գործին համար ընտրուեցան Մեսրոպ վարդապետն ու տ. Մովսէս քահանան, որոնք Պօլիս երթալով 1859 ին՝ յաջողեցան իրենց խնդիր ընդունել տալու Սուլթան Մէճիթ կայսեր, որ զանոնք տեղաւորեց Չոփուզ-օվա կոչուած տեղը՝ Զէյթունէն 5 օր հեռաւորութեամբ: Սակայն՝ տեղոյն կլիմային սաստիկ տաքութեան չի կրնալով դիմանալ անոնք, շատեր ջարդուեցան:

Թե՛ճիրիցւոց այս կուռոյն ժամանակ Պալճեան Հաջի Հալոր աղան ոչ միայն քաջալեր ու խրախոյս հանդիսացաւ իւր ազդու խօսքերով, այլ եւ նիւթական մեծամեծ զոհութիւններ արաւ ազքատ պատերազմիկներուն տալով յօժարակամ ինչ որ պէտք ունէին՝ հաց, զէնք, սաղմամթերք եւ այլն գրեթէ ամիս մը շարունակ:

XXII.

Տ. Օհաննէս վարդապետ եւ կրթական վիճակ

Թէեւ իրենց քաջագործութիւններով մեծ անուն կը ստանային զէյթունցիք, ցաւալի բան էր սակայն, որ կրթական գործին համար իրենց ունեցած անհոգութեամբ ժամանակին պահանջած անհրաժեշտ դաստիարակութենէն ու լուսաւորութենէն անմասն կը մնային:

Այս պէտքը մասամբ լրացնելու աշխատեցաւ գառնեցի տ. Օհաննէս վարդապետը, որ 1848 ին Զէյթուն գալով՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ մօտը դպրոց մը շինել տուաւ ու սկսաւ ինքը դասախօսել, օգնութեամբ տեղացի տ. Ղազար քահանայի, եւ առաջին անգամն ըլլալով՝ ուսուցանել զէյթունցի մանկանց հայերէն հին եւ նոր լեզուները, որոնք բոլորովին անձանօթ էին այնտեղ. նոյն իսկ վարժարանը ինչ բան ըլլալը չք գիտէին. հետեւաբար եւ այս արժանաւոր եկեղեցականը զարձաւ հիմնադիր մեր կրթական գործին:

այնուհետեւ դպրոցներն անընդհատաբար պահեցին իրենց
գոյութիւնը Չէյթունի մէջ թէեւ արտաքին ձեռնառու-
թեամբ ու ազդեցութեամբ:

Օհաննէս վարդապետի ձեռնարկութենէն ութ տարի
վերջ 1856 թուականին Կ. Պոլսէն եկաւ Մաչատուր պա-
տուելի Իւթիւճեանը եւ, առաջնորդ տ. Յովհաննէս եպիսկո-
պոսի ու Պալճեան մ. Հալւոր աղայի աջակցութեամբ եւ չորս
իշխանաց հաճութեամբ, ձեռք զարկաւ վարժարանի մը շինու-
թեան՝ քաղաքին դիմացը գանուած մեծ արտի մը վրայ, որ
կը պատկանէր Պալճեանց եւ որ յիշեալ Հալւոր աղան նուիրե-
ց վարժարանին: Հիմնարկութիւնը եղած ատեն եպիսկո-
պոսին հրաւիրմամբ բոլոր ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ
գիմեց նոյն արտը, վարդապետի բշ. օրը, յորում հանդի-
սաւոր ս. պատարագ մատոյց առաջնորդ սրբազանը, եւ յետ
աւարտման՝ Իւթիւճեան պատուելին ազգու բանախօսու-
թեամբ ուսման եւ կրթութեան կարեւորութիւնը զգացնելով
հանգերձ ի սէր եւ ի միութիւն յորդորեց ժողովուրդը: Ի
միջի այլոց ըսաց նաեւ, «Դուք, ո՞ զէյթունցիք, որ ազատ էք
եւ ազատութեան համար կը կռուիք, գերութեան նշաններ
կը կրէք ձեր վրայ. ձեր երիտասարդաց եւ պատանեաց ականջ-
ներէն կախուած գինդերն դարաւոր գերութեան մը յայտա-
բար նշաններն են. մէկդի նետեցէք տոնք, վասն զի զերի
չէք դուք»: Ներկայ գանուող բոլոր երիտասարդք ու պատա-
նիք զգածուած այս խօսքերէն՝ խիոյն հանեցին գինդերը իրենց
ականջներէն՝ այլ եւս չը գործածելու հաստատ մտադրու-
թեամբ:

Ափսոս, որ այս ազնիւ անձնաւորութիւնը դեռ եւս չը
հասած իւր ցանկալի նպատակին՝ վաղահաս մահը շուտ խլեց
զայն մենէ, շէնքք կատարելապէս աւարտ չի հասած, որուն
համար Պալճեան իւր քսակէն շատ ծախք արաւ եւ որ այժմ

փլատակ մը դառնալով՝ հողի ու քարի կոյտ մը միայն մնացած է:

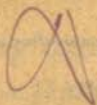
Պատուելիին զերեզմանը կը գտնուի Զէյթունի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն զաւրթը:

Հինգ տարի վերջ — 1861 ին՝ Մաշկերացի Շարսեան Սարգիս պատուելին եկաւ Զէյթուն գասատուութեան, բայց նա ալ երկար չի կրնալով ապրիլ՝ երեք տարի վերջը մեռաւ:

1865 թուականին գասատու կարգեցաւ բնիկ զէյթունցի Յարութիւն էֆ. Չաքրբեան, որ իւր ուսմունք առած էր Կ. Պօլիս, Ղալաթիոյ դպրոցին մէջ: Այս ատենն էր, որ Գահրէ բնակող արարկերցի Պօղոս էֆ. Կարապետեան աղգասէր անձը Զէյթունի դպրոցներուն նուիրեց 400 ոսկի՝ դպրոցական ուրիշ ամեն պէտքերովն հանդերձ: Միեւնոյն ատեն այլէքսանդրաբնակ զմիւռնիացի Թազւոր փաշա Յակոբեան ալ 200 ոսկի նուիրեց նոյն նպատակաւ, իւր կողմէն գասատու ղրկելով պ. Կարապետ Տէր Մինասեան (այժմ՝ Վահան վարդապետ): Այս նուիրատուութիւններն կարեւոր զարկ մը տուին Զէյթունի կրթական գործին:

1880 թուականին ալ Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը, ինչպէս շատ ուրիշ տեղեր, Զէյթունի մէջ ալ վարժարան մը բացաւ իւր կողմանէ անօրէն-գասատու կարգելով յաջորդաբար Բարսեղ Վարդուկեան, Պոյաձեան, Ալահզօրեան, Պոյաձեան բ. անգամ, Սմբատ Բիւրատ Տէր Ղազարեան էֆէնտիները, ի վերջոյ Աւետիք էֆ. Կեսիանեան, որ 1895 ի պատերազմին մէջ արիարար կռուելով նահատակուեցաւ եւ վարժարանն ալ փակուեցաւ՝ 16 տարի անընդմիջապէս շարունակուելէ յետոյ: Սակայն երկու տարի վերջը վարժարանը վերաբացուեցաւ պատրիարքարանի կողմէ եւ այժմ՝ գասատուութիւնը կը շարունակուի նոյն վարժարանի հին շրջանաւարտներէն երկուքի ղեկավարութեամբ:

Դառնեցի տ. Օհաննէս վարդապետը իրրեւ գասատու վարժարանին մէջ անձնու իրարար աշխատելէ զատ, իրրեւ տիպար ճշմարիտ ու պարտաճանաչ եկեղեցականութեան տաճարին մէջ ու անկէ դուրս ալ անգաղար խօսած իւր հոգեշունչ խրատներով բոլոր ժողովրդոց, մանաւանդ չորս իշխանաց մէջ եղած միութիւնը եւ համերաշխութիւնն աւելի եւս ամրապնդեց: Սորա խորհրդով Պօլիս զրկուեցան 4 երեւելի հայեր հին հրովարտակը նորոգել տալու սուլթան Մէճիտի եւս: Այս անձինքն էին՝ մ. Յովհաննէս Ծօլքոեան ու Մաղարէթ Սուրէնեան իշխանք եւ մ. Հալեօր Պարճեան ու մ. Յակօբ Զաղրրեան, հարուստ դասակարգէ, որոնք յաջողեցան ի զլուխ հանել իրենց յանձնուած պաշտօնը Մատթէոս պատրիարքի եւ վառօդապետ Տատեան Պօղոս պէյի միջնորդութեանց շնորհիւ:

XXIII.

Խուրշիտ փաշա

Թեճիկեցոց գործին համար 1859 թուականին Պօլիս գնացող Մեսրոպ վարդապետը եւ տ. Մովսէս քահանան նոյնպէս աշխատեցան այս հրովարտակը կրկին նորոգել տալու սուլթան Մէճիտէն, բայց չյաջողեցան. բնդհակառակն կառավարութիւնը ջանաց, որ զօրաւոր հարուած մը տալով Զէյթունի՝ սարսափի ազդեցութեան տակ աւելցնէ անոնց 24.000 դահեկանի որոշեալ տուրքը եւ ի վազուց անտի հաստատեալ դրութիւնը վերցնէ անկէ: Ասոր համար Մարաշի կառավարիչ Խուրշիտ փաշան 1860 յունիս 8ին 12,000 կանոնաւոր ու բազմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Զահան գետին եզերքը բանակեցաւ եւ թուրքաց միւս մասանց մէջ հաստատուած կղանակաւր տուրք պահանջեց Զէյթունէն, 12 տարուանը մէկէն:

Զէյթունցիք երեք տուլթաններէ հաստատուած հրովարտակին պատճէնը ցոյց տալով անոր՝ ըսին թէ մենք 30.000 դահեկանէ աւելի տուրք չենք ճանչնար, անոր ալ կէսը մեր եկեղեցիներուն կը պատկանի: Փաշան հրովարտակին կարեւորութիւն չտալով ըսաց. «Պէն ֆէրման թանըմամ». — Ես հրովարտակ չեմ ճանչնար, : Այն ատեն Շօվրօեան Հազօր (Ղաղար) աղան պատասխանեց. «Եթէ դուք այդ հրովարտակը չէք յարգեր, մենք կը յարգենք եւ անով մեզի տրուած տունձնաշնորհման պահպանութեանը համար պատրաստ ենք յօժարակամ մեր սրիւնը տալու, : Մի եւ նոյնը հաստատեցին միւս իշխանք ալ եւ պատգամաւոր եկող մարաշլի թօփլամ-օղլի Ալի էֆէնտիին ձեռքով իրենց զբաւոր պատասխանը հաղորդեցին վաշային իրենց սիրած ոտանաւորի հակիրճ ոճովը:

Շօվրօղու տա տէփի սէօյլիմէմ գըսսա փուսա,

Եարարմ ճըմըզ վար արը հագրէթի իսա,

Պապամ վասիյէթի պու ալթմըշ քիսէ,

Վէրիպ սանա գարչը տուրուր Զէյթունչու:

Թարգմ. Շօվրեանն ալ ըսաւ կարճ կը կապեմ ես.

Տէր Յիսուս քրիստոսը օգնական է մեզ.

Վաթսուն քսակ կտակ եղած է հօրմէս.

Կուտայ քեզի, դէմ կը կենայ Զէյթունցին:

Փաշան սաստիկ կատղեցաւ, երբ որ այս խրոխտ լեզուով գրուած պատասխանը կարդաց, ու մեծ ապառնալիքներով նոյն Ալի էֆէնտին, որ Ին-Տէնէճիպաշէ էր, միւս անգամ զրկեց զբամը պահանջելու: Մերայինք պատասխանեցին «Մատէմ քէնտիսի իւշ փատիշահարըն ֆէրմանընը թանըմայօր՝ պիլ տէ քէնտիսիինի թանըմայըլ. — քանի որ ինք երեք թա-

գաւորաց հրովարտակը չի ճանչնար՝ մենք ալ զինքը չենք ճանչնար[»] :

Այս միջոցին Պօլիս դանուող երկու եկեղեցականներէն նամակ մը հասաւ զէյթոււնցւոց , որով հրովարտակի մասին իրենց ձեռնարկի անյաջողութիւն ծանուցանելով եւ այս առթիւ մղուելէք պատերազմն ակնարկելով կ'ըսէին՝ « մի վախէք , կըպրցէք ուր բամպօկն իլէ — մի վախնաք , զարկէք որ բամբակն ելլէ » :

Սամակի այս խրախուսիչ լեզուն եռասարակեց իրենց եռանդն ու ոգեւորութիւն , եւ առիւծի նման մռնչալով անցան Զահան դետը , կատաղարար յարձակեցան Խուրչիտի վրայ , որ շփոթած ուղեց փախչի , բայց ճամբան ալ կտրուած ըլլալով՝ նեղը մնաց ու աղաչեց , որ կրտիր դադրեցնելով՝ Թոյլտուութիւն անեն իրենց Մարաշ դառնալու Ախրրտաղէն :

Մեր իշխանք վեհանձնաբար շնորհեցին խնդրուած Թոյլտուութիւնը եւ Խուրչիտի այնքան մեծազորոյ արմուկով սկսած պատերազմը ջուրի պղպջակի մը նման ցնդեցաւ առանց հետք մը թողելու :

Ահաւասիկ Խուրչիտի բաժինն ալ .

Խուրչիտ փաշա տէտի՝ եազըզլար պանա ,
 Ախրրտաղնա ասքէր էմրինիլէ տէօնէ ,
 Չօգ գուրպան ատատրով էվէլքի կիւնէ ,
 Գօչ գօյուն ավազըր Խուրչիտ փաշա պու :

Թարգմ . Խուրչիտ փաշան ըսաւ . « Ինձ հազար աւաղ ,
 Թոյլ տուէք զօրքերուս դառնալ Ախրրտաղ ,
 Ասջի օրը խոտաացեր եմ շատ մատաղ ,
 Խոյի ձայնով Խուրչիտ փաշան է ահա : »

XXIV.

Լեւոն՝ իբրեւ գաղափարական քարոզիչ:

Ազիզ փաշա:

Անցան մի քանի տարիներ՝ դրեթէ խաղաղ ու հանդարտ, մինչ 1861ին ձմեռը Հաճընէն Զէյթուն եկաւ Լեւոն անուն մէկը, որ ինքզինքը իշխան կ'անուանէր, ու չորս ամսոյ չափ մնալով այնտեղ՝ հանրագրութիւն մը պատրաստեց նոյն ժամանակի Փրանսայի վեհապետ Նափօլէօն Գ. կայսեր ներկայացնելու համար: Հանրագրոյն իմաստը այն էր թէ՛

«Մենք — Տօրոս լեւանց մէջ բնակող հայերս՝ 70.000 զէնք բունելու կարող մարդ ունինք, կը փափաղինք որ մենք մեզ կառավարելու առանձնաշնորհումն ունենանք, ստոր համար կազաչենք Ձեր կայսերական վեհապետութիւնը, որ հաճիք միջնորդել թիւրքիոյ կայսեր մօտ, որ մեր ցանկացած ազատութիւնը շնորհելով մեզ՝ հայ իշխան մը նշանակէ մեր վրայ իբրեւ կառավարիչ »:

Փարիզ գնալով Լեւոն ներկայացուց սոյն հանրագիրը Նափօլէօնի՝ որ կարեւորութիւն տալով անոր՝ այս իմաստով հրահանգ եւս զրկեց Պօլսոյ Փրանսական դեսպանին, սա ալ իւր կարգին զիմեց մեծ Նպարքոս Ալի փաշային, որ այսպիսի անակնկալ միջնորդութեան մը հանդէպ շուարած՝ վեց ամիս պայմանաժամ խնդրեց հարկ եղած քննութեան ձեռնարկելու համար. սպա փութաց Տպտեալ պաշտօնեւաներ նշանակելու, որոնք, դալով նախ Հաճըն, սպա Մարաշ, Զէյթուն, ամեն բան աչքէ անցուցին, բայց նախայիշատակեալ 70.000 զինեալ մարդիկը ոչ ուրեք տեսնուեցան: Զէյթուն ունէր 1000 տուն, Մարաշ 3000, Հաճըն 5000 տուն՝ որոնք անկարող էին այդչափ թուով զինավարժ մարդ հանել, ուստի այս իմաստով տեղեկագրեցին Ալի փաշային, բայց Զէյթունի

մասին կարեւոր ակնարկութիւններ կենալուն՝ խորամանկ եւ պար-
քուր միտքը դրաւ մէջտեղէն վերցընել այս փոքրաթիւ, բայց
անհանդարտ տարրը, եւ յատուկ այս նպատակաւ իրրեւ կա-
ռավարիչ Մարաշ ղրկեց Ազիզ փաշան, որ երիտասարդ
գպրոցաւարտ մ'էր եւ հրահանգ ունէր Ալի փաշայէն ո՛ր եւ
է պատրուակաւ Զէյթուն մտնելով կարճ ժամանակի մը մէջ
բնաջինջ անել զբնակիչսն: Այս առիթն ալ շուտ ներկայացաւ
քեթմանցի երկու թուրքերու մէջ տեղի ունեցած առեւան-
գութեան խնդրոյ մը պատճառաւ: Առեւանգող իպրահիմը
պարտեզին մէջ սալոր հաւաքած ատեն իւր հակառակորդ
Ռպիշի կողմանէ սպաննուեցաւ. այս գէպքն իմանալով, անոր
ազգականները երբ որ եկան դիակը վերցընելու, Ռպիշ ընդ-
դիմացաւ անոնց, սպառնալով որ զիրենք ալ կը մեռցնէ,
վասն զի անթաղ պահելով զայն՝ կ'ուզէր զազանակեր ընել
տալ զայն: Անոնք ալ ճարահատեալ դրակից Պէշէն գիւղ
գլխեցին, եւ անոնցմէ օգուտ չը տեսնելով Արեգին գիւղի Կարա-
պետ քեհեային գլխեցին, որպէս զի այս գործին միջամտելով՝
ազատէ դիակը այդպիսի անպատուութեան մը ենթարկուելէ:

Այն միջոցին Ննի-տիւնեա Աստուածատուր իշխանի
եղբայր Փանոս փաշան, որ զէլ փաշա եւս կը կոչուէր, Կարա-
պետ քեհեայի մօտ գտնուելով՝ կը հաւանի եղած առաջար-
կին եւ կը յորդորէ Կարապետ քեհեան օգնել իպրահիմեանց՝
որպէս բարի դրակից: Մա ալ իւր փեսան՝ Վարդանեան Յա-
կոբ քեհեան եւ ուրիշ տասն անձինք հետն առած զնոց
Ռպիշի մօտ եւ առաջարկեց, որ թոյլ տայ դիակը վերցնելու,
բայց անի դարձեալ յամուեցաւ, եւ երբ այս կողմէն յար-
ձակում եղաւ իւր վրայ՝ չարագործ Ռպիշը զնդակն արձակե-
լով Յակոբ քեհեան ալ սպաննեց ու փախաւ:

Այն ատեն երկու դիակներն ալ վերցնելով՝ Յակոբ քե-
հեան Փրկչի վանքը եւ իպրահիմը իւր յատկացեալ տեղը

Թաղեցիին: Յետոյ Կարապետ քեհեան Արեգինէն 70 հայ զինեալներու զլուին անցած՝ զիշերով զնաց Քեթմանն զիւզը, ուր ապաստանած էր Խալիշ, ու 14 թուրք սպաննեց, բայց չկրցաւ զժրադգարար ձեռք անցնել չարագործ Խալիշը: Մարաշցի թուրք խաղախորդ մը՝ Կիւլ Ալի կոչուած՝ հոն կը գտնուէր. իւր ազգակցաց պատահած այս անցքէն յուզուելով՝ 14 սպաննեց արիւնաթաթաւ շապիկներն ի ձեռին զնաց բողոքեց փաշային քեթմանցւոց կողմանէ:

Սոյն պատահարը պատուական առիթ մ'էր Ազիզ փաշայի՝ իւր ծրագիրը առաջ տանելու համար: Ուստի փութաց Զէյթունի չորս իշխանաց ուղղեալ պաշտօնագրով մը պահանջելու այն 70 անձինքը՝ որպէս զի ըստ օրինի պատժուին իրենց գործած ոճրին համար: Դամակաբեր քիւրաք եկաւ Փրիչի վանքը ու պաշտօնագիրը յանձնելով վանահայր Մամբրէ վարդապետին պատասխան պահանջեց: Վանահայրը իրեն կանչելով չորս իշխանները՝ նամակը տուաւ անոնց, որոնք թուրքի մը կարգալ տալով խնայան եղելութիւնը, մինչդեռ անկէ առաջ բան մը չը զիտէին այս պատահած անցքերու մասին. նոյն իսկ Յակոբ քեհեայի մահը չէին լսած: Այսու հանդերձ եղածը եղած էր, պէտք էր պատասխան մը տալ փաշային, ուստի նոյն թուրքին զրել տուին թէ՛ «Այս ամեն չարեաց պատճառը Խալիշն է, որ ազատօրէն կը քալէ. պէտք է զանի ձերբակալելով պատժէք, այնուհետեւ ալ մենք այն 70 անձինքը կը պատժենք այստեղ»:

Նամակը յանձնեցին քիւրաքին. երբ փաշան առնելով զայն կարգաց՝ սաստիկ բորբոքեցաւ եւ երկրորդ նամակաւ մը կրակ ու բոց թափելով զէյթունցւոց զխուճ՝ խստիւ կը պահանջէր յանցաւորները, հակառակ պարագային՝ սպառնալով Զէյթունը բնաջինջ կործանել: Իշխանք առանց խռովելու այս խոշոր խօսքերէն միւս անգամ պատասխանեցին.

«Փաշա էֆէնտի, ձեր զբուժիւններէն բացայայտ կերեւայ, թէ մտադրած էք անպատճառ մեր հետ զարնուելու. հրամանեցէք, պատրաստ ենք ձեզի դէմ ալ փորձելու մեր զէնքերու ուժը, ինչպէս ձեր նախորդաց դէմ. մենք ոչ թէ 70 հայ՝ 70 հաւ ալ չենք զըկեր ձեզ. այսպէս զիտցած ըլլաք. կէտէնէն լաւ է՛ն՝ կէտէնէնէն՝ որէ լաւ — զայլ կայ, տեսնայն ալ կայ (եթէ գաս կը տեսնես): Եթէ դուք ձեր թագաւորին ապաւինած էք՝ մենք ալ մեր Աստուծոյն ապաւինած ենք»:

Ազիզ փաշա խրամական մելեռանդութեան բոլոր թափովը ոգեւորուած՝ շուկաները, փողոցները մունետիկ կանչել տուաւ, որ զէնք բռնելու կարող ամեն իսլամ կամաւոր զբուխայն բանակին, որ պէտք է արշաւէր Զէյթուն: Եւ ահա քաղաքէն ու շրջականներէն գունդագունդ եկան խոնուեցան ահագին բազմութեամբ խաժամուժ ամբոխի մը ամեն կարգի ներկայացուցիչները՝ իրենց յատուկ տարազներով, պէյլեր, շէյխեր, մոլաներ, էսնաֆներ, գեղջուկներ եւայլն: Ասոնց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէին շէքքէզները, որոց խոստացած էր Ազիզ փաշա Զէյթունի մէջ բնակեցնել զիրենք, եթէ յաջողի նուաձել զայն:

12.000է բաղկացեալ սոյն խաժամուժին զբուխն անցած Ազիզ փաշա եկաւ Ջահան դետին եղերքը բանակեցաւ 1862 յունիսի վերջերը: Մեզմէ 500ի չափ անձինք Ենի-տիւնեսա Աստուածատուր եւ Շօլրօեսան հազար պահներու առաջնորդութեամբ գնացին անոնց բանակին առջեւը դաշտանման վայր մը, որ ~~Չառլո-պէրէի-էֆէն~~ կը կոչուի, ու այնտեղ զիրք բռնեցին թշամոյն անցքն արգիլելու համար: Այս զիրքը անյարմար ըլլալով միւս իշխանք ընդգիմացան անոնց ծրագրին, բայց անօգուտ, վասն զի անոնք պնդեցին իրենց որոշման վրայ: Թշնամիք զիշերայն Ղազմա կոչուած տեղէն զաղտազողե անցներով դեսը՝ ամենայն զօրութեամբ յարձա-

կեցան մերայնոց վրայ, որոնք մեծ քաջութեամբ ու ողբերու-
թեամբ կռուեցան թէեւ, սակայն տեղւոյն անյարմարու-
թեան եւ իրենց թուոյն անհամեմատ սակաւութեան պատ-
ճառաւ նահանջեցին ու խոյս տուին մինչեւ Զէյթուն,
կռուոյն վայրը թողով 72 հայ մարտիրոսներու զիակը, որոց
վրայ մինչեւ այժմ կ'ողբայ ժողովուրդը: Այստեղ ինկան նաեւ
նախայիշատակեալ երկու թուրք անձնուէր նահատակները
(տես *Նախագիտելիք, ի վերջը): Այս անձնական կարեւոր
կորուստներէ զատ՝ նիւթական մեծ փնամներ ալ եղան, վասն
զի այն օրը այրեցին թուրքերը ամբողջ Արեգին դիւղը, իսկ
Զէյթունի վրայ եղած արշաւանաց ատեն ալ աշիւթներն
այրեցին Աւագ-Կալ գիւղը¹: Թշնամոյն կորուստն էր 200
հոգի, բայց յաղթութիւնը իրենց կողմն ըլլալով ամենամեծ
ուրախութեամբ այն օրն իսկ յառաջացան մինչեւ Ջերմուկի
դաշտը, որ Զէյթունէն $1\frac{1}{2}$ ժամ միայն հեռաւորութիւն
ունի, իսկ մերայնք զիրք բռնեցին Սազիր կոչուած տեղը
Թշնամոյն բանակին դէմ՝ կէս ժամ հեռու անկէ:

Կացութիւնը ծանր էր եւ վտանգը մեծ, որոյ նմանն
անցելոյն մէջ չէր պատահած: Բայց զէյթունցին յուսահա-
տիլ չը գիտէ բնաւ: Ամբողջ Զէյթունն ոտք ելաւ, նոյն իսկ
Ծերերն ու պատանիները եւ զէնք բռնելու կարող կիները:
Զորս իշխանք ի խորհուրդ գումարեցան վանքին մէջ եւ լուրջ
գիտողութիւններ փոխանակելէ յետոյ իրենց զինուորական
կարգադրութիւններն արին: Ամբողջ պատերազմողներու թիւն

¹ Այն օրն իսկ Ս. Փրկչի վանքը խուժելով հոն գտնուող չմկա-
ծազցի Մամբրէ վարդապետը եւ արեգինցի Կարապետ անուն երիտասարդը
սպաննեցին եւ շուն մ'ալ զարներով վարդապետին քովը երկնցուցին՝ բերանը
անոր բերնին մտա գնելով: Այդ վարդապետը մնացեր էր վանքը ուշք չը
դարձնելով Մնացական Սէմբճեանցի խորհրդին եւ նախազուշութեան, որ
(Սէմբճեան) թուրքաց զօրքի գալէն մի ժամ առաջ Զէյթուն փախցուց
վանքէն այնտեղի բոլոր սրբազան անօթները:

էր 5.000, որոնք մնասերու բաժնեկրով՝ ամեն մէկուն տեղն ու պաշտօնը նշանակեցին՝ խիստ կարգապահ հուծիւն պատուիրելով : ԅիշատակաց արժանի է այն որոշումը, որով զեռահաս կանայք եւ օրիորդք ինք զինքնին Շուղուր զետը պիտի նետէին լլիբը թուրքերու անարգ կրից չմտանուելու համար, երբ պատերազմին բաղդը ձախորդ երթար : Այս պատճառաւ անոնք ամենն ալ հաւաքուեցան Եաղուպեան թագի մէջ բարձր կամուրջի տները :

Պատերազմը չսկսած՝ փաշային կողմանէ պատգամաւոր եկան Կեալուր-տաղիի եւ Պուլանըզի տէրէպէյի ֆէղզահօզլի Ազէ պէյ եւ մարաշի զաթրմիպաշի Ղարաճա անուն հայը, որոնք յայտարարեցին թէ՝ « վաղը յարձակման պիտի սկսուի, սակայն փաշան խղճալով ժողովրդեան վրայ կը փափազի, որ զօրձը խաղաղութեամբ վերջանայ, ուստի կը պահանջէ որ Կարապետ քեհեան եւ Վարդանեան Չափարը իրեն յանձնէք. այս չափով զոհ մնալով պիտի ձգէ երթայ » :

Իշխանք պատասխանեցին՝ « մենք մեր նախկին որոշման վրայ հաստատ կեցած ենք, հաւ մըն ալ չենք յանձներ փաշային » : Այս պատգամաւորութիւնը կրկնուելէ յետոյ երրորդ անգամին բաւական զիջում անելով՝ փաշայի ներկայացուցիչները ըսին՝ « Եթէ պահանջուած մարդիկը յանձնելը հաճելի չէ ձեզ, գէթ երկու ուրիշ աննշան անձնաւորութիւն անոնց փոխարէն կրնաք զօրկել, որպէս թէ փաշային ուզած մարդիկն են. ասով չարիքը մէջտեղէն կը վերնայ, » — « Անկարելի է այդպիսի նենգութեամբ երկու անմեղներ զոհել ուրիշներու փոխարէն՝ որ ըստ մեզ անմեղ են նոյնպէս », պատասխանեցին իշխանք. — « Եւ սակայն, յարեցին պատգամաւորները, բազմութիւնը խիստ մեծ է եւ հետոյհետէ աւելնալու վրայ, փաշային հրամանին տակ զանուած 40.000 կամաւորներէն¹

¹ Մարաշ այն ժամանակ կանոնաւոր զօրք չկար : Այդ 40.000 կամաւորներու հետ կային միայն 50 զինուոր, այն ալ թնդանօթածիգ :

զատ 12,000 ալ 12 պէյերու հրամանին տակ կը զբտնուին. այսչափ ահագին բազմութեան չէք կարող դիմագրել»:

Այն ատեն Շօքրօեան Հագօր իշխանը լե ցասմամբ եւ խորին արհամարանօք գոռաց. «Չեր այդ 12 պէյերն ալ, անոնց ընկերացող Օսման պէյն ալ, հրամանատար Ազիզ փաշան ալ ճանճերու չափ արժէք չունին մեր աչքին. ինչ որ կրնան՝ թող անեն անցապաղ. գնա՛ այսպէս բարեւ խօսէ. մենք շատ պէյեր ու փաշաներ խայտառակարար փախուցած ենք, Աստուծով ասոնք ալ իրենց փառքին կը հասցընենք. մենք ամենափոքր զիջում մ'իսկ չենք աներ, ընդհակառակն՝ կ'ուզենք, որ յարձակումը տեղի ունենայ, որպէս զի մենք ալ պատեհութիւն ունենանք այն սպաննուած 72 անձանց եւ վանքին մէջ ձեր բարբարոս փաշային խժոժարար սպաննել տուած վարդապետին ու իւր ընկերոջ վրէժը լուծելու»:

Բանակցութիւնը դեռ լրացած չէր՝ երբ Զէյթունի մօտէն գիւղացի թուրք մը, Թօռուն-օղու Ահմէտ անուն, հեւ ի հեւ եկաւ իշխանաց մօտ լուր տալու, թէ «Պայազիտ-օղու Ահմէտ փաշան ալ 5,000 զօրքով կու գայ եւ արդէն Աւազ կէտիկի կիրճը մտած է. ես կերպով մը համոզեցի զինքը, ըսաց, որ այնտեղ սպասէ քիչ մը, եւ ահա՛ ձեզ կ'իմանցնեմ, վասն զի ես վայելած եմ ձեր բարիքը»:

Ասի այն Ահմէտ փաշան էր, որ զէյթունցոց պաշտպանութեամբ Մարաշի կառավարիչ եղած էր եւ այժմ ալ ապերախտութեամբ անոնց դէմ կ'առուելու կու գար: Ուստի ամենէն առաջ այս անպիտանին լաւ դաս մը տալու համար պատգամաւորները այնտեղ արդիւնցին ու 500 սպառազէն հայեր զատելով զրկեցին անոր դէմ: Ասոնք երթալով իրիկուան մօտ յարձակեցան թուրքերու վրայ՝ երբ անոնք կերակուր ուտելու զբաղած էին, եւ բաւական մարդիկ կոտորելով

15 հոգի ալ գերի բռնած՝ կէս գիշերին վերադարձան յազ-
թական երգեր երգելով :

Մինչդեռ հայք ոգեւորուած յաջորդ օրուան մեծ պա-
տերազմին կը պատրաստուէին՝, Ահմէտ փաշայի փախստական
գունդը խուճապով հասնելով մեծ բանակը՝ իւր երկիւղի
սարսուռը կը ծաւալէր բոլոր զօրաց վրայ: Գրեթէ միեւնոյն
երկիւղի ազդեցութեան տակ վհատեցուցիչ լեղուաւ խօսե-
ցան պատգամաւորներն ալ, որոնք այլ եւս արսօնուած ըլլա-
լով վերադառնալու՝ հաղորդեցին սպայակոյտին հայոց տուած
պատասխանը:

Այն գիշերը քահանայք հսկում կատարեցին Ս. Աս-
տուածածնի վանքը, որուն ներկայ գտնուեցան բոլոր զէյ-
թունցիք² եւ շատեր հաղորդուելով Բրիտտսի ս. մարմնոյ
եւ արեան՝ հոգեւորապէս ալ սպառազինուեցան: Այնուհե-
տեւ եկեղեցականաց ու իշխանաց կողմանէ համառօտ բանա-
խօսութիւններ ըլլալով ժողովրդեան ունեցած խանգն աւելի
եւս արծարծեցաւ, այնպէս որ անհամբեր կը սպասէին պա-
տերազմի սկզբնաւորութեան ժամուն: Արտասանուած բանա-

¹ Իշխանք կարգադրեցին այսպէս. Եաղուպեան իշխան 1-500 զէյթուն-
ցիներով պէտք է կանգնէր Աւագ-կալ գիւղը բանակած զօրքին դէմ (12
պէյերու «էլէնէր» դէմ), Սուրէնեան եւ Շօփրօեան իշխանք պէտք է բա-
նակէին Զէյթունի զիմաց քայքայուած ճամբանի մէջ 1-500 հօգուով, եւ
Էնի-տիւնիա իշխանն ալ 1-500 մարդով պէտք է դարան մտնէր Աստու-
ածածնայ վանքի եւ Զէյթունի մէջտեղը գտնուող ձորին մէջ. ատկէ զատ
իշխաններու եղբայր հրամանատարութեան տակ գրուեցան 500 հոգի, որոնք
պատուէր ստացան մտ երկու ժամ կառիլ թշնամոյն դէմ եւ սպա յազ-
թուած ձեւանալով փախուստ տալ դէպի Զէյթուն եւ այդպիսով դարանա-
կայներուն վրայ բերել թշնամին: Այդ ըսպէին, ըստ կարգադրութեան, Զէյ-
թունի մէջ կոչնակները պիտի հնչեցնէին՝ դարանակայներուն իմաց տալու
համար:

² Մեր պատերազմիկները նոյն գիշերը քիչ մ'առաջ վերադարձեր էին
Մաղրեէն, այնտեղ թողլով քսան հոգի պահակներ, եւ այժմ կը գտնուէին
վանքը:

խօսութեանց համառօտ բովանդակութիւնն այս էր թէ՛
 « Բրիտոնեայ ըլլալնուս համար է, որ այսչափ կը հալա-
 ծուինք, ուստի անվախ պատերազմինք՝ հաւատարով թէ
 մեր կրօնի հիմնադիր երկնաւոր Վարդապետը մեզ պիտի
 պաշտպանէ. եթէ մեռնինք, նահատակաց ու մարտիրոսաց
 կարգը պիտի դասուինք. եթէ մեռցնենք ու յաղթանակը
 չահինք, խաչը պիտի բարձրանայ եւ ս. եկեղեցին փառաւո-
 րուի մեղմով »:

1862, օգոստոս 2ին, երբ առաւօտ եղաւ, թուրքաց
 զլխաւոր բանակը, 40.000 կամաւորներէ բաղկացեալ եւ
 2 թնդանօթներով, Ազիզ փաշային հրամանատարութեամբ
 յառաջ խաղաց Սաղիբի գծով, եկաւ « Պուշախիւնց-մօտ »
 (Պուշախունց բլուր) ըսուած տեղը կայնեցաւ. Աւագ-կալ
 զիւղի մօտ բանակած 12.000 թիւրքմէն աշիրէթներն ալ
 Պայսաղտ-օղու Սուլէյման փաշայի որդի Օսման պէյին հրա-
 մանատարութեամբ՝ Զէյթունի հարաւէն $1\frac{1}{2}$ ժամու հե-
 ուաւորութեամբ ծոկելով իրենց ճանապարհը՝ անցան Զէյթիբի
 դաշտէն ու Անի ձորէն եւ եկան մեծ բանակէն քառորդ ժա-
 մու հեռաւորութեամբ շարուեցան մեր ճեմարանի մարտկոցին
 դէմ: Ադ թիւրքմէն սէկմէններուն (պաշտպօղուկներուն) հե-
 ոանայէն ետքը, Եաղուպեան իշխան իւրայիններուն հետ՝ ալ-
 ոանին կրճտելով ձեռնուռնայն ետ դարձան եւ միացան ճե-
 մարանի մէջ գտնուած 1.500 զէյթունցիներուն, որով 3.000
 հոգի եղան այդտեղ:

Մեր իշխանները պատուիրեցին մեզ հրացան չարձակել
 հեռուէն, խնայել մեր զնդակներուն, մինչեւ թշնամիք այն-
 քան մօտենան, որ « վառօդն ալ զնդակին հետ փորերնին
 մտնայ »:

Թուրքերուն թնդանօթները սկսան քիչ մը ետքը որո-
 տալ, իսկ թիւրքմէններու կողմէն առաջին անգամ Ղարաբե-

հետօքը Արարիկ հետ նախամարտիկը ձխարչաւ ըրաւ դէպի ձեմարանի մարտիոցը: Նաղուպեան թաղի Սրբղբարտեան միխար (մահտեսի) Վանէս յայտնի նշանառու հրոսակը ինդրեց իշխաններէն, որ իրեն թոյլ տան առաջին զնդակը նետել այդ յանդուգն թիւրքմէնի վրայ, եւ թոյլտուութիւնն առնելով առաջին հարուածով ձիուն վրայէն գետին տապալեց անորէնը, որուն մէկ թուշէն մտեր՝ միւսէն ելեր էր զնդակը, թափելով բերնին ակռաները: Մինչեւ այժմ ալ այդ թիւրքմէնը կայ, Օսմանիա զիւղաքաղաքը Գեալուրտաղի մէջ կ'ապրի եւ թուշերուն վերքերու հետքերը ցոյց տալով կ'ըսէ, « Զէյթուն եատիկեարը, (Զէյթունի յիշատակն է):

Վիրաւորուած թիւրքմէնը զլորուած տեղէն կաղալով, սողալով փախաւ իր բանակատեղին: Ընկերները ադ տեսնելով սարսափահար եղան եւ այլ եւս մէկն ալ տեղէն չչարժեցաւ: Այդպիսով այդ կողմը կռիւը գրեթէ դեռ չսկսած դադարեցաւ:

Մինչ այդ՝ միւս կողմը Պուշախոնց բլուրէն սկսան դէպի Աստուածածնայ վանքը քայել զլիաւոր բանակին չորս դրոշակակիրները, անոնց ետեւէն ալ 200ի չափ շէյխեր ու տերփիշներ ձեռքերնին տեսակ տեսակ գործիքներով, զոռոտալով, անէծք թափելով զէյթունցւոց վրայ եւ օգնութիւն հայցելով Ալլահէն թուրքերու համար, « Հիւ, Ալլահ, հիւ, քիւ ֆարը հէլաք էյլէ, իսլամա գուվլէթ վէր. — Ով Աստուած, անհաւատ հայհոյիչը ջախջախէ, իսլամին զօրութիւն աուր »:

Վանքի պաշտպանութիւնը յանձնուած էր 75 ամեայ հերոս Մարտիրոսեան մահտեսի Գրիգոր աղային (միխար Գուգուր էղէն), որ իրեն հետ ունէր 7 հրոսակ եւ մի քանի 10—15 տարեկան դպրոցականներ՝ ամենքն ալ զինեալ:

Դրօշակակիրները մօտենալով վանքին դիմեցին անոր մեծ դուռը, բայց զանազան անկիւններէն արձակուած գրն-

դակները գեանն փռեցին չորսին ալ դիակները: Այն ատեն թուրք բանակէն խուսը մը կռուողներ նետուեցան դէպի նոյն տեղը եւ սկսան կացիններով ջարդել դուռը, բայց ներսէն պարպուած հրացանները շատերուն սպաննելով սարսափ ազդեցին անոնց եւ ի փախուստ դարձուցին: Այդ թուրքերու ձեռքով սպանուեցաւ վանքի միարան Գալուստ վարդապետը, որ անխոհեմարար այդ վտանգաւոր պահուն վանքի պարտեզն իջեր էր գղում ժողվելու, չուզելով պտուղը թողնել թուրքին:

Այնուհետեւ թուրքեր վանքը հանգիստ թողին եւ մօտ հազար հօգի վանքի վերեւէն Ղաթ կամ Բարթօշ քոր բուսած տեղէն ուղեցին անցնիլ՝ Զէյթուն իջնալ: Սակայն այդտեղ անոնց կը սպասէին 500 կորիճ գէյթուեցիներ, որոնց նախօրէն պատուիրած էին իշխանները քիչ մը կռուելէն ետքը յաղթուած ձեւանալով փախչիլ դէպի իրենց դարանակալ բնկերներու կողմը: Անոնք ատենելով՝ թուրքեր սկսան կատաղել կռիւ մը. թնդանօթներ կորոտային անդադար եւ հրացանի գնդակները կարկուտի նման կը տեղային: Մերայինք 2 ժամի չափ քաջ դիմադրութիւն ցոյց տալէն ետքը իրր պարտեալ ի փախուստ դարձան: Թուրքեր սկսան հալածել անոնք՝ դիմելով այն կողմ, ուր Ենի-տիւնեա իշխանը դարան էր մտած իւրայիններով:

Դարանամուտք սպասեցին մինչեւ մեր կորիճներուն փախուստէն քաջալերուած թուրքերը խրոխտարար անցան արեւելեան ձորին կամուրջը եւ «Անրնայ քարտօկ»ին (Անրանի քարտակ) մօտ չէրքէզներէն մէկը բռնեց պարտեզներէն վերադարձող Մաւրը անունով հայ կնոջ մը թեւէն: «Զիս սպաննեցէք, ճչաց հայ կինը, չէրքէզները զիս չի տաննն»: Իր փեսան, որ դարանամուտներէն մէկն էր, քարի մը ետեւէն հրացանը պարպեց, եւ չէրքէզը վայր կննալով զորուեցաւ:

ՉԷՅԹ ՈՒՆՑԻ ՄԸ:

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Faint, illegible text on the right side of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

ձորը եւ Մաւրլան փախաւ Ձէյթուն: Այդ բոպէին Ձէյթունի մէջ սկսան զարնել կոչնակները (ընկուզի փայտէ եւ սողպատէ շինուած): Դարանամուտք դուրս ցատկեցին իրենց թագստեան տեղերէն եւ շրջապատեցին թուրք զօրագունդը: Այնպիսի ազմուկ մը բարձրացաւ, որ կարծէք երկինք երկիր զօռաց: Թնդանօթներուն որտար, հրացաններուն ձայնը, կռուողներուն աղաղակները, կոչնակներուն զզրոյիւնը, անասուններուն բառաչը իրար խառնուեցան: Հայերը այնպիսի ճշդութեամբ կրակ կ'ընէին, որ հարուածներէն եւ ոչ մին կը վրիպէր իւր նպատակէն եւ թշնամիներուն զիակները դէզ ի դէզ կը կուտակուէին ձորին մէջ, որ այնուհետեւ սկսաւ « Կոտորածի ձոր » (Գրողըն-տէրէսի) կոչուիլ:

Թուրք զօրքին այդ զօրագունդին մեծամասնութիւնը եւ ամենէն աւելի եռանդով կռուողները չէրքէզներն ըլլալով ամենէն շատ կորուստն ալ անոնք տուին 756 դիակ թողլով ճակատամարտին տեղը իրենց 9 պէյերուն հետ, որոնց անունները զրուած էին իրենց սուրերուն վրայ: Այդ ջարդը այնքան սաստիկ ազդեց մինչեւ այն ատեն Ձէյթունի նկատմամբ անփորձ չէրքէզներուն վրայ, որ անոնք իրենց աղքատ թուրքերէնով առած մը յօրինեցին, որ մինչ այժմ կ'ըսեն՝ « Մարաշ տուրազան, Ձէրքէզ վարազան, Ձէյթուն վուրազան, աման աման, փեանք եաման » (Մարաշը կեցեր է, չէրքէզը կը յարձակի, զէյթունցին կը զարնէ, վայ մեզ, վայ մեզ, շատ անխիղճ են):

Մինչդեռ արեւելեան ձորին մէջ մեր դարանակալք այսպէս դաս կուտային չէրքէզներուն, անդին 10 բոպէ հեռաւորութեամբ մեր քահանայից դասը մէկ ձեռքին մէջ զէնք, միւսին մէջ խաչ ու աւետարան՝ կը կարդար Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակաց երգը՝ « Արի, Աստուած հարցն մերոց, որ ապաւէնդ ես նեղելոց, հաս յօդնութիւն ծագայից քոց, լեր օդնա-

կան աղղիս հայոց», եւ անոնք շրջապատող սպառապէն խումբը կ'աղաղակէր բարձրաձայն՝ «կեցցէ հայ, կեցցէ քրիստոնէութիւն»։ Այդտեղ կը գտնուէր մեր դրօշակակիրը՝ Աստուածածնայ վանքի տիրացու Մկրտիչ Զօփուռեանը՝ որ ուսին յենած կը պահէր երկար ձողի մը ծայրը գամած Խաչ Էլէճը (խաչվառք) Ս. Աստուածածնայ հրաշագործ մեծ պատկերով։ Անոր քովն ալ տէր Ղազար ուսեալ աւագ քահանան երկիւղածութեամբ կը կրէր Գող Վապի հռչակաւոր Աւետարանը իբրեւ տապանակ ուխտի։

Այստեղ երեւան եկաւ ճշմարիտ հայրենասիրութեան եւ անձնուիրութեան այն վսեմ՝ ոգին յանձին Մարկոս աղաթաշճեանի, որ հազուադէպ իրողութիւն մը չէ սակայն զէյթունցեաց համար։ Սա մտտեհարով աւագ քահանայ տէր Ղազարի, որ կը նախագահէր բանակին մօտ հսկում կատարող եկեղեցական դասուն, յայտնեց անոր իւր խորհուրդը, որ յղացած էր շուտով վերջ տալու համար այս վտանգաւոր պատերազմին։

«Տէր հայր, պիտի երթամ թնդանօթաձիգն սպաննեմ», ըսաց նա հանդարտութեամբ։ — «Անմիտ, աղաղակեց քահանան, մեռնելու կ'երթաս»։ — «Այո, պատասխանեց քաջասիրտ Մարկոսը. զիտեմ թէ պիտի մեռնիմ, բայց ուրիշները պիտի ապրեցնեմ»։ — «Օրհնեալ ըլլաս, որդեակ, ըսաց քահանան յուզեալ սրտով. գնա, Տէրը յաջողէ»։ Եւ խիղջն անհետացաւ մեր վիհոգի Մարկոսը. մերթսողալով, մերթ քալելով՝ ամենայն զգուշութեամբ մտտեցաւ թնդանօթաձիգին, քաշեց հրացանին բլթակը եւ թաւալազոր ձգեց մարզը հրամանատար Ազիզ վաչայի ոտքերուն տակ. թշնամիի զնդակ մ'ալ զինքը տապալեց, բայց նա արդէն հառած էր իւր նպատակին։

¹ Յետոյ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ Յովհաննէս անուամբ։

Փաշան այս անակնկալ յանդգնութենէն եւ չէքքէզներուն պարտութենէն զարհուրելով վճռեց փախչիլ, բայց սարսափի տպաւորութիւնը այնքան մեծ էր, որ ամբողջ մարմնով կը դողար եւ իրեն ներկայացուած ձիին վրայ չէր կրնար նստիլ, վասն զի ծունկին կապերը թուլցած էին. հարկ եղաւ վերջապէս մարդու մը շարակ զնելով զայն փախցնել այնտեղէն: Այս փաշայակիր անձն էր Շաքարենց Գալուստ անուն հայազգին, որ իբրեւ ջորեպան բանակին մէջ կը ծառայէր: Զայս տեսնելով միւս պետերը եւ զօրքերը սկան իրենք ալ խառն ի խուռն փախչիլ՝ շատ զէնք եւ ռազմամթերք թողլով բանակին մէջ 2 թնդանօթներով միասին, զորոնք մեր մարզիկ Զէյթուն փոխադրեցին մեծ հանդիսով, իսկ փախուսական զօրքերը մինչեւ. Զահան գետը հալածելով՝ բաւական մարդիկ ալ այնտեղ կոտորեցին՝ մեծաւ մասամբ չէքքէզ շատեր ալ գետամոյն եղան: Զէյթունցիներն սյսօր իսկ կը յիշեն իրենց քաջ հերոսը ամեն անգամ, երբ Ազիզ փաշայի պատերազմի վրայ խօսք ըլլայ:

« Էէյ կիտի Տէշճիւնց Մերկիւս աղօ, զեղջէն համօր հիզէն տլօլ. թօփճին կպուց, զգեղջէն է հիզէն խլասից. — Ախ, թաշճեան քաջ Մարկոս աղան, զիւղին՝ համար հոգին տուաւ. թնդանօթաճիզը սպաննեց, զիւղին հողին ալ ազատեց »:

Պատերազմը վերջացաւ կէսօրին եւ մենք վերադարձանք Աստուածածնայ վանքը: Այդտեղ մեծ հանդիսով թաղեցինք վանքի գերեզմանատան մէջ մեր հինգ նահատակները՝ վերոյիշեալ Գալուստ վարդապետն ու Մարկոս աղա թաշճեանը եւ երեք ուրիշ քաջեր՝ Աբարտեան Զօպու, թորոսենց Յակօր ու Գուգուրենց Փանոս (վերջին երկուքը Արեզին գիւղէն):

1 Զէյթունը գեղ (գիւղ) կը կոչուի միշտ տեղացւոց լեզուով:

Թաղումէն ետքը սկսան հնչեցնել ուրախութեան կոչ-
նակները, եւ բոլոր ժողովուրդը փութաց եկեղեցի ու սկսա-
ծնկաչօք երգել Յովնանու ապաշխարութեան շարականը,
ասլա Յարութեան շարականը, որ շատ կը յարմարէր դէպքին՝
«Փարառն հանդերձ կառօքն ընկղմեցաւ ի հոսանս ջուրց եւ
որդիքն իարայելի գնացին ընդ ցամաք ի մէջ ծովուն» : Արարու-
ղութիւնը վերջանալէն ետքը ամենքը ողջոյն կու տային իրարու
«Հնորհաւոր նոր տարի», ըսելով (թէպէտեւ օգոստոս 2ն էր),
որովհետեւ այդ օր Զէյթուն ահռելի վտանգէ մը ազատեցաւ :

Թշնամիներուն դիակներն ալ անուշադիր չթողին մե-
րայինք : Զէյթունի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը կանչեց
իր քով զէյթունաբնակ թուրքաց մօլլա Մուսթաֆան (որ
այնքան հայասէր էր, որ Զէյթուն մզկիթ չըլլալուն՝ ամեն
կիրակի հայոց եկեղեցի կու գար իր աղօթքն ընելու) եւ հրա-
մայեց անոր, որ երթայ սպաննուած թուրքերուն դիակները
թաղէ ըստ իսլամի օրինաց : — «Մեծ մեղք կ'ընեմ, առար-
կեց մօլլան, եթէ իսլամի ծիսօք թաղեմ այդ անպիտան-
ները, վասն զի անմեղներու արիւնը խմելու եւ մեր կանանց
պատիւը բռնարարելու եկած էին անոնք» : Սակայն եպիսկո-
պոսը պնդեց իր ըսածին վրայ եւ մօլլան մեծ փոս մը փորել
տալով մահաձեռականներուն՝ քաղցածիւ դիակները թաղեց
մէջը : Պալմեան մահտեսի Հալվոր աղան դիակի զլուխ երե-
սուն փարա վճարեց թաղող թուրքերուն :

Այդպէս ուրեմն այդ պատերազմին մէջ թշնամոյն՝ մօս
երկու հազար սպաննուածներուն ու խեղդուածներուն դէմ
մենք ունեցանք ընդ ամենը 77 կորուստ՝ 72ը առաջին օրը
Չաքըր-տէրէի եւ 5ը մեծ կռուին մէջ : Թուրքաց արձակած
թնդանօթներու 41 ոււմբերէն միայն սեւ էշ մը սատկեցաւ,
որ կ'արածէր Պոստանենց արտը եւ որ անմահացաւ Զէյթունի
երգերուն մէջ :

Սէնէ պին սէքիդ եիւզ ալթմըշ իքիտէ,
 Բուժի աղօսթօսուն հէման իքիտէ,
 Չէրքէզէր գըրըտը գըրգըն քէօփրիւտէ,
 Լաշէլեր չօգլուղու գուշար իւրքիւտէ:

Ազիզ փաշա կէլտի՝ թօփունու գուրաու,
 Գըրգ պիր կիւլէ աթուպ՝ պիր մէրքէպ վուրաու,
 Թաշճեան էլիլէ թօփշու վուրուլտու,
 Փաշա գօրգուպ հէման եէրէ սէրիլտի:

Փաշանըն տիզէրին պաղը չէօղիւլտիւ,
 Գօրգու թէլաշընտան պաղըը իւզիւլտիւ,
 Չէրքէզէր գափասը եէքտէն էզիլտի,
 Օրաու գըրգ պին իքէն հէման պօղուլտու:

Թարգմ. Հազար ութ հարիւր վաթսուն երկուքին,
 Յունական օգոստոս ամսուն երկուքին,
 Չէրքէզք ջարդուեցան Գըրգընի քէօփրին,
 Գիական կոյտերը թռչունները վախցրին:

Ազիզ փաշան եկաւ թնգանօթ լարեց,
 Քառսուն մէկ ումը նեաեց, մի էշ գլտորեց.
 Թաշճեանը թօփշին զարկաւ տապալեց,
 Փաշան ալ սոսկումէն դետին փոռուեցաւ:

Փաշային ծունկերուն կապը քակուեցաւ,
 Վախ ու սարսափէն լեղին պատուեցաւ,
 Չէրքէզաց գլուխը մէկէն ճզմուեցաւ.
 Քառսուն հազար զօրք էր՝ իսկոյն ցրուեցաւ:

Ազիզ փաշայի բանակին իրրեւ օղնական եկած էին
 հազարական եւ աւելի զօրքերով հետեւեալ աշխրթները.

1. Չագալը քիւրդ	7. Նեաիրը թիւրքմէն
2. Աղմալը քիւրդ	8. Պէկթաշը թիւրքմէն
3. Սինեմինը քիւրդ	9. Գումարը թիւրքմէն
4. Գըլըճը քիւրդ	10. Պօղպօղան թիւրքմէն
5. Ավշար թիւրքմէն	11. Ճէրիս թիւրքմէն
6. Ռէհանը թիւրքմէն	12. Թեճիրը թիւրքմէն

Ասոնց ամենուն հրամանատարն էր մարաշցի Պայազլու օղլու Օսման պէյը, որ իւր բանակը ի սկզբան դրաւ Աւաղ-կալ գիւղը եւ յետոյ միացաւ մեծ բանակին հետ:

Թէպէտ Գօզանի լերանց տիրապետող Եուսուֆ աղային ալ առաջարկուեցաւ, որ մասնակցի այս սուրբ պատերազմին, սակայն նախատեսելով նա իրաց անյաջող վախճանը, Զէյթունի վրէժխնդրութենէն ալ վախնալով, մերժեց՝ «բարեկամիս հետ թշնամի ըլլալ չեմ ուզեր», ըսելով:

XXV.

Գօզանի պէյերը

Տեղն է այժմ, որ ուղղէնք 1894 ին Ս. Պետերբուրգ հրատարակուած «Նիլէկիա» անուն գրքուկին մէկ սխալը, որով հարկատու կը ներկայացնէ Զէյթունը Գօզանի պէյերուն: Յիշեալ գրքի 338 երեսին մէջ այսպէս կը գրէ պատուարժան հեղինակը. «Վիկտօր Լանդլուայի Նիլէկիա այցելած ժամանակ (1852) Զէյթունը վայելում էր ինքնավարութիւն չորս իշխանների ներքեւ, որոնք տարեկան հարկի կէսը վճարում էին Գօզանեան բռնակալին եւ կէսը Սոյ կաթողիկոսին»:

Այսպիսի հարկավճարութիւն բնաւ չէ պատահած Զէյթունի՝ ո՛չ 52 ին, ո՛չ անկէ առաջ, ո՛չ անկէ ետքը. Վիկտօր Լանդլուա սխալած է այս բանին մէջ, ինչպէս որ սխալած է

նաեւ իւր տուած ուրիշ շատ մը տեղեկութեանց մէջ ալ, վասն զի չկրնալով Զէյթուն մանել՝ Սիսէն ետ դարձած է, հետեւաբար եւ իւր տեղեկութիւնք անհաւատարիմ աղբիւրներէ քաղած, թէպէտ 1896 ին Վենետիկ տպուած «Պատմութիւն ժամանակակից», անուն գիրքը կ'ուղէ հաստատել, թէ Զէյթուն մտած է նա: Ասոր մէջն ալ շատ սխալ ծանօթութիւններ կան Զէյթունի մասին, բայց անոնք մի առ մի հերքելը մեր նպատակէն դուրս է:

Գօզանցիները ոչ տուրք կ'առնէին եւ ո՛չ ալ կրնային առնել Զէյթունէն, ընդհակառակը իրենք զրեթէ ամեն տարի նուիրատուութեան անուան տակ տուրք մը կը վճարէին մեր չորս իշխանաց — ձիեր, գորգեր, մուշտակներ եւ այլն: Յիշե՛ք այստեղ այգօրինակ նուիրատուութեան դէպք մը, որ կատարուեցաւ հաճընցի Գալէնտէրեան մականուն հայու մը միջոցաւ: Թանկագին պարզեւներն ընծայելէ յետոյ Գալէնտէրեան կը հրաւիրէր իշխանները Գօզան երթալ, Եուսուֆ ազային հետ տեսակցելու: Ամենուն կողմէն դնաց Եագուպեան իշխանը, որ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ եւ մի քանի օր վերջ դարձաւ նորանոր պարզեւներով: Եթէ կայ ճշմարտութիւն մը՝ այս է, որ հաճընցիները կը վճարէին տարեկան տուրք մը յիշեալ պէյերուն, եւ այդ լուծն ալ, ինչպէս կը պատմէ աւանդութիւնը, իրենք ստեղծել էին ինքնարեւարար: Եւ ահա ինչպէս:

Այնթապու մէջ գանուող մաղագործ գնչուներէն, որոնք խրզան¹ (չինկեանէ, ազքատ) կը կոչուէին, երկու եղբայր՝ Էրիստոսի 1640 թուականին՝ կու գան Հարզան (Հաճին): Ասոնք իրենց արհեստը ժամանակ մը գործ ածելէ յետոյ՝ յան-

¹ Այս ցեղը թէեւ մահմետականաց յատուկ անուններ կը գործածէ, բայց իսկապէս մահմետական չէ՝, այլ տեսակ մը ազանդ, որ ոչ աղօթք կը կատարէ եւ ոչ ծոմ կը պահէ:

կարծ բաղդերնին կը բացուի: Հաճընցի հայերը այդ ժամանակ խնդրոյ մը պատճառաւ սաստիկ երկպառակած էին ու չէին կրնար համաձայնութիւն գոյացնել մէջերնին, վասն զի ամեն մարդ կ'ուզէր, որ իւր խօսքն առաջ երթայ: Խելացիներէն ոմանք այս շարեաց դարման մը տանելու համար նոր դիւտ մը կ'ընեն. կը խորհին այս նորեկ զնչուններն իրենց պետ ճանչնալ ու ամեն խնդիր անոնց դատաստանին յանձնել: « Ասոնք մուխտար թուրքերուն պէս չեն, ուզած ատեննիս ալ կրնանք զանոնք վարել մեր մէջէն » ըսելով կը հաւանին ամենն ալ այս խորհուրդին ու խրզաններն իրենց իշխան կ'ընդունին: Բայց քիչ ժամանակէն այդ երկու մարագործները կը դառնան մէյմէկ բռնաւոր եւ նեղելով, հարստահարելով կը մեծանան, սիւննի մահմետականութեան ալ յարելով՝ թուրքաց առաջիւ համարում կը ստանան: Այդ ժամանակն է, որ իրենց խղան անունը փոխան օղտի կը փոխեն: Յետ ժամանակաց կրտսեր եղբայրը Հաճընէն ելնելով Սիս կ'երթայ, վրան լարելով կը նստի ու այնտեղի հայոց, մանաւանդ վանքին վրայ կը բռնանայ. այս ալ կը կոչուի Զատրըճօղտ:

Գօզանցիներու համար այս տեղեկութիւնք երեւան եկան Սուլթան Ազիզ կայսեր 1862ին զաղտնապէս ղրկած լրտես պաշտօնէից քննութեամբ: Այս թուականէն երեք տարի վերջն ալ 1865ին Տէրվիշ եւ Դամայիլ փաշաները բաւական զօրութեամբ ստոնց վրայ գալով երկու հայերու աջակցութեամբ՝ կամ աւելի ուղիղ կ'ըլլայ ըսել մասնութեամբ՝ ձեռք անցուցին Գօզանեանց ամրոցը ցեղը եւ շատերը սպաննեցին: Այս Գօզանեանց անունով Տօրոս լեռը կոչուեցաւ Գօզանի լեռ:

XXVI.

Ազիզ փաշա եւ զէյթունցի պատգամաւորներ

Ազիզ փաշա զինու զօրութեամբ չկրնալով նուաճել զէյթունցիները, ուզեց ուրիշ եղանակաւ փճացնել զանոնք եւ իւր խղճալի պարտութեան վրէժը լուծել: Իրեն իշխած դաւառին ամեն կողմը հրաման հանեց, որ խլամութիւն դաւանող ամեն անձ ուր որ հանդիպի զէյթունցիի մը՝ պարտաւոր ըլլայ զանի մեռցնելու եւ անոր ունեցած գոյքն յսփրչտակելու:

Վատասիրտ թուրքին համար ասկէ աւելի հրապուրիչ միջոց մը չէր կրնար ըլլալ քրիստոնէից դէմ իւր ունեցած ատելութեան ծարաւը մարելու համար. Գեօրցիներու նորոգութիւնը — ահա՛ այն միակ իղէալը, որուն հետամուտ եղած է խլամութիւնը իւր հիմնարկութեան թուականէն ի վեր, եւ այն միակ շաւիղը, որուն վրայէն քալած է նա անընդհատ, դարուց ի դարս, սարսափ, արհաւիրք, սոսկում ազգելով ամենուրեք. մեռցնել ու կողոպտել առանց ամենափոքր պատասխանատուութեան երկիւղ մ'ունենալու ոչ աշխարհիս եւ ոչ հանդերձեղոյն մէջ, ընդհակառակն երկնային վարձատրութեան սարսելով այն համեմատութեամբ՝ ինչ թափով ու չափով գործադրած է նա իւր խլամական այս քրտմնելի պարտականութիւնը:

Իսոյց եթէ անցելոյն մէջ իւր վիթխարի զօրութեան միակ խարխիւր կը կաղմէր այն, ներկայիս մէջ ալ իւր գահավէժ անկման կարապետը եղած է. ինչ որ ժամանակաւ սնունդ մ'էր կենսատու՝ այժմ թոյն է մահատու. դարուց ի վեր իւր ծովացուցած արեան ովկիանոսին մէջ վերջապէս պիտի խեղդուի խլամութիւնը:

Ազիզ փաշա եթէ ճշմարիտ զինուորական մը չէր, ճշմարիտ խլամի մը ամեն սուաւելութիւնն ունէր, ուստի պատե-

րազմի դաշտին վրայ իւր կորուսած պատիւը իսլամական մոլեռանդութեամբ ձեռք բերելու ջանաց այսպիսի նուաստացուցիչ հրաման մը հանելով, այնպէս որ այլ եւս անկարելի կը դառնար զէյթունցեոց իրենց երկրէն դուրս ելնելը. հետեւաբար եւ մօտալուտ սովի մը երկիրը սկսաւ սազնապէլ զանոնք:

Այս աննախանձելի վիճակին դարման մը տանելու համար վճռեցին նորա պատգամաւորութիւն մը ղրկել Պօլիս պատրիարքարանի եւ ընդհանուր ազգին ուշադրութիւնն հրաւիրելու համար Զէյթունի վրայ: Եւ Տէլի-քէշիշեան տէր Յակոբ քահանան, որ նշանաւոր տ. Օհանի հօրեղբորորդին էր, ու աշխարհական մը՝ որ, եթէ յիշողութիւննիս չի խարեր մեզի, Սէմէրճեան Մ'նացական էֆէնտին ըլլալու էր՝ պատգամաւոր նշանակուելով ճամբայ հանուեցան: Ասոնք մինչև շաճին լեռնային ճամբաներով հետիոտն գնացին, անկէ Գօզան օղուի պաշտպանութեան տակ ապահովապէս Սոյ կաթողիկոսին մօտ հասնելով՝ հարկ եղած զրութիւններն ստացան անկէ ու Մերսինի նաւահանգստէն Պօլիս մեկնեցան 1862 սեպ. 18ին եւ հասան նոյն ամսոյ 27ին:

Բոլոր զգայուն հայոց սրտերն ուրախութեամբ կը բարախէին արդէն ի լուր քաջագործութեան Զէյթունի հայոց, ուստի մեծ ընդունելութիւն սրին այս նորեկ պատգամաւորներուն եւ անոնց ամեն պէտքերը հոգացին: Ամենէն առաջ փութաց անոնց այցելելու մեծանուն հայ բանաստեղծ Մ'կրտիչ Պէշիկթաշեան, որ հիացմամբ ու յափշտակութեամբ կ'ունկնդրէր Զէյթունի գործած մէն մի դիւցազնութեանց կենդանի պատմութիւնը, զոր ճշմարիտ գոյներով կը ներկայացնէր պատգամաւոր Մ'նացական Սէմէրճեան էֆէնտին: Լարուած հետաքրքրութեամբ լսեց նաեւ պատմութիւնը Բասմեան Մելքիսեղի, որ Զաւրը-տէրէի-քեփիրը պատե-

րազմող հայոց մէջ երկու տեղէ ծանր վէրքեր առնելով ին-
կած էր, բայց յետոյ ինքզինքը ժողուելով կրցած էր հասնիլ
մինչեւ Փրկիչ լեռը ու այնտեղ մնացած, ձեռքով ամուր
բռնելով փորին վրայ բացուած սուրի ահագին վէրքը, որ-
պէտքի աղէքները դուրս թափելէն արգիլէ. յանկարծ այնտեղ
կը հանդիպին քիւրտեր եւ մեռեալ կարծելով զանի ականջ-
ներն ալ անոնք կը կտրեն. քաջասիրտ զէյթունցին մեռեալ
ձեւանալով լուռ կը տանի այս անդամահատութեան պատճա-
ռած տաժանելի ցաւերն ալ. ուր ուրեմն զիշերուան մէջ այն-
տեղ հանդիպելով իւր մայրն, որ դիականց ու վերաւորելոց
մէջ ժամելով շրջելով զինքը կը փնտռէր՝ կ'ողջագուրէ զայն
ու կը համբուրէ, եւ պատերազմի ելքն, իրենց ու թշնամեաց
ունեցած կորուստը մի առ մի պատմելէ յետոյ իւր սիրասուն
զաւակը կը փոխադրէ տուն, ուր պէտք եղած դարմանը
տանելով կ'առողջացնէ զայն:

Այս պատմութեան հետեւեալ օրն իսկ պատգամաւոր-
աց եւ այլոց առջեւ կարդաց անմահ բանաստեղծը իւր յօ-
րինա՞ծ « Դու զով ինդրես, մայր իմ անուշ » զեղեցիկ երգը:

XXVII.

Բողոք առ Եսայիէօն Գ. կայսր

Զէյթունի նկատմամբ հայ ազգին սէրն ու համակրանքն
այնչափ վառ էր, որ պատգամաւորաց զայլն առաջ Պօլսէն
Փարիզ զրկուած էր արդէն զէյթունցի մը Եսայիէօն Գ.
կայսեր բողոքելու համար տեղի ունեցած այս ամեն անհան-
դուրժելի բռնութեանց ու հարստահարութեանց դէմ:

Զէյթունցին միանալով հոգելոյս Կարապետ վարդապետ
Շահնազարեանի հետ՝ որ այն ժամանակ Փարիզ կը գտնուէր՝
ներկայացուց բողոքը կայսեր, երբ կառքով կ'անցնէր նա, եւ
ապահովութիւն ստացաւ՝ պէտք եղած ուշադրութիւնն ըն-

ծայերու իրենց խնդրոյն, եւ իրօք քիչ ատենէն Պօլսոյ Ֆրանսական դեսպանին հրահանգ եկաւ, որ Բ. Դրան քով միջնորդէ ի նպատակ Չէյթունի՝ զաղբեցնելու համար թշնամութիւնները այդ սակաւաթիւ, բայց արիասիրտ քրիստոնեայ Ժողովրդեան գէմ:

Մէկ կողմէն Ստիօղէօնի այս միջամտութիւնը, միւս կողմէն մեր բարձրատիճան ամիրայից միջնորդութիւնը թուրքաց մեծամեծ պաշտօնատարաց քով՝ իրաց վիճակը կերպարանափոխեցին, եւ ոչ միայն Չէյթունի վրայ քայելու համար նոր ծամբայ հանուած զօրքերը ետ դարձուցին, այլ եւ Ազիզ փաշան պաշտօնանկ անելով Սիւլէյմանիա զրկեցին եւ անոր տեղ Աշիր փաշան նշանակեցին, որ սակայն նոյնպէս հայատեաց թուրք մըն էր. Չէյթունցոց երթեւեկութեան գէմ հանուած ամեն արգելքներ ալ վերցուեցան:

Բաց յայսցանէ, քննիչ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որ Մարաշ երթալով պիտի քննէր, իմանար այս ամեն չարեաց հեղինակը եւ պատասխանատուն, վասն զի Բ. Դուռը կ'ուրանար Ազիզ փաշայի յարձակումը իւր խորհրդով ըլլալը: Հայոց կողմանէ, այս յանձնախումբի անդամ ընտրուեցաւ Եօզղատի առաջնորդ Մատթէոս վարդապետ, որ դեռ ծամբայ չերած՝ մահը վրայ հասնելով վախճանեցաւ, իսկ անոր տեղ նշանակուեցաւ Խաղիւղի քարոզիչ Ներսէս վարդապետ Վարժապետեանը: Այս ալ Ատանա հասնելով իրրեւ ճանապարհածախս իրեն տրուած 100 ոսկին գործածեց Սոյ կաթողիկոս Սիրակոս Բ. սրբազանէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար եւ յաջողեցաւ առանցի նշանաւոր հայազգի Սամուր-ղաշեան Մանուկ պէյի միջնորդութեամբ:

Եպիսկոպոսանալէ յետոյ երբ միւս անգամ Ատանա վերադարձաւ՝ այնտեղ գտաւ Չէյթունի իշխաններէն Աստուածատուր աղա Ենի-աիւնեա եւ հազոր աղա Ծօլրօեանը ու

տէր Մովսէս քահանան՝ որոնք Պօլիս պիտի երթային Զէյթունի իրաւունքները պաշտպանելու համար: Ներսէս եպիսկոպոս փոխանակ Մարաշ երթալու՝ ասոնց հետ Պօլիս վերադարձաւ՝ համոզելով զանոնք, որ Պօլոյ մէջ ինքն աւելի օգտակար պիտի ըլլար իրենց, եւ յիրաւի շատ օգտակար եղաւ:

Պատրիարքարանը եւ ամիրայք սաստիկ բարկացան Ներսէսի այս ընթացքի համար՝ սակայն զէյթունցի իշխանաց միջնորդութեամբ հրաժարեցան անոր նկատմամբ իրենց մտադրած պատիժը գործադրելէն: Այնուհետեւ իշխանք վարժապետեանի առաջնորդութեամբ Ալի փաշայի ներկայանալով ամեն բան մանրամասնաբար հասկացուցին անոր եւ իրաւունք ու արդարութիւն պահանջեցին. եպարքոսը խոստացաւ արդարութիւն անել հարկ եղած քննութիւնը կատարելէ յետոյ ի նորոյ կազմելի յանձնաժողովի մը միջոցաւ:

Սակիկին պատգամաւորք վերջնոց զալէն 15 օր յետոյ Պօլսէն մեկնեցան դէպի Զէյթուն Դաղղիոյ զեսպանատան բ. թարգման պ. Ժիւլ-Րօպերթի հետ, որ 20 օրի չափ մնալով Զէյթուն շատ մը բաներ քննելէ, աչքէ անցընելէ վերջ վերադարձաւ Պօլիս: Իսկ այնտեղ գտնուող մեր իշխանք տարիի մը չափ ուշացան Պօլիս:

XXVIII.

Յանձնախումբը. Պոյամեանի սպանումը:

Մեծ եպարքոս Ալի փաշայի խոստացած յանձնախումբը շուտով կազմուեցաւ հետեւեալ անձերէ.

1. Շահին պէյ՝ իբրեւ ներկայացուցիչ Բ. Դրան.
2. Սարգիս Էֆ. Ազարեկեան՝ ներկայացուցիչ հայոց պատրիարքարանի, եւ
3. Տավուտ Էֆ. ներկայացուցիչ կաթողիկ հայոց:

Ասոնք եկան ու նախկին կարգը վերահաստատելով մեկ-նեցան առանց որ եւ է փոխարինութիւն անելու Զէյթունի կրած այնքան մեծամեծ վնասներուն. ոչ ալ հիմնական կարգադրութիւն մ'արին խաղաղութիւնը մշտապէս հաստատելու համար: Ուստի կառավարութեան ու մեր մէջ եւ մեր ու շրջակայ բարբարոս ցեղերու մէջ յարաբերութիւնները մնացին նոյնը. — անոնք մեզի դարանամուտ կ'ըլլային, մենք ալ անոնց՝ որ ատեն որ պատեհութիւն գտնէինք:

Այսպէս 1863 մայիսին Պոյսմեաններու տունէն մէկը Նարբուզէն Զէյթուն վերադառնալու համար Չալտար-պէլ կոչուած կիրճէն անցնելու ատեն զնդակահար սպաննուեցաւ չէբէզէ մը՝ որ ժայռի մը ետեւ պահուած էր: Զէյթունցիք իմանալով՝ դիակը բերին թաղեցին, բայց գերեզմանէն տուն չգարձած ուխտեցին անոր վրէժը լուծել ու այնպէս դառնալ, ուստի զէնքերնին բերել տալով սպառազինուեցան 70 մարդիկ ու զիմեցին նոյն չէբէզի դիւղը, որ Զէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութիւն ունի, անոնցմէ 6 մարդ սպաննելէ վերջ ամբողջ գիւղն ալ աւարի տարով վերադարձան, իրենց պարտականութիւնը կատարողի մը զգացած խղճի հանդարտութեամբ:

XXIX.

Զէյթունի ա. գայմազամի

Զէյթունի պատուածանաչութեան ու ազատասիրութեան այս ոգին՝ որ միշտ դէպ ի վրէժինդրութիւն կը մղէր զինքը, անհաճոյ էր թուրք կառավարութեան, եւ — ինչպէս կ'ըսէին եւ դեռ կը կրկնեն տաճիկները — ակոսյի ցաւ մ'էր Զէյթուն սուլթանին համար, որ չէր կրնար հանդիստ մնալ՝ մինչեւ որ միւս գաւառներու վարչական վիճակին չենթարկէր զայն: Ուստի 1865 թուականին կեդրոնական կառավարու-

Թեան հրահանգովը Մարաշի զօրաց հրամանատար Բէլ Հասան փաշան առաջարկեց մեր իշխանաց, որ Զէյթունի համար նշանակուած թուրք զայլմագամը յօժարակամ ընդունին ու Մարաշ երթալով իրենք անձամբ տանին հաստատեն զայն իւր պաշտօնատեղին, հակառակ պարագային սպառնալով զինու զօրութեամբ գործադրել Բ. Դրան հրամանը:

Իշխանք լրջութեամբ մտածելով իրաց վիճակին վրայ եւ հանգամանքները նկատողութեան առնելով՝ լաւագոյն համարեցին առժամանակեայ ընդունելութեամբ վերահաս չարիքէն խուսափել, եւ մէկ ամիս վերջ տ. Մոյսէս քահանան Մարաշ զրկեցին իբրեւ հրաւիրակ նորընտիր զայլմագամին, որ Սպէհէֆէնտի կը կոչուէր: Անոր հետ եկան նաեւ դատաւոր մը եւ հազարապետ մը՝ որպէս բարենորոգիչ պաշտօնեայ՝ Հիւսէին պէյ անուամբ հայատեաց երիտասարդ մը:

Սորա սկսան ժողովուրդը նեղել, իրենց կարողութենէն շատ վեր ծանր տուրքեր բռնաւորելով՝ անոր վրայ հակառակ Սուլթան Մուրադի եւ յաջորդ երկու սուլթաններու խաթթը շէրիֆներով հաստատուած առանձնաշնորհութիւնը՝ որ այսպէս վերջ կը գտնէր սուլթան Ազիզի օրով:

Իշխանք տեսնելով այս վիճակը զառնացան եւ կը սպասէին յարմար ժամանակի մը թօթափել իրենց վրայէն այս ծանր լուծը, բայց յիշեալ հազարապետը միջոց չտալու համար անոնց՝ խարդախութեամբ առաւ զանոնք Մարաշ տարաւ, անկէ ալ Հայէպ, ուր մնացին երկու ամիս չափ ժամանակ: Այնուհետեւ կուսակալ Մէվլետթ փաշա Պօլխ զրկեց զանոնք, ուր մնացին մէկուկէս տարի Թաղթագեան Պօղոս պատրիարքի օրով, որ փոխանակ Զէյթունի իրաւունքները եւ անոր տարագրուած իշխանները պաշտպանելով՝ յիմարարար կը համոզէր զանոնք, որ թողուն Զէյթունը ու գաղթեն Ադրիանուպօլիս, խոստանալով անոնց՝ Թագաւորին կողմանէ

Թոշակ սահմանել իրենց գերդաստանի ամեն անդամներուն, նոյն իսկ օրօրոցի մանկանց: Իշխանք միաբերան պատասխանեցին՝ «Սրբազան հայր, մենք ոչ Թոշակ կ'ուզենք, ոչ ալ ուրիշ շնորհք, այլ մեր երկիրը եւ մեր հողն ու ջուրը. անոր մեզի տուած չոր հացը օտար երկրի մը կարկանդակին հետ չենք փոխեր. մենք կը մեռնինք եւ ուրիշ տեղ չենք գաղթեր»:

Իշխանաց այս հաստատ որոշումը տեսնելով՝ պօլսեցի ազանաւոր ազգայինք ազաչեցին սուլթանը եւ ուրիշ պաշտօնեաները արտօնել զանոնք իրենց տեղերը զառնալու: Սուլթան Ազիզ զեջանելով անոնց Թախանձանաց եւ նորրնտիր Գէորգ Դ. կաթողիկոսի եւ ռուսաց Իզնաթիւի ղեսպանի միջամտութեան Թոյլատրեց զանոնք վերազառնալու, էֆէնդի-ն-է-է-ան տիտղոս եւ միանգամայն անոնց ճանապարհի ծախուց համար պէտք եղած զբամն ալ շնորհելով, եւ այսպէս անոնք ողջ առողջ ու պատուով դարձան երկիր ի մեծ ուրախութիւն համայն զէյթունացոց:

Այս ատենները Հալէպի առաջնորդական տեղապահ Տիգրանեան Մկրտիչ վարդապետը Զէյթուն գալով Շահնազարեան վարժարանը աշակերտելու համար 7 պատանիներ ընտրեց ու տօրաւ Պօլիս. այս ընտրեալներէն կարեւոր տեղ մը կը բռնէ այժմ՝ Փիլիպպոս պատուելի Փիլիպպոսեան: Բիշ վերջն ալ Երուսաղէմի միաբաններէն զէյթունցի Ատուրեան Աթանաս վարդապետը հոգեւոյս Նսայի պատրիարքի կողմանէ գալով Ս. Յակոբայ վանքին մէջ բացուած Ժառանգաւորաց վարժարանին համար 9 աշակերտներ առաւ Զէյթունէն. աւտոնց մէջ ալ արժանաւոր տեղ բռնած են Մանուկ պատուելի Զգօնեան, Սմբատ պատուելի Տէր-Ղազարեան, տէր Կարապետ քահանայ տէր Կարապետեան ի Փրնուզ եւ տէր Սահակ քահանայ Նաղուպեան ի Զէյթուն:

XXX.

Տավուտու Նիազի Էֆէնտի

Իշխանաց վերադարձէն յետոյ բաւական տարիներ խազաղութիւն ունեցաւ Զէյթուն, բայց 1875ին Տավուտու Նիազ Էֆէնտի անուն միականի գայմազամին օրով նորէն վրդովեցաւ այդ խազաղութիւնը այդ անպիտան պաշտօնէին պատճառաւ: Սա դրամ կորսնցնելով՝ Թօփուզեան Յարութիւն անուն հայ ոստիկանին վրայ կը կասկածի եւ կը սկսի զանխնեղել, տանջել, անօթի թողուլ, եւ երբ ո՛ր եւ է յայտնութիւն մը չի լսեր անոր բերնէն՝ իւր բնական տան յարգնոցին մէջ կախելով՝ խեղդամահ կ'անէ զայն:

Ժողովուրդն իմանալով՝ խուռն բազմութեամբ դիմեց կառավարական պալատը ու իսկոյն կտոր-կտոր պիտի անէր ոճրագործ գայմազամը, եթէ Աղճապեկեան Ստեփան վարդապետը աղաչելով, պաղատելով չկասեցնէր զանոք: Հետեւեալ օրն ալ այս գործին համար Մարաշէն հազարապետ մը եւ Տէվլէթ Էֆէնտի հայազգին քննիչ գալով համոզեցին ժողովուրդը, թէ գայմազամին պէտք եղած պատիժը պիտի տրուի, ուստի հարկ չկայ յուզուելու, նորանոր խռովութիւններ յարուցանելու:

Յուզեալ ամբոխը թէեւ առժամանակէս հանդարտեցաւ, բայց մի քանի օր վերջը իմանալով, որ ոճրագործն ազատ թողուած է Մարաշի մէջ, սաստիկ զայրացաւ եւ գայմազամը ձեռքէ հանած ըլլալով՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց կառավարական շէնքին եւ մղկիթին վրայ, որ դեռ նոր շինած էին, զոր հիմնաստակ կործանեց՝ մին այրելով եւ միւսը քանդելով: Ասոնց տեղը այժմ բանջարանոց եղած է:

Այս դէպքէն վերջ երեք տարի շարունակ ազատ ապրեցան զէյթունցիք առանց գայմազամի, ըստ վաղեմի դրութեան ինքզինքնին կառավարելով Մարաշէն անկախ:

Հաճի Մամբրէ եւ Եայճօղլի

Հին վիճակին դառնալով՝ դէյթուենցիք սկսան ազաա շունչ քաշել, մանաւանդ այն ծերուկ գայլերը, որոնք արձակ-համարձակ լեռները շրջելու վարժուած բլլալով՝ թուրք կառավարութեան մուտ գանելէն ի վեր կաշկանդուած էին: Այսպիսի մէկն էր Վեզիր-օղլու հաճի Մամբրէ անուն ծերունին, որ ամբողջ կեանքը լեռներու ու պատերազմներու մէջ անցուցած էր դրեթէ եւ որ իրեն այնքան սիրելի եղած զէնքը մէկ կողմ դնելու ստիպուած բլլալով՝ միշտ կը հառաչէր նւ այն երջանիկ օրերուն վերագարծին կրսպասէր ակնդէտ: Ամեն օր սովորութիւն արած էր սա կրակին վրայ քիչ մը վառօղայրելով զլուխը անոր վրայ բռնել ու անոր հոտը ծծել անյագաբար, որպէս թէ վարդ ու մեխակ կը հոտուըտար:

Երջանկութեան դազաթնակէտը հասաւ հաճի Մամբրէ՝ երբ իւր ցանկացած վիճակին մէջ տեսաւ նորէն Զէյթուն, ուստի 1878 թուականին օր մը 30 զինեալ ընկերներով գնաց Պունտուխ զեղի լեռը եւ սկսաւ հրացանաձգութիւններ անելով զուարճանալ: Անտրուրնի բռնակալ Եայճօղլին, որ այն կողմը ամարանոց ելած էր Վաւրա-չայի կոչուած տեղը, իրեն դէմ ցոյց մը համարելով Վեզիրեանի վարմունքը, իւր հրամանին տակ զանուած հայու մը միջոցաւ լտեսելէ վերջ՝ հասկնալով որ Վեզիրեանի ընկերներ սակաւաթիւ են, շուտ մը մարդիկ հաւաքեց իւր քով՝ դրեթէ 500ի չափ՝ ու յանկարծ անոնց վրայ յարձակեցաւ, երբ անոնք կերակուրի նստած էին. երկու կողմէն սկսան զնգակներ տեղալ իրարու վրայ եւ հակառակ իրենց սակաւութեան՝ մերայինք յաջողեցան զանոնք վանելու: Այս լուրը հասնելով Փրնուզի վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսին փութաց երթալ կուռնի

վայրը, իսկ նորա սարկաւազ Մինաս էֆ. (այժմ՝ Բարժողմէսս վարդապետ) 200ի շափ մարդ հաւաքելով՝ անոնց պէտք եղած բաները — զէնք, զնդակ, վառօդ — իւր իսկ ծախքովն հոգաց ու հետեւեալ օրը զնաց միացաւ եպիսկոպոսին՝ Նայծօղլիի յանդգնութիւնը շափելու եւ պատժելու համար: Մի եւ նոյն ժամանակ բռնաւորն ալ զգալով՝ որ այս բանին հետեւանքը սուղի պիտի նստի իրեն՝ Կապանու քեհեա Վարդիվար աղա Գրըճըլեանը պատգամաւոր զրկեց եպիսկոպոսին ներողութիւն խնդրելու համար, հրաւիրելով միանգամայն եպիսկոպոսը, որ հաճի իրեն երթալ բանակցելու հաշտութեան վրայ՝ որպէսզի պարսպ տեղ արիւն չթափուի:

Գնաց եպիսկոպոսը մի քանի մարդերով, բայց քիչ վերջը այնտեղ հասաւ սարկաւազը հարիւրէ աւելի զինեալ բազմութեամբ, ի տես որոց զարհուրելով Նայծօղլին՝ սկսաւ դողալ ու եպիսկոպոսին ոտքն իյնալ, որ զթայ ու իրենց կենաց խնայէ՝ յետ այնորիկ մշանջենական բարեկամ եւ իրենց հրամանին հնազանդ մնալու հաստատ խոստումներ ու ծանր երդումներ տալով: Ասկէ զատ իրբեւ նուէր ձի մը եւ 100 ոսկի ներկայացուցին սրբազանին, բայց նա մերժեց ու իրենց դարձուց երկուքն ալ՝ պատուիրելով որ հաւատարիմ զանուին միայն իրենց խոստման, եւ ապա զատուեցան իրարմէ:

XXXII.

Պապիկ փաշա՝ Փոյրազ Ալի:

1875—1878 թ., երեք տարուայ ազատ շրջանին մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Ենի-տիւնեա Մարկոս աղայի որդին Պապիկ փաշան, որոյ գործոց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ

¹ Պապիկ փաշա Ենի-տիւնեա իշխան Աստուածատուր աղայի հօրեգործորդու՝ Մարկոս աղայի տղան էր: Այս մեծագործ անձը իւր կենաց մէջ գրեթէ 15 տարի շարունակ ազգօգուտ հերոսութեան գործերով զբաղեցաւ:

Պօզտօղան աշիրէթին հետ ունեցած կռիւր, ուր սպաննուեցաւ ազ աշիրէթին պետը — Փոյրազ Ալի:

Սա՛ իրրեւ թուրք տէրէպէյի՝ իրաւունք կը համարէր իրեն կապանցի հայոց կորեկի ցանքն կերցնելու իւր անասնոց, իջեւանելով անոնց արտերուն մէջ իւր բոլոր ցեղակիցներով, որոնք 500 տունէ կը բաղկանային:

Կապանու Վարդիվար քեհեան՝ Մարաշ երթալով կառավարչին բողոքեց այս բռնաւորին դէմ՝ բայց նա՝ «Պօզտօղանցիները չեմ կրնար զսպել ես, դուք ալ այս տարի կորեկ հաց մի ուտէք,՝ ըսելով քովէն դուրս վանեց: Քեհեան գալով իւր գիւղակիցներուն մօտ՝ փաշային տարօրինակ պատասխանը հաղորդեց անոնց, որոնք յուսահատ՝ դիմեցին Ղէյթունցոց պաշտպանութեանը:

Պապիկ փաշա ընդունելով սիրով անոնց առաջարկը՝ նուիրական թմբուկը՝ զարնել տուաւ: Բոլոր լսողները — թուով 300 — եկան հաւաքուեցան անոր մօտ, եւ Պապիկ փաշա անոնց դուին անցած դնաց Կապան՝ որ Զէյթունէն 16 ժամ հեռաւորութիւն ունի, զարկաւ Ալի պէյը, որ իրր նախամարտիկ արշաւեց անոր դէմ, եւ ասպա պօզտօղանցոց վրանները, անասունները, — ուլտ, եղ, կով, ձի, էջ, ոչխար, — հազարաւոր թուերով կիներ, աղջիկներ, պզտի ըմուկներ գերի վարեց ի Զէյթուն, սակայն ըստ վաղեմի սովորութեան

Սաիզ փաշայի, ասպ Քեամիլ փաշայի ջանքերը հպատակութեան բերել զայն՝ ի դուր անցան: Իր փաշայութեան տիտղոսը թագաւորաց կողմէն չէր աշուած. այլ իւր մեծամեծ գործերուն համար հասարակութիւնը զինքն այս անունով պատուեց: Զէթէ միայն ազգայնոց կողմանէ փաշա կը կոչուէր. այլ եւ տաճկաց կողմէն: Այս պատուական անձը բնական հիւանդութեամբ իւր մահկանացուն կրեց 1886 օգոստոս 21ին քառասուն տարեկան հասակին մէջ ու թաղեցաւ մեծաւ հանդիսիւ Ս. Աստուածածնայ վանքի բակը զանուող գերազմանոցը. եւ Ղէյթունցիք բազում արտասուօք կսծ մեծ արին ի վերայ նորա:

² Այս թմբուկը օժած էր Սարգիս եպս. Ալիկեան, որպէս զի անոր ձայնը լսողը անհրաժեշտաբար հետեւի անոր՝ սրբալան կոչ մը համարելով զայն:

կանանց եւ աղջկանց պատուոյն բնաւ չդիպան զէյթունցիք, այլ մարդկութեան պահանջած պայմաններուն տակ հանգիստ պահելով զանոնք՝ ապա վերադարձուցին, իսկ կենդանիները բոլոր զէյթունցոց մէջ բաժնուելով՝ առատ-առատ վայելցցին զանոնք, այնպէս որ նոյն տարին ըստ «Էնէն» (պատառի տարի) կոչուեցաւ, վասն զի ամեն տուն մէյակէկ սպանդանոց դարձած էր:

Այս յաղթանակի ամբողջ նշանակութիւնը հասկանալի դարձնելու համար յիշենք եւ այն, որ զէյթունցիք ամենքը, բացի Պապիկ փաշայէն եւ անոր զբազիր Մերկերիոս Էֆէնտիէն, հետիոտն էին, մինչդեռ թշնամին ամբողջովին հեծեալներէ կը բաղկանար, եւ կսիւրտեղի ունէր բաց դաշտի մէջ:

XXXIII.

Զատըրմօղլի. Եօթը փեշին տարըն (Եօթը փաշային տարին)

Մինչեւ 1878 թուականը շարունակուեցաւ Զէյթունի այս ինքնագլուխ վիճակը, որ ատեն ուս-թրքական պատերազմը այլ եւս վերջացած ըլլալով՝ կառավարութիւնն սկսաւ նորէն ուշադրութիւն դարձնել զէյթունցոց վրայ:

Այն ատեններն էր, որ Սոյ տէրէպէյի Զատըրմօղլի Ահմէտ պէյը՝ որ սուլթանէն փաշա տիտղոսը ստացած էր, Պօլսէն խոյս տալով Հաճին եկած էր եւ կ'աշխատէր համոզելու ժողովուրդը, որ միարանելով իւր հեռ՝ ապստամբի թուրք կառավարութեան դէմ. «Վասն զի, կ'ըսէր, արդէն բաժնուելու վրայ է անոր երկիրը Պերլինի վեհաժողովին մէջ եւ փոխանակ ուրիշները տիրանալու այս երկրին՝ մենք բնիկներս տիրենք. Դօզանի լեռներն ալ շատ ձեռնտու են մեր այս խորհուրդին»: Այս իմաստով Զէյթուն ալ նամակ գրած էր նա, սակայն հաստատու որոշ պատասխան մը դեռ չտրուած

անոր՝ հաճընցի Հայոց մատնութեամբ Ատանայի կուսակալը եւ Սոյ կառավարիչը ուրիշ երեք զինուորական փաշաներու հետ բազմաթիւ զօրքերով պաշարեցին Ահմէտ պէյը եւ ձերբակալելով արտօրեցին զայն:

Կարգը եկած էր Չէյթունի, բայց զիտնալով որ զիրամարս պատառ մը չէր այն՝ աւելի զգուշութիւններ ձեռք առին: Արդէն եղած զօրութեան վրայ Հալէպի կուսակալը եւ Մարաշի կառավարիչ Վէյսի փաշան ալ զինուորական բաւական մեծ զօրութեամբ աւելնալով հանդերձ՝ չհամարձակեցան ուղղակի Չէյթունի վրայ քայլելու, այլ իրենց սովորական եղած խարդախ միջոցներուն դիմեցին: — Հաճընի առաջնորդ Պեարոս եպիսկոպոսը համոզեցին՝ որ Չէյթուն երթայ ու այնտեղ իշխանները եւ ուրիշ երեւելիները յորդորէ հրաժարիլ ասպատակութիւններէ եւ հնազանդիլ թուրք կառավարութեան: Իրենց հնազանդութեան գործնական ապացոյց մ'ըբալու համար պէտք է որ, ըսին, անձամբ գան ներկայանան բանակի հրամանատարներուն եւ իրենց համար ընտրուած գայմազամն ալ հետերնին առնելով վերադառնան:

Եպիսկոպոսը եկաւ եւ այս մտօք սկսաւ յորդորել՝ մեծաւորները, որոնք միամտաբար խաբուեցան ու անոր հետ գնացին մինչեւ բանակը, որ կը գտնուէր Զահան գետին եզերքը: Երբ սոքա — թուով 12 անձինք — բանակը մտան, զօրականները՝ զինուորական փողեր հնչեցնելով խելոյն շրջապատեցին զանոնք եւ իրրեւ կալանաւոր պահեցին իրենց մօտ: Մի եւ նոյն ժամանակ իրենք ալ Չէյթունի մօտ գալով բա-

1 1864ին ծիշդ այսպէս համոզելով Մարաշի առաջնորդ Աջապահեան Նիկողոս եպիսկոպոսը, որ յետոյ ինքնած կաթողիկոս եղաւ Սոյ, Մարաշ տարաւ Չէյթունի զխաւսրներէն Ենի-տիւնեա Փանոս փաշան, Արեղինի կարագետ քահանա եւ Վարդանեան Չափաւը, որոնք այնտեղ բանտարկուեցան: Փանոս փաշան թուեաւորուելով բանտի մէջ մեռաւ, միւսներն ա 3—7 տարի բանտ մնալէ յետոյ հազիւ ազատուեցան:

նակեցան եւ սկսան հանդիպածնին բռնելով զերի տանիլ Մարաշ՝ այր թէ կին՝ 300ի չափ անձինք, որոնց մէջ էին Պապիկ փաշայի մայրն ու կինը. սոցա պաշտպանութեան համար ինքնաբերաբար Հայէպ գնացին միասին Պապիկ փաշայի եղբայրը (Նազարէթ աղան) եւ աներորդին:

Ձէյթունցիք չուղեցին այս անգամ դիմադրել թուրք փաշաներուն, վախնալով որ թշնամեոյն ձեռքը գտնուող մեծաւորներուն կեանքը կը վտանգուի: Սակայն Պապիկ փաշան, որ միւս իշխանաց հետ գնացած չէր, իւր հրամանատարութեան տակ գտնուող 400ի չափ հրոսակներով սկսաւ պատերազմիլ թուրքաց դէմ՝ աջակցութեամբ Փրնուզի վանքին վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսի եւ Յարութիւն պատուելի Չաքրբեանի, որոնք զերի բռնուեցան այս պատերազմին մէջ Սոխուտեան Փանոսի հետ. բացի այդ՝ երկու ուրիշ հայեր ալ մեռան այդ կռուին մէջ՝ Պետրոս Հասէսեան եւ Խաչեր Գէորգեան անուամբ, իսկ թուրքաց կողմէն ընկան 60 հոգի եւ շատեր ալ վերաւորուեցան:

Պապիկ փաշա սաստիկ բարկացած եւ զայրացած Պետրոս եպիսկոպոսի դէմ, որ անգլիաբար մասնիչ մ'եղած էր, յարձակեցաւ Ս. Աստուածածին վանքին վրայ, ուր կը գտնուէր նա, որպէս զի սպաննէ զայն, սակայն վանահայր Սահակ վարդապետը (այժմ Կարապետ եպիսկոպոս) գաղտուկ տեղ մը պահելով զայն՝ ստեց Պապիկի՝ «Այտեղէն փախաւ» ըսելով: Եւ իրօք ալ վրէժխնդիր իշխանի մեկնելէն վերջ փախաւ, հազիւ կրնալով հասնել Հաճին շնչապառ:

Իսկ զերի բռնուած Նիկողոս եպիսկոպոսը իւր երկու ընկերներով թուրքերը խիստ անարգութեամբ ու խայտառակ վրձակի մէջ տարին Մարաշ, ուր մրսթրը Մ'օնթքօմի ամերիկացի հայասէր միսիօնարը տեսնելով ասոնց անտանելի կացութիւնը՝ գիմեց կառավարութեան ու ասոնց համար

երաշխաւոր բլլալով պահանջեց որ արձակուին, բայց կառավարութիւնը մերժեց առարկելով մանաւանդ թէ նա՝ միսիօնար մ'ըլլալով իրաւունք չունէր քաղաքական գործերու խառնուելու, մինչդեռ անգլիական հիւպատոսի փոխանորդութիւնն ալ կը վարէր, եւ այս պաշտօնին իրեն տուած ուժին կաթնելով թէեւ պնդեց իւր պահանջման վրայ, սակայն կառավարութիւնն անգրգուելի մնաց իւր որոշման մէջ, խիստ լեզու գործածելով նաեւ անոր դէմ:

Մըլթըր Մօնթքօմբին հեռագրել ուղեց ի Պօլիս, բայց հեռագիրը մերժեցին «արգելուած է» բռնելով. նա ալ ձին հեծնելով Այնթապ դնաց 10 ժամէն, մինչ 18 ժամու հեռաւորութիւն ունէր, որպէսզի այնտեղէն հեռագրէ, բայց հոն ալ մերժուեցաւ: Ազնուասիրտ ամերիկացին շյուսահատելով ուղղուեցաւ դէպի Հայէս եւ այնպիսի խուճապով կը վարէր իւր նժոյգը, որ չկրնալով դիմանալ խեղճ կենդանին — որ 120 ոսկի կ'արժէր — սատկեցաւ կէս ծամբան: Ուր ուրեմն հասնելով Հայէս՝ ամերիկացի միսիօնարը տեսնուեցաւ հիւպատոսներուն հետ եւ անոնց խորհրդով հեռագիր տուաւ Անգլիոյ դեսպանին, Բ. Դրան եւ հայոց պատրիարքարանին՝ Զէյթունի եւ բանտարկելոց անտաննի վիճակը նկարագրելով:

Դեսպանն ու պատրիարքը այս հեռագիրն ի ձեռին դիմեցին Բ. Դրան եւ պահանջեցին, որ փաշաները ետ քաշուին Զէյթունի առջեւէն, եւ Միկոզոս եպիսկոպոսն ալ Պօլիս բերուի երկու ընկերներովը մէկտեղ: Դուռը համակերպելով այս պահանջման՝ պէտք եղած հրամանները տուաւ ուր որ անկ էր, ու այս խնդիրն ալ փակուեցաւ այսպէս:

Բոլոր ղէյթունցիք խորապէս զգածուած ազնուասիրտ միսիօնարին այս արիական գործունէութենէն՝ սրտագին շորհակալութիւն մատուցին նմա՝ երբ վերադարձաւ Մարաշ:

Այս թուականը տեղական բարբառով կը կոչուի « Եօթը փեշին տարրն - եօթը փաշային տարին », որովհետեւ թուրքաց զօրքը կը զանուէր երեք զինուորական փաշաներու հրամանատարութեան տակ եւ բացի այդ՝ անոնց հետ էին Ատանայի, Հալէպու, Սոյ եւ Մարաշու փաշաները:

Q

V

XXXIV.

Պապիկ փաշա եւ ընտարկեալք

Զօրաց ետ քաշուելովն իրերը առերեւոյթ հանգարտութիւն մը ստացան թէեւ, բայց սրտերը նոյն էին, լի առեւտութեամբ միմեանց դէմ, եւ այդ զգացման մարմնացումն էր զէյթունցուց մէջ Պապիկ փաշա, որ իւր հերոսներով կը շրջէր տակաւին լեռները, զլիաւորապէս Փիսիր՝ կոչուած լեռը իրեն օթեւան ընտրելով: Իւր մօր եւ տիկնոջ հետ խարզախութեամբ բռնուած բոլոր զէյթունցիք Մարաշի եւ Հալէպի բանտերուն մէջ կը հեծէին դեռ եւս, եւ միջոց մը կը փնտռէր քաջ հերոսապետը զանոնք ժամ առաջ եւ անփնաս իրենց տեղերը վերադարձնելու: Այս նպատակաւ փաշաներուն մեկնելէն Յամիս վերջ՝ որ մը յանկարծ Զէյթուն իջաւ իւր հերոսներով եւ կառավարութեան պալատը զգուշութեամբ պաշարման մէջ դնելէ յետոյ՝ ինքը ներս մտաւ դայմադամին եւ այլ պաշտօնէից հետ տեսնուելու: Այնտեղ սուրճ հրամցուցին իրեն, որմէ յետոյ ոտքի ելաւ՝ որպէս թէ մեկնիլ կ'ուզէր. տխմար դայմադամը հրամայեց, որ տեղէն չչարժի. « վասն զի, ըսաց, հիմա ոստիկանք քեզ պիտի ա-

1 Զէյթունի տկար ժամանակը Պեշէն գիւղի թուրք պէյերը Աստուածածնի վանքին վրայի լեռը զալով՝ վրան կը լարեն կը նստին եղեր. զէյթունցիք ալ իրենց չտրած անապուր բաները որովհետեւ քիւ կը կուշէին, ամեն անգամ որ այս պեշէնցիք կուգան՝ քիւ-ի-շ եկան կ'ըսեն եղեր, այսպիսով տեղւոյն անունը մնացեր է Փի-ի-շ, որ այժմ Պապիկ փաշայի տան կայուածն է:

ուսմտորդին քու արժանաւոր բնակարանդ (բանտը), դու այնչափ ատեն տէրու թեան երկիրը եւ զօրքերը անհանգիստ արիր, մեծամեծ ծախքերու դուռ բացիր, այնչափ անմեղ մարդոց բանտարկուելուն պատճառ դարձար ու ինքդ ազատ շրջեցար առանց ձեռք անցնելու. այժմ բաղդը այնպէս բերաւ որ թռչունի մը պէս ինքնին եկար, ծուղակի մէջ բռնուեցար. օ՛ն ուրեմն բանտ . . . » :

Ժիծաղեցաւ քաջ զէթունցին ու ըսաց՝ « դու ինքդ ալ իմ ձեռքիս մէջ կը դանուխ այժմ բոլոր պաշտօնեաներովդ հանդերձ. օ՛ն ուրեմն երթանք. ես ձեզի աւելի լաւ տեղ պատրաստած եմ վանքին մէջ . . . » :

Ապշեցաւ զայմադամը այս անակնկալ պատասխանն առնելով եւ պատուհաններէն դուրս ժուռ ածելով իւր ակնարկ՝ տեսաւ որ կատարելապէս պաշարուած էր, ու արձանի մը պէս անշարժ մնաց: Դերերը շուտ փոխուեցան: — Հիմա կարգը եկած էր, որ թուրքը խոնարհի ու հայը հրամայէ: Թուրքական բնաւորութեան յատուկ եղած զձձու թեամբ մը, որ տկարին առջեւը դանուած ատեն ամպերուն մէջէն կ'որոտայ իր պատգամը, իսկ զօրաւորին առջեւ՝ անոր ոտքին տակ կը սողայ, զայմագամն ալ իսկոյն կերպը փոխելով՝ « Տէր իմ, կակազեց, թոյլտուութիւն արա՛ ինձ գէթ միանգամ տեսնուելու ընտանեացս հետ, այնուհետեւ պատրաստ եմ հրամանդ կատարելու »: — « Ղանքին մէջ կրնաք տեսնուիլ, պատասխանեց Պապիկ, վասն զի ամբողջ ընտանիքդ հոն փոխադրուած է արդէն »:

Խեղճ զայմագամը յուսահատ ու կորագլուխ հնազանդեցաւ հայ իշխանի՝ հրամանին եւ դատաւորին ու այլ պաշտօնակալաց հետ — թուով 22 անձինք — հրոստխումբէն շրջապատուած ելան վանք, ուր շրթայուելով զրուեցան աստուներու մէջ:

Հերոսապետի հրամանով Մարաշի կառավարութեան ուղղեալ նամակ մը գրեց գայմազամը, ուր իրենց այս ծանր վիճակը նկարագրելով կ'աղաչէր որ ժամ առաջ արձակեն հայ բանտարկեալները, որ իրենք ալ ազատուին: Ամբարտաւան կառավարութեան համար որչափ ծանր պայման, բայց ի՞նչ կարող էր անել: Զէյթունցիին լաւ սերտած էր մովսիսական օրէնքը — «աչքի տեղ՝ աչք, ահուայի տեղ՝ ահուայ», մանաւանդ աւելի առաջ կ'երթար նա, — մէկ աչքի տեղ՝ տասն աչք կը հանէր, մէկ ահուայի տեղ ալ՝ ամբողջ գլուխը կը ջարդէր շատ անգամ:

Կամոյ ահամոյ ստիպուեցան կատարել գայմազամին ինդիրքը եւ անմիջապէս արձակուեցան թէ՛ հայէպի եւ թէ՛ Մարաշի մէջ բանտարկուած բոլոր զէյթունցիները. այն ատեն Պապիկ փաշան ալ ազատ թողուց իւր բանտարկած պաշտօնեաները, որոնք լռիկ մնջիկ նորէն անցան իրենց պաշտօնի գլուխը:

XXXV.

250 չէրքէզներու ջարդը

(1879) Մարաշի կառավարիչը կասկածելով որ միւս անգամ կը կրկնուի նոյն անհաճոյ դէպքը՝ օրական վարձքով 250 գաղթական չէրքէզներ զրկեց Զէյթուն, հազարապետի մը հրամանին տակ, ի պաշտպանութիւն կառավարական պաշտօնէից եւ իրենց ընտանեաց:

Սակայն ասոնք դեռ եւս քաղաք չմտած՝ մեծ դերեզմաննոցին քով Պապիկ փաշա դէմերնին ելաւ իրենց գալուստեան պատճառն իմանալու համար, եւ երբ անոնք յայտնեցին իրենց ինչ պաշտօնով գալը, հերոսապետը տպահովեց զիրենք՝ թէ այսուհետեւ այդ բաները պիտի չըլլան եւ կրնան իւր խօսքին վստահելով դառնալ իրենց տեղերը, «քանի որ

այսչափ եկեր էք, ըսաց, երեք օր ձեզ կը հիւրընկալեմ տուներու մէջ, այնուհետեւ պէտք է երթաք» :

Անոնք պատասխանեցին թէ՛ «Մենք փաշային հրահանգին միայն կը հնազանդինք եւ ըստ այնմ կառավարութեան ապարանքը պիտի երթանք» : — «Լաւ ուրեմն, կրկնեց իշխանը, պէտք է զէնքերնիդ ինձի յանձնէք ու առանց զէնքի մտնէք Զէյթուն» : Անոնք այս առաջարկն ալ մերժեցին : — «Ուրեմն ասկէ վերջը պատահելիք չարեաց պատասխանատուն դուք էք», ըսելով քաշուեցաւ գնաց Պապիկ փաշանոնք ալ գնացին կառավարութեան ապարանքը, ու հագլեմէկ շարժութ տեւեց, իրենց ինչ ստոր արարածներ ըլլալը շուտով երեւան եկաւ : Գրեթէ ամեն օր զինովնալով աղբիւրներուն գլուխը կը հաւաքուէին ու ջրկիր կանանց եւ աղջկանց անվայել ու անպարկեշտ խօսքեր կը զուցէին լյախ ու շուայա շարժումներով :

Իրենց բարոյական սրբութեան ծայրայեղագէս նախանձախնդիր՝ բոլոր կանայք, խորագէս յուզուած այս անառակ խալամներու լիրբ վարմունքէն, զիմեցին Պապիկ փաշային եւ խատիւ պահանջեցին, որ այն օրն իսկ հանէ Զէյթունէն այս վատագգի «նուզաները», «ապա թէ ոչ, ըսին, մենք զինուելով կը ջարդենք զանոնք, այն ատեն ձեր Ֆէսը մեր գլուխը դրուի, մեր «շեաշն» ալ (շղարշը) ձեր գլուխը» :

Այս գանդատէն օգուտ քաղելով հերոսապետը՝ խիոյն ժողովի հրաւիրեց քաղաքին զխաւորները եւ խնդիրը անոնց ներկայացնելով պահանջեց, որ իրենց որոշումը տան : Երկար խորհրդածելու պէտք չկար, շուտով տուին նոքա իրենց որոշումը — պատերազմ :

Հանգիստ նստել ճակատագրուած չէր երբէք զէյթունցիին, եւ խաղաղութեան հազուադէպ ժամանակներն ալ կարճատեւ զինագազարներ էին իրեն համար : Արիւն ու սուր

— այս էր իւր բաժին. ազատութիւն կամ մահ — այս էր իւր սկզբունք: Ուստի վճռեց նորէն դուրս քաշել սուրբ իւր պատեանէն ուր կատարելագոյն միութեամբ չէր արդէն եւ որուն վրայ տակաւին թարմ կը մնային թշնամոյն արեան վերջին կաթիլները:

Պապիկ փաշա օծեալ թմբուկը զայննել տարով իւր մօտ հաւաքեց 300 զինեալ հերոսներ ու անոնց գլուխն անցած՝ զնաց պաշարեց կառավարական շէնքը, ուր կը գտնուէին չէրքէզները, յետոյ բարձրաձայն հրաւեր կարգաց անոնց, որ դուռը բանան ու յայտնեն իրեն, թէ արդեօք իրենց ձեռքը բարձրագոյն տեղէ մը հրամանագիր ունե՞ին այստեղ գալու եւ այսչափ սանձարձակ վարուելու:

Անոնք փոխանակ դուռը բանալու՝ հրացան մը պարպեցին՝ «մեր հրամանը մեր հրացանին բերանն է» ըսելով: Հերոսապետը շարունակեց, «կը գթամ ձեր վրայ. բաւ կ'անէք, որ խաղաղութեամբ ելէք հեռանաք այստեղէն. պատուոյս վրայ կ'երգնում որ ձեզի մնաս պիտի չհասցնեմ ամենեւին, եւ մեր երգումը, նոյն իսկ պարզ խոստումը՝ ձեր խարդախ պաշտօնեաներու երգումէն հազարապատիկ աւելի արժէք ունի. վստահ եղիք ու զնացէք»: Ներսէն ձայն մը պատասխանեց — «Մեր օրէնք թոյլ չի տար մեզ կեալուրի մը հնազանդիլ. եթէ կեալուրին հնազանդիլ ուղէինք՝ Մոսկովին մէջ կը մնայինք»: — «Արիւն ձեր ի գլուխ ձեր, — գոռաց հայ հրամանատարը, — պէտք է ուրեմն ջարդուիք»: Իսկովի այս նորրինձայ ձագերը ճշմարիտ հաւատացեալի մը ներքին համոզումով աղաղակեցին՝ «կեալուրի գնդակը մեզի չի ներգործեր»: — «կրակ» որոտաց Պապիկ փաշա: Եւ ահա շէնքին ամեն կողմերէն զնտակներու տարափ մը տեղալ սկսաւ. 250 չէրքէզներէն միայն 5ը ողջ մնաց, բոլորն ալ այնտեղ ինկան՝ Մուհամմէտի փառաց պսակը վայելելու համար անդիլի աշ-

խարհին մէջ: Հազարապետն ալ նստոյ տեղէն դարձուեցաւ,
 երբ խոյս կու տար ու յետոյ Բասիլոսեան հաճի կարապետ աղայի
 տունը տարուելով՝ այնտեղ դարմանուեցաւ: Կենդանի մնա-
 ցած 5 հոգին Մարաշ վէյսի փաշային ղրկեցին, որ երթան
 իրենց տեսածին պէս պատմեն: Այս կռուոյն մէջ հայոցմէ
 երկու հոգի միայն նահատակուեցան:

Է Ե Վ Է Ե 2 Գ (Ե Ի Է 2 Գ)

Վէյսի փաշա տէտի՝ Զէյթունա վարամ,
 Երին վիրան իտիւպ, մալլերին ալամ,
 Զէյթուն թէքքէսինտէ պիր դէման ղալամ,
 Եագարրմ Զէյթունու նառ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի, քիմնէյի թագմամ,
 Հալէպ վալիսինին աղղընա պագմամ,
 Եիւզ պին ասկէր կէլսէ՝ երիմտէն գալգմամ,
 Ելամանկ շու պիղե լաֆ իլէ, պէյլէր:

Վէյսի փաշա տէտի՝ ասկէրիմ չաղլար,
 Եթարրմ կիւլլէր, տէվիրիր տաղլար,
 Զարպըմտէն թիթիրէր, Զէյթուն ղան աղլար,
 Եագարրմ Զէյթունը նառ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի՝ պէլլէ վատընը,
 Զիպիլ խարարընա դոյտում գատընը,
 Պրագմամ Մարաշտա իսլամ ատընը,
 Եագարրմ Հալէպի նառ իլէ, պէյլէր:

Վէյսի փաշա տէտի՝ աղղընա պագմազ,
 Կեափուր հալի իլէ իսլամ պըրագմազ,
 Ճանի ահվալլէրին տէ պըրագմազ,
 Օնօուն երգարրմ դօռ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի՛ գըլըճը չէքտիմ,
 Բերթիզ, Քիւրթիւլ, Նետիրլիի պրագտըմ,
 Պողտողան աշիրէթին աթէշէ եագտըմ,
 Պիլլահի սուսատըմ ղանիլէ, պէյլէր:

Թարգամ. Վէյսի փաշան ըսաւ. «Ուլնիա երթամ,
 Տեղն աւերեմ, ինչքերն ալ աւարի տամ,
 Զէյթունի վանքն ալ ատեն մը մնամ.
 Հրով կը վառեմ Զէյթունը, իշխաններն»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Մէկն ալ չեմ ճանշնար,
 Հալէպի վայիին ականջ չեմ ի տար,
 Հարիւր հազար զօրք բերես՝ տեղէս չեմ երերար,
 Մեզ խօսքերով չէք կրնար առնել, իշխաններն»:

Վէյսի փաշան ըսաւ. «Ղորոտան իմ ղինուորները,
 Ռումբերը կ'արձակեմ, կը տապալեն լեռները,
 Երկիւղէս կը դողան, արիւն կուլան Զէյթունցիները,
 Հրով կը վառեմ Զէյթունը, իշխաններն»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Միտքդ պահէ քու երդումը,
 Աղբի պարկին մէջ դրի ձեր դատաւորը,
 Մարաշի մէջ չեմ թողուր տաճկին անունը,
 Հրով կը վառեմ Հալէպը, իշխաններն»:

Վէյսի փաշան ըսաւ. «Բերնին չի նայիր,
 Աեափուր հալոյն ալ տաճիկ չի ձգեր,
 Իր արեան գործերը միտքը չի բերեր.
 Պատիւդ կը քանդեմ բռնի, իշխաններն»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Սուրը քաշեցի,
 Բերթիզ, Քիւրթիւլ, Նետիրլին ալ ձգեցի,
 Պողտողան աշիրէթը ի հուր վառեցի,
 Աստուած վկայ, արեան ծարաւ եմ, իշխաններն»:

Մասնաժողովը

(1879) Չէրքէզները կոտորուելէն երեք օր վերջը Մարաշէն վեց անձէ բաղկացեալ մասնաժողով մը եկաւ, որոց երկուքը թուրք, երկուքը լուսաւորչական հայ, մէկը կաթոլիկ եւ մէկը բողոքական հայ էր: Ասոնք հարցաքննութիւն բանալով տեղեկագիր մը պատրաստեցին՝ հիմնեալ զխառնութեամբ վերաւոր հազարապետին յայտարարութեանց վրայ, որ արգարեւ ճշմարտութիւններ էին: Սակայն Մարաշ զրկուելէն վերջը այնտեղի թուրք պաշտօնեայք իրենց սովորութեան համեմատ խարդախեցին հարազատ տեղեկագիրը եւ իրենց ուղածին պէս երկրորդ մը պատրաստելով՝ Մարաշ դարձող յանձնաժողովոյ անդամոց ալ ստորագրել տուին. միայն բողոքականաց ազգապետ Ռուուպեանը ամեն անձնական նկատումները արհամարհելով՝ քաջութիւն եւ ազնուութիւն ունեցաւ այս անիրաւութեան զէմ՝ բողոքելու եւ չստորագրեց ալ: Ղրկուեցաւ սակայն սոյն անհարազատ տեղեկագիրը Պօլիս եւ հպէպ՝ ուր քննութեան առնուելով՝ հարկ դատուեցաւ վերադարձնելու Մարաշ Ռուուպեանին ստորագրութիւնը չկրելուն համար. ասոր վրայ պարտաւորեցան ճիշդ տեղեկագիրը զրկել, որով արդարացան զէյթունցիք եւ Վէյսի փաշան ալ Մարաշի կառավարչութենէն պաշտօնանկ ըլլալով փոխադրուեցաւ Կեսարիա, ուր մի քանի շաբաթ վերջ, կառավարական շէնքը յանկարծ վրան փլելով, չարաչար սատկեցաւ, իւր հետ տանելով զէյթունցիներու քաղցր յիշատակը եւ իւր պատճառաւ կեանքերնին կորուսանող չէրքէզներու ընտանեաց սրտաբուխ օրհնութիւնները:

XXXVII.

Նոր կարգադրութիւնը

Սուլթան Համիտի գահակալութեամբ եւ արեւելեան պատերազմին յաւաք բերած հանգամանքներու շնորհիւ նոր շրջան մը բացուած էր Թիւրքիոյ համար՝ խիստ վտանգարեր հպատակ քրիստոնէից, մանաւանդ զէպի ազատութիւն ձգտող ժողովրդոյ։ Զէյթուն ի հարկէ իւր կարեւոր բաժինը պիտի ունենար Թրքական կամ — աւելի ճիշդը — հասթիսիան այս նոր քաղաքականութեան մէջ։ Բայց կանուխ էր զեռ ժամանակը, ուստի լաւ համարեց սուլթանը պատեհութեան սպասել չար մտադրութեանց գործադրութիւնը յաջողցնելու համար, առ այժմ՝ խաղաղական միջոցներով Զէյթունը սիրաշահելու քաղաքականութեան հետեւելով։

Այս ուղղութեամբ 1879ին սուլթան առանձին իրաւունքով Զէյթուն զրկեց Մազհար փաշան եւ Նուրեան էֆէնտին, որոց ապա ընկերակցեցան Հալէպի անգլիական հիւպատոս Ժեներալ Ուրմաջտ եւ Կիլիկիոյ հայոց Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսը, որոնք յանուն կայսերական կառավարութեան ներում հրատարակեցին Թէ Պապիկ փաշայի համար՝ զոր քաղաքապետութեան նախագահ կարգեցին, եւ Թէ իւր հետասկան ամբողջ խումբին համար՝ որոց ամեն գործած հակառակարտական արարքները շեղեալ համարուեցան։ Բայց յայցսմէ, որովհետեւ զէյթունցիք խստիւ կը գանգատէին հետզհետէ իրենց վրայ ծանրացող տուրքերու քանակութեան մասին, այդ ալ ուշադրութեան առնելով՝ տուրքերը շատ նուազեցուցին։ Իսկ խաղողի այգիներուն համար ըստ հաճոյից տուրք առնելու դրութիւնը ջնջելով՝ տարուէ տարի 9000 գահեկանի որոշ տուրք մը սահմանեցին։

Այնուհետեւ փաշան ընդհանուր ժողով գումարելով՝ բանախօսութիւն մ'ըջաւ այնտեղ, յորում Զէյթունի նախորդ թուրք պաշտօնէից արարքը քննադատելով՝ դատապարտեց իրենց անխոհեմութեան եւ անհեռատեսութեան համար, որոց այս ուղղութեան վերագրեց պատահած ամեն անկարգութիւնները: Ապա զէյթունցոց դառնալով ըսաւ՝ «գուք ալ քիչ ալ» (թոյն) չէք. թագաւորը իւր առատապատութեամբ ներեց ձեզ, բայց չգիտեմ Աստուած ալ պիտի ներէ՞:

Այս բանախօսութենէն վերջը զօրաց համար ձմերանոց մը շինելու խնդիրը մէջ գրուելով՝ թեր ու դէմ շատ մը վեճարանութիւնք եղան եւ վերջապէս յաջողեցան համոզելու զէյթունցիները, որ ասոր դէմ արգելք մը չհանեն, եւ իրենք անձամբ շէնքին հիմնարկութիւնն ընելով՝ մեկնեցան, նորընտիր գայմագամին խոհեմութեանը թողլով Զէյթունի խաղաղութեան պահպանման ծանր հոգը: Երբ զօրանոցի շինութիւնը աւարտեցաւ, 800 ալ կանոնաւոր զօրք գալով՝ գայմագամի հսկողութեան գործը բաւական դիւրացուց եւ այսպէս անցաւ 5 տարի առանց միջադէպի:

XXXVIII.

Զէյթունի հրդեհը

1884 թուականը շատ ազէտալի եղաւ Զէյթունի համար՝ պատահած մեծ հրդեհին պատճառաւ, որ ամբողջ քաղաքը մոխիրի վրայ նստեցուց: Արակը Սուրենեան թաղի Եզեկիէլեանց տան յարգանոցի մէջէն ելաւ պատահամբ, կէս գիշերին ասեղները, եւ հրշէջ գործիներու չղոյութեան պատ-

¹ Սոյ կաթողիկոսը ինքը զօրանոցի հիմքին առաջին քարը դրաւ, բռնով հայերուն՝ «աս զօրանոցը իրօք ձեր զօրքերուն համար է, այնպէս գիտեցէք»:

Ճառաւ ծաւարեցաւ ամեն կողմը, այնպէս որ չօրս թաղերէն մը այն Ծօլքօեան թաղի կէտը ազատեցաւ: Գրեթէ ամենն ալ իրենց տան հետ բոլոր գոյքերնին եւ ուտեստնին ալ կորսնցուցին: Կացութիւնը շատ ծանր էր եւ վտանգն անխուսափելի՝ եթէ օգնութեան չհասնէին ազգը եւ կառավարութիւնը կարեւոր գումարներով, որով քիչ ատենէն վերակենդանութիւն ստացաւ Զէյթուն: Ուրիշ շէնքերու հետ այրեցան նաեւ չօրս եկեղեցիք իրենց մէջի անօթներով ու զարկերով, մանաւանդ հին ձեռագիր մատենաներով եւ այլ կարեւոր հնութիւններով: Եղած նպաստներու շնորհիւ ինչպէս մասնաւորաց տուները՝ նոյնպէս Ս. Աստուածածինն ու Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիները վերաշինուեցան գեղեցիկ ու փառաւոր կերպով, մանաւանդ առաջինը:

Սակայն բնութիւնը օձին խայթելու յատկութիւնը միայն տուած է եւ ոչ երբեք սիրելու. չէր կրնար ուրեմն թուրքը բարեբարել՝ առանց ցոյց տալու իւր իսկական բնութիւնը, առանց ի հանդէս բերելու իւր ճշմարիտ դերը, որուն սահմանուած է նա էապէս իւր գոյութիւն ունեցած թուականէն ի վեր, — կեղեքել, հարուածել, խայթել: Այսպէս Տէտէ փաշա, որ պաշտօն ունէր կառավարական նպատր բաժնելու արիւծաճար ժողովրդեան, մէկ ձեռքով ցանածը միւս ձեռքով քաղելու համար սկսաւ նեղել արեգինցիները տուրքի համար, իրենց ունեցած պարտքին կրկնապատիկը պահանջելով անոնցմէ, առարկելով թէ իրենք վնասուած չեն հրդեհէն: Անոնք իրենց աղքատութիւնը մէջ բերելով կր մերժէին համակերպիլ այս պահանջման, բայց նա կը մնար միշտ անողոք. վերջապէս գործը այն աստիճանին հասաւ, որ արեգինցիք բացէ ի բաց ապստամբելով՝ հրոսխուովրեր կազմեցին ու կարեւոր դիրքեր բռնելով՝ սասպարեղ կարդացին փաշային: Այդ ապստամբութեան պարտղու ի հանդիսացաւ

Շամիր-քէշիշեան անուն երիտասարդը, որ՝ իրրեւ յաջորդ Պապիկ փաշայի՝ հրոսակութեամբ կը շրջէր լեռները: Փաշան զօրք զրկեց ասոնց վրայ նոյն տարուայ Յունիս 24ին, բայց կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ զօրքերը յաղթուեցան ու ստիպուեցան հաշտութիւն խնդրել:

* * *

Անցողակի կերպով կը յիշենք այստեղ մասնաւոր դէպք մը եւս, որ բացայայտ կերպով ի վեր կը հանէ զէյթունեւոց ազատ կամքի եւ անկախ ընաւորութեան տէր լինելը:

1886ին Քացախ մականուանեալ Փանոսին երկու ջորիները վարձել կ'ուզեն թուրք զինուորները՝ Ալպուսթան ռազմամթերք փոխադրելու համար. Քացախ չ'ուզեր տալ, զինուորները — թուով 50 — բռնի կ'առնեն ջորիները եւ կը հեռանան. Քացախ զայրացած թուրքերու այս բռնաւորական ընթացքէն՝ իւր հետ առնելով 12 անձինք կ'երթայ զինուորներու ետեւէն մինչեւ 2 ժամ հեռու եւ անոնց հետ սաստիկ կռիւ մղելով՝ կը յաղթէ չարաշար. թուրքերը երկու վիրաւոր թողլով այնտեղ՝ կը փախչին զօրանոցը, փոխանակ Ալպուսթան երթալու, իսկ Քացախ իւր ջորիներն առած կուգայ Զէյթուն՝ հանգիստ կը նստի իւր տուն: Կռիւր մղած էին Օ՛ր - Գայասը կոչուած տեղը:

XXXIX.

Սալէհ փաշա. լրտեսի մը սպանումը:

Զէյթունի նախկին զայմագամ Սալէհ էֆէնտի փաշայութեան տխորոտով 1890ին Մարաշ եկաւ իրրեւ կարավարիչ եւ բոլոր հրոսակներուն ներման հրովարտակ բերել տալով եկաւ Զէյթուն եւ իրեն կանչեց զանոնք՝ իրենց պարազուխ Շամիր-քէշիշեանի հետ, ու իւրաքանչիւրին դրամ բաշխեց 60 մէճիտէն մինչեւ 10 մէճիտ. թանրը կոչուած

տաճկարնակ զիւղն ալ անոնց տրամադրութեան տակ դրաւ, որ անոր տասնորդն իրենք ստանան. պատուիրեց միանգամայն Գայմազամ Գատրը պէյին, որ տուրքի համար շնեղէ զանոնք եւ բոլոր զէյթունցիները, այլ կարելի եղածին չափ ազատ թողու: Այս կարգադրութիւններն ընելէ յետոյ դարձաւ Մարաշ:

Հագիւ չորս ամիս անցաւ ասիէ ու Զէյթուն ալեկոծեցաւ նորէն Օսման-չափուշ անուն անգացի թուրքի մը պատճառաւ, որ Հաճըն զնացած էր լրտեսութիւն ընելու համար եւ վերադարձին Շամր-քէշիշեանի խմբակին ձեռամբ սպաննուեցաւ քաղաքին մէջ Պաղ-աղբիւրին դէմը, Մաչպերացի մեռելոցի օրը: Մարմնոյն վրայ բացուած էր 72 վէրք, որմէ բացայայտ կ'երեւէր սպաննողներուն զայրոյթը իւր վարած անարդ պաշտօնին դէմ:

Լսեց Սալէհ փաշա այս դէպքը եւ օստիկ կատղեցաւ. ոչ միայն կառավարութեան՝ այլ եւ իւր անձին դէմ նախատինք մը համարելով լինչի օրինաց այս աստիճան խիստ գործադրութիւնը՝ եկաւ Զէյթուն եւ ինքն ալ նոյն աստիճան խստութեամբ ուզեց պատժել անոր հեղինակները: Բայց անոնք իրենց ամուր զիրքերը քաշուած հանգիստ կը սպասէին:

Փաշան իրեն կանչելով հայոց զլիսաւորները՝ պահանջեց, որ իրեն յանձնեն այդ հրոսախումբը, սակայն անոնք պատասխանեցին թէ ատոր համար իրենք խնդիր հանել չեն ուզեր. ինք, որ կառավարութենէն ատոր համար ռոճիկ կը ստանայ, կրնայ բռնել ու պատժել զանոնք: Այն ատեն Սալէհ փաշա զօրանոցը զանուած զօրքերով Սեպտեմբեր 24ին սկսաւ քալել Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ վրայ, ուր ապաստանած էին հերոսները, բայց ասոնք այնպիսի սաստիկ կրակ մը թափեցին թուրք զօրաց վրայ՝ որ անոնք բաւական կորուստ տալով ստիպուեցան մեծ գերեզմանոցի քովէն ետ քաշուիլ: Այնու-

Տեւեւ հրոսակները կառավարական շէնքն ալ գրաւելով՝ ազատեցին այնտեղ գտնուող բոլոր բանտարկեալները: Այս բանը աւելի եւս բորբոքեց փաշային բարիութիւնը. տեսնելով թէ Զէյթունի ժողովուրդը տրամադիր չէ պատերազմելու՝ սկսաւ աջ ու ձախ ձերբակալութիւններ ընել որու որ հանդիպեցաւ. միւս կողմէն Զէյթունի սպազան ալ մեռցնելու համար անլուր ու խուժադուժ միջոց մը ձեռք առաւ:

Ինչպէս Փարաոն Իսրայէլի նորածին մանկիկները խեղդելու համար գաղտնի հրահանգ տուած էր դայեակներուն, Մոսկովի այս գաղանարարոյ Ճեան ալ հրահանգ տուած էր Զէյթունեկող Մարաշի Ապուճուն բժիշկին, որ պատուաստի միջոցաւ թունաւորէ զէյթունցի մանուկները: Այս անագորոյն գաղանութեան զոհ գնացին 500է աւելի անմեղ մանկախօք, որուն չկարողանալով հանդուրժել այլ եւս ժողովուրդը՝ իւր առաջնորդ Կարապետ սրբազանի միջոցաւ հեռագրեց Բ. Դրան եւ Պատրիարքարանի՝ բողոքելով նորա թէ՛ այս եւ թէ՛ ուրիշ ամեն չարութիւններուն համար: Ատր վրայ Սալէհ պաշտօնանկ ըլլալով՝ հրաման եկաւ իրեն, որ Տէրիզօր մեկնի, բայց նա Մարաշ իջնելով գործին տարբեր գոյն տալու համար ինքն ալ հեռագիր տուաւ Բ. Դրան այլ եւ այլ զրպարտութիւններ կու տելով զխաւորարար եկեղեցականաց վրայ: Զանոնք ընդհանրապէս կը ներկայացնէր իրբեւ խռովարար եւ բոլոր հրոսակներու պարագլուխ ու թեւադիր, եւ նոյն իսկ Փրնուզի վանքին նոյն ատենուան վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետին հողային խնդրոյ մը համար Ատանա դատավարութեան երթալը յեղափոխական խորհուրդներու վերագրելով՝ կ'ամբաստանէր զայն:

Դուռը կարեւորութիւն տալով իւր խարդախ պաշտօնէին նենգամիտ հեռագրին, ձերբակալման հրաման արձակեց անոնց համար, ուստի Բարթողիմէոս վարդապետէն զատ՝ որ

արդէն բռնած ու բանտարկած էին, հետզհետէ Կարապետ
 եպիսկոպոսը, Միկողոս եպիսկոպոսը, Գրիգոր վարդապետը,
 տ. Նշան եւ տ. Ղեւոնդ Ճէնանեան քահանաները, Անդրէաս-
 եան Մարտիրոսը, Կիւլլանէսեան մահտեսի Եարութիւնը,
 Մերկէնեան մ. Գեորգը, Պօզողեան Եարութիւնը, Մողեան
 Փանոսը, Տիրացուեան Աստուածատուրը եւ Եղիսաբէթ ա-
 նուն օրիորդ մը — ընդամենը 53: անձ — ձերբակալելով
 Հալէպ տարին բանտարկեցին, ուր դատելով զմանս 5, զու-
 մանս 15 տարուան, մի քանիները մշտնջենական թիսապար-
 տութեան, տ. Ղեւոնդ քահանան ալ ի մահ դատապարտե-
 ցին: Իսկ Զէյթունի աւագ քահանայ տ. Ղազարի որդին պ.
 Սմբատ Բիւրատ, որ տարիներով Սամսոնի հայոց դպրոցին
 մէջ դասախօսելէ յետոյ հայրենիք վերադարձած ատեն իւր
 տիկնոջ ու 5—7 տարեկան երկու զաւակաց հետ Եարփուզի
 մէջ ձերբակալուած ու Մարաշ զրկուած էր, այն ալ Հալէպ
 փոխադրելով դատեցին ու թէեւ չկրցան ս եւ է բան հաս-
 տատել վրան, սակայն ընդհանուր դատախազը ամեն ճիւղ
 թափեց զայն ալ դատապարտել տալու համար՝ հայ եւ մի-
 անգամայն զէյթունցի, մանաւանդ դասատու ըլլալը բաւա-
 կան յանցանք համարելով իրեն, եւ յաջողեցաւ 5 տարուան
 պատժոյ դատապարտել տալու զայն, որ այդ պատիժը ամ-
 բողջովին լրացնելէ յետոյ միայն կրցաւ ազատիլ:

Սա բանախն մէջ ցոյց տուած իւր գործունէութեամբ
 եւ անիրաւութեանց դէմ մղած իւր պայքարներովն սարսափ
 ազդեց կառավարութեան. բանտի մութ անկիւններուն մէջ
 գործուած ու ցայն վայր լոյս աշխարհին անձանօթ մնացած
 ամեն խժդժութիւնք հրապարակ հանելով մինչեւ Պ. Կլա-
 տրսթօնի ականջը հասցուց ու անկէ մխիթարական պատաս-
 խան իսկ ստացաւ: Այսու հանդերձ մի քանի անձինք բան-
 տային խստութեանց չկարողանալով դիմանալ՝ մեռան

(օրինակ, պօքեցի Վրթանէս վարժապետ) եւ միւսներն ալ յետ ժամանակաց ներողութեամբ արձակուեցան:

Պէտք է այստեղ յիշել, թէ թրքական արդարութիւնը 500 ոսկւոյ պատկառելի դումարի մը շնորհիւ, զոր իբրեւ համեղ կրծօն յաջողած էր խլել մեր 5 մեծաւորներէն, անպարտ արձակեց 22 անձինք մէկուկէս տարուան բանտարկութենէ յետոյ:

* * *

Հոս կը վերջանայ Չէյթունի պատմութեան հին շրջանը, երբ Չէյթուն կողակացած կեանք կը վարէր՝ հետամուտ միմիայն իւր տեղական առանձնաշնորհութեանց: Իւր պատմութեան նորագոյն շրջանին մէջ, որուն պիտի նուիրուի գրքիս երկրորդ մասը, Չէյթուն աւելի սերտ կապերով կը կապուի ազգային ամբողջութեան հետ:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Յ Ն Ե Ր

Ա.

Չեյթուանի գիտղեր:

Մ Ե Ծ Գ Ի Ի Ղ Ե Ր

1. Աւագ - կալ (տճկ. Մխալ). 2. Արեգին (տճկ. Ալապաշ).
3. Ֆրնուզ կամ Խժոտ:

Փ Ո Ք Ր Գ Ի Ի Ղ Ե Ր

1. Խէպի, քէլլօր, քէրիւնք կամ քէնկ	}	<i>յուս հայաբնակ:</i>
2. Ղօղջուղաղ		
3. Էլէնճէ		
4. Աճբ - թէյէկինց (ազարակ)		
5. Խընրիսէօզ (ազարակ)	}	<i>տաճկախառն:</i>
6. Հաճի - տերէ		
7. Պէշէն	}	<i>տաճկաբնակ:</i>
8. Քէթման		
9. Սարբ - կէօղէլ կամ քիւրէճիք		
10. Գապագ - թէփէ		
11. Մալաթճա		
12. Ալիշար		
13. Ամպարճբբ		
14. Աղբլ - օպասբ		
15. Գարա - թութ		
16. Սոյսալբ		
17. Էրիճէք կամ Էսէնտերէ - պօղաղբ	}	<i>տաճկաբնակ:</i>
18. Թօմպագ		
19. Գարամանղբ, Բերդուս		
20. Պէյ - թէմուրլու կամ Պայ - դէմիրլի		
21. Տէօնիւրլէր կամ Տօնիկենք		

22. Չուգուր-հիսար կամ Աանչի
23. Տէօնկէլ
24. Թանրը

} տաճկարնակ:

F.

Ան ազ-կալի շրջակայքը (ազարակներ):

1. Խերէղէճ (Խարաղաճ)
2. Չախօլ-աղբը (Երկճիւղ աղբիւր)
3. Գարու-գայա
4. Ղոււք
5. Ալապօղան կամ Անդրէասինք
6. Թէքիբ
7. Աւխըզճա
8. Գայա-փունար
9. Եղեինք
10. Ազարեկինք
11. Ղաղբիինք
12. Գէգ էվերինք
13. Սիսնէ
14. Եայլաճուխ

} գուտ հայարնակ (ընդ
ամենը 150 տուն բնա-
կիչներով):

Գ.

Արեւիկի շրջակայքը (ազարակներ)

1. Աւաղլօր կամ Աւաղինք
2. Եղիտինք կամ Ղալըճինք
3. Եկանինք
4. Թօփայինք
5. Տանասինք
6. Սիւվինք (Սեւեանք)
7. Մրխայիլինք
8. Գիւգիւրինք
9. Ղըրմանուկինք
10. Մնացականինք
11. Քէօնպէճինք
12. Քէօնտէլինք
13. Հանէսինք
14. Մակարինք
15. Մերկերիտինք
16. Քիղճիկինք

} գուտ հայարնակ (ընդ
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով):

17. Աղնողինք
18. Վարդանինք
19. Մկրտիչինք
20. Սարգիսինք
21. Թարխանինք
22. Չիլինք
23. Անանիկինք
24. Ղայնատինք
25. Ջահանինք
26. Իսիփինք (Յալուփեանք)
27. Ճուլֆինք
28. Սահակինք
29. Եղինք
30. Մըխար - փենիսինք
31. Մաճառինք
32. Պարսամինք
33. Մինատինք
34. Ղաղրինք
35. Ղուրտեկինք
36. Մըխար - Դանիլինք
37. Եաղլինք
38. Խայեալինք
39. Մալխատինք
40. Մէնտիկինք
41. Բէհլիվանինք
42. Թիւրիսինք (Թորոսեանք)
43. Ճօթաուրինք
44. Ղըլլինք
45. Չիվի - Մարտիրոսին ազարակը

զուտ հայաբնակ ընդ-
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով):

Դ.

Փրնուզի շրջակայքը (ազարակներ):

1. Կուչող
2. Ուլնի կամ Շին - գիւղ
3. Ղափու - սալըխ
4. Շուղուր
5. Կանչի կամ Չուղուր - հիսար¹

զուտ հայաբնակ (ընդ-
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով):

¹ Կանչի կամ Չուղուր - հիսար երկու ուրոյն մասերէ կը բաղկանայ. տաճ-
կաբնակ մասը անմիջապէս Չէլթուների կը պատկանի, իսկ հայաբնակ մասը,
Փրնուզէն դազլթամ ըլլալով, Փրնուզին կը պատկանի:

6. Ղըշինգրը
7. Ղարա - թու թ
8. Ծըժօկ աղբըր (Ծմակի աղբիւր)
9. Պայեաղը
10. Պուղուրինք
11. Պօղօղլինք
12. Թեկէմէլք
13. Ղասսայինք
14. Խուղուղինք
15. Մէրդէրիկ

զուտ հայարնակ (ընդ
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով) :

XIX. Առաջին գաղափարական քարոզիչը 91

XX. Քերթնի Հափաճայ 92

XXI. Զէյթունեցոց ու թնծիրլիցոց թշնամութիւնը 95

XXII. Տ. Օջաննէս վարդապետ եւ կրթական վեճակ 98

XXIII. Խուրչիտ փաշա 101

XXIV. Լեւոն իրրեւ գաղափարական քարոզիչ. Ազիզ փաշա 104

XXV. Գօզանի պէյերը 120

XXVI. Ազիզ փաշա եւ զէյթունցի պատգամաւորներ 123

XXVII. Բողոք առ Նարոյէօն Գ. կայսր 125

XXVIII. Յանձնախումբը. Պոյամեանի սպանումը 127

XXIX. Զէյթունի ա. գայմազամը 128

XXX. Տալուտու Նիսպի էֆէնտի 131

XXXI. Հաճի Մամբրէ եւ Եայծողլու 132

XXXII. Պապիկ փաշա. փոյրազ Ալի 133

XXXIII. Չաուրճօղլու. Եօթը փէշին տարըն (Եօթը փաշային տարին) 135

XXXIV. Պապիկ փաշա եւ բանտարկեալը 139

XXXV. 250 շէքէզներու ջարդը 141

XXXVI. Մանածողոյր 146

XXXVII. Նոր կարգադրութիւնը 147

XXXVIII. Զէյթունի չրդեհը 148

XXXIX. Սալէհ փաշա. լրտեսի մը սպանումը 150

Յ--Է--Ի--ԻԻԻ 155

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

Էջ	տող	փաշ	ուղեղ
7	7 (փարէն)	32	25
30	6 (փարէն)	Գերեզմանը	Գերեզմանը
40	7 "	որէշ	որուսն
41	10 (փարէն)	ուրմազա	Հուրմազա
45	1 "	Աստուածատուր ազան, թշնամոյն Զէլլազ մա- կանուանեալ գրչակա- կերը	Աստուածատուր ազան (Զէլլազ մականուա- նեալ). թշնամոյն գր- չակակերը
48	1 (փարէն)		
69	9 "	Ար Հանգին	Ար Հանգին
104	3 "	տարիներ	ամիսներ
120	4 "	Պապազան	Պապազան

